

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV ČESKÝCH DĚJIN

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Jakub Václav Zentner

ŽIDOVSKÁ OBEC V LIBOCHOVICÍCH V RANÉM NOVOVĚKU

Jewish community of Libochovice in early modern times

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci vypracoval samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Libochovicích 21. července A.D. 2009

.....

Anotace

Práce přináší obraz židovské společnosti v raném novověku na příkladu města Libochovic. Po úvodním objasnění podstaty židovské náboženství a kultury jsou připomenuty základní souvislosti historického vývoje židovské národa v Čechách a okolnosti, které utvářely zvláštní postavení židů v křesťanské společnosti středověku a raného novověku. Další kapitoly se zabývají počátky židovského osídlení Libochovic a jeho demografickým vývojem v průběhu 16.–18. století. Práce se dále věnuje topografii židovského sídelního okrsku, pojednává o způsobu obživy (řemesla a obchod) ve vztahu k většinové společnosti a o životě židovské obce (samospráva), včetně popisu základních kultovních institucí (synagoga, mikve, hřbitov). Ve stručnosti je zmíněn vývoj židovské obce v 19. století a její zánik během holocaustu. Součástí práce je jako textová příloha edice patnácti soupisů libochovických židů z let 1697–1846 a obrazová příloha.

Klíčová slova: dějiny židů v raném novověku, vývoj židovského osídlení, vztah židů a křesťanů, židovští a křesťanští řemeslníci, samospráva židovské obce, židovský hřbitov, synagoga.

Annotation

The thesis deals with the Jewish community in the early modern times on the example of the town of Libochovice. After fundamental information about the essence of the Jewish religion and culture, there are reminded basic historical connections of the historical development of the Jewish in the Bohemia and conditions which formed special status of the Jewish in the Christian society in the middle age and in the early modern times. Following chapters describes the origin of the Jewish settlement in Libochovice and demographical development from 16th to 18th century. The thesis continues with treatise about the topography of the Jewish quarter, about the Jewish trades and crafts in the relationship with the Christians and about the life of the Jewish community in the religions meaning (synagogue, mikveh and cemetery). Briefly there is also written about the historical continuation of the Jewish community in the 19th and 20th century and their death during the holocaust. The part of this thesis is the edition of the fifteen listings of the Jews of Libochovice from years 1697–1846 and the pictures supplement.

Key words: history of the Jews in the early modern times, develop of the Jewish settlement, relationship between Christians and Jews, Jews and Christians artisans, autonomy of the Jewish community, Jewish cemetery, synagogue.

OBSAH

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ.....	5
ÚVOD	6
LITERATURA A PRAMENY	10
I. POČÁTEK LIBOCHOVICKÉ ŽIDOVSKÉ OBCE A CO MU PŘEDCHÁZELO ...	16
I. 1. Původ židů, jejich náboženství.....	16
I. 2. Židé v Čechách do konce 15. století	18
<i>Vztah církve k judaismu .....</i>	<i>19</i>
<i>Vztah státní moci k židům.....</i>	<i>21</i>
I. 3. Počátky židovského osídlení v Libochovicích.....	23
II. LIBOCHOVIČTÍ ŽIDÉ V PRŮBĚHU 17.–18. STOLETÍ.....	30
II. 1. Utváření židovské obce a třicetiletá válka	30
II. 2. Rozvoj libochovické židovské obce po skončení třicetileté války do roku 1740.....	33
II. 3. Prusko-rakouské války v 18. a Libochovice.....	36
II. 4. Demografický vývoj židovské obce v druhé polovině 18. století.....	38
II. 5. Daně a platby	42
III. ŽIDOVSKÁ ČTVRŤ V KŘESŤANSKÉM MĚSTĚ.....	48
III. 1. Vznik a vývoj židovského sídelního okrsku v Libochovicích	48
III. 2. Topografie židovského sídelního okrsku.....	55
IV. „ŠEST DNÍ BUDEŠ PRACOVAT“ ANEB ŽIVOBYTÍ LIBOCHOVICKÝCH ŽIDŮ	73
IV. 1. Řezníci.....	74
IV. 2. Kožešníci, ševci a krejčí a ostatní řemesla.....	78
IV. 3. Vinopalníci a koželuhové.....	79
IV. 4. Obchod	82
IV. 5. Peněžnictví	85

IV. 6. Zemědělství	87
IV. 7. Žebráci a zloději	89
V. „SVATÉ SHROMÁŽDĚNÍ“ V LIBOCHOVICÍCH.....	91
V. 1. Organizace židovské obce po stránce správní	91
V. 2. Synagoga a mikve.....	97
V. 3. Hřbitov.....	102
VI. ROZVOJ ŽIDOVSKÉ OBCE OD KONCE 18. STOLETÍ A JEJÍ ZÁNİK	108
VI. 1. Josefské reformy	108
VI. 2. Libochovická židovská obec v 19. a první polovině 20. století.....	111
VI. 3. Holocaust.....	117
VII. EDICE SOUPISŮ LIBOCHOVICKÝCH ŽIDŮ 1697–1846	121
VII. 1. Celkový přehled editovaných soupisů	121
VII. 2. Ediční poznámka.....	130
ZÁVĚR	134
PRAMENY A LITERATURA	140
Nevydané prameny	140
Vydané prameny a paměti	142
Literatura	142
SEZNAM ZKRATEK.....	147
ZUSAMMENFASSUNG (Deutsch).....	148
SUMMARY (English)	151
TEXTOVÁ PŘÍLOHA – EDICE SOUPISŮ	
LIBOCHOVICKÝCH ŽIDŮ 1697–1846	154
JMENNÝ A MÍSTNÍ REJSTŘÍK K TEXTOVÉ PŘÍLOZE.....	237
GRAFICKÁ PŘÍLOHA	246

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ

Vyprávění prarodičů o lidech se zcela odlišnou kulturou, kteří v minulosti žili v místech, ve kterých pisatel těchto řádků prožíval mládí, vyvolávala v autorovi již od dětských let neklid, který toužil po upokojení. Nasytit touhu po poznání mohla jen výprava do minulosti. Proto se autor rozhodl na toto dobrodružství vybavit studiem historie a archivnictví na pražské filozofické fakultě. Zde se mu dostalo skvělé péče ze strany mnohých akademických pracovníků. Ačkoliv během let upoutala jeho pozornost i jiná témata, rozhodl se při výběru tématu diplomové práce zůstat věrný regionální historii, která stála na počátku jeho zájmu o dějiny.

Zvláštní poděkování patří po Bohu těm, kteří mě jakýmkoliv způsobem při studiu i sepisování této práce podporovali, předně celé rodině za morální a hmotnou podporu. Panu Prof. PhDr. Jaroslavu Čechurovi DrSc. děkuji za vedení diplomové práce a všem ostatním vyučujícím na historických ústavech a katedrách pražské filozofické fakulty za vynikající přípravu pro práci historiografa.

Vděčností jsem zavázán také všem, kteří mi pomáhali více proniknout do židovské kultury, především panu Jaroslavu Achabu Heidlerovi (Ústí nad Labem), který mě ještě jako gymnazistu seznámil s krásou Starého zákona i jeho jazyka a dále všem, díky nimž jsem mohl více poznat dějiny, náboženství, kulturu a současnost židovského národa. Chci poděkovat také P. PhDr. Josefu Blahovi SJ, panu Morizi Aronu Weisbergerovi, rodinám Getreuer a Reichel z Izraele, jejichž předkové pocházeli z Libochovic a u nichž jsem se ve Svaté zemi setkal s vřelým přijetím. Dále potomkům libochovických židů žijícím v Evropě – paní Haně Zimmermann (Mnichov) a paní Regině Gotschalg (Rosenheim).

Děkuji rovněž pracovníkům pražského Židovského muzea, především pánům Mgr. Jiřímu Fiedlerovi a Mgr. Danielu Polakovičovi za cenné rady a doplnění. Práce by nevznikla ani bez tiché a nenápadné práce mnoha archivářů, díky nimž jsem mohl studovat potřebné archivní fondy. Především zde děkuji panu Mgr. Petru Kopičkovi a Mgr. Elišce Králové ze Státního oblastního archivu Litoměřice za nebyvale vřelý přístup.

V neposlední řadě bych rád poděkoval také paní učitelce Mgr. Marii Škorpové, která mě již na základní škole dobře připravila pro studium historie, a společně s panem Mgr. Lukášem Snopkem provedla jazykovou úpravu této práce. Děkuji také kolegům Bc. Janu Malému, Peteru Lazovému a Bc. Vítu Zajacovi za pomoc s překlady cizojazyčných resumé a vypořádání se s technickými záležitostmi počítačových systémů.

ÚVOD

Tématem této práce, jak vyplývá z jejího názvu, je historie židů v Libochovicích od začátku 16. století do konce 18. století. Spodní hranice je vymezena prvními zmínkami o židech v malém poddanském městě na řece Ohři. Horní hranice se shoduje se reformami císaře Josefa II. s tím, že následný vývoj židovské obce v 19. století a její zánik ve století 20. stručně zmíníme.

Záměrem autora bylo vytvořit regionální historickou studii, která umožní detailní pohled na život příslušníků židovské minority v raném novověku na českém venkově. Vzhledem k tomu, že práce se zabývá primárně židovskou obcí¹ v Libochovicích, poskytuje historický pohled sice lokálně omezený, zato do značné míry reprezentativní. Libochovice jsou totiž svojí velikostí, polohou i historickým vývojem místem, které se v žádném ohledu příliš nevymykají z většiny českých poddanských měst. Platí to i o místní židovské obci, která se svojí velikostí řadila mezi středně velké venkovské (tzn. mimopražské) židovské obce v Čechách a s několika drobnými výjimkami se nijak zvlášť neodlišovala od průměru. Tyto skutečnosti už předznamenávají, že práce nezkoumá realitu nikterak výjimečnou, ale zcela všední, prostou, postrádající jakýkoliv napínavý příběh.

Cílem výzkumu nebylo hledat cosi mimořádného, ale naopak umožnit čtenáři pohlédnout proti toku času do každodenního života svébytné náboženské menšiny v 17. a 18. století a objasnit okolnosti jejich soužití s majoritní společností. Vzhledem k tomu, že původci většiny historických pramenů, ze kterých je možno pro dané téma čerpat, nepocházejí z řad židů² a s ohledem na to, že autor sám vychází z pozice, která je ovlivněna náboženstvím a kulturou, vůči které židé tvořili menšinu, neklade si práce za cíl zkoumat především vnitřní život židovské obce po stránce náboženské. Naopak chceme popisovat židovskou obec ve vztahu s okolním křesťanským prostředím, resp. kulturou ovlivněnou katolickou vírou v čase, kterou část historiografie 19. století pokládala za dobu temna.

První kapitola, která následuje po přehledu pramenů a literatury, vychází z potřeby seznámit se s celkem dějin a náboženstvím národa, o jehož historii píše. Na tomto místě se stručně věnuji dějinám židů v Čechách do doby před jejich usídlením

---

¹ Židovskou obcí se v této práci rozumí pospolitost židů bez institucionálního významu tohoto pojmu ve smyslu rabínského práva.

² Autor se rozhodl používat v substantivu slova „žid“/„židé“ malého začátečního písmena, neboť považuje společenství židů za uskupení primárně náboženské a teprve sekundárně národní či etnické.

v Libochovicích. Zabývám se zde podmínkami, v nichž žili v křesťanském prostředí – tedy zejména jejich postavením ve společnosti z pohledu církevního a potažmo i světského práva. Postupně se tak dostáváme do začátku 16. století, tedy do doby, kdy se první židé usazují v Libochovicích. Osvětluji zde příčiny jejich příchodu a rozebíráme nejstarší zmínky o jejich přítomnosti tak, abychom mohli vytušit cosi o jejich soužití se starousedlým obyvatelstvem, respektive vrchností.

Dostáváme se do druhé kapitoly, která shrnuje obecný historický vývoj židovské minority v 17. a 18. století v kontextu historie města Libochovic a ve vztahu k vrchnosti. První podkapitola navazuje na předchozí text a pokračuje v líčení historického vývoje až do konce třicetileté války. Pohybujeme se dosud v čase, kdy židovská populace Libochovic představovala jen nevýraznou menšinu. To se změnilo od třetí čtvrtiny 17. století, kdy se libochovické panství dostalo do správy rodu Dietrichsteinů. Demografický rozvoj židovské obce v kontextu širších historických událostí (např. války o rakouské dědictví) je předmětem následujících tří podkapitol. Nakonec jsem se pokusil zrekonstruovat výši zdanění židovského obyvatelstva.

Popis míst, kde židé žili – tedy historická topografie židovských domů a židovského sídelního okrsku je tématem třetí kapitoly. Po úvodním objasnění existence odděleného způsobu bydlení obou náboženských skupin se dostáváme k teorii vzniku židovského sídelního okrsku v Libochovicích, jeho povšechnému popisu i vylíčení dalšího rozrůstání. Následně jsem přistoupil k topografickému sepsání historie jednotlivých „židovských“ domů. Ačkoliv ne všude šlo zaznamenat kontinuální vývoj jednotlivých stavení, v některých případech prameny umožnily doslova nahlédnout do soukromí židovských domácností.

Ve čtvrté kapitole se věnuji živobytí libochovických židů. Popisují řemesla, kterým se židovští obyvatelé věnovali, a jejich obchodní aktivity. V této souvislosti se dozvídáme mnohé o sporech, které mezi sebou měli židovští a křesťanští příslušníci téhož řemesla. Nechybí ani zmínka o žebrácích a nemohoucích, kteří své živobytí zakládali na dobročinnosti souvěrců. Začátkem 18. století se mezi libochovickými židy vyskytuje i skupina lupičů, kteří díky vrchnostenským zprávám neunikají ani naší pozornosti.

Teprve tehdy, kdy již víme, kdo jsou židé, jak se do Libochovic dostali, v jakém počtu a v jakých podmínkách zde žili a čím se živili, dostávám se k tomu, abych poodkryl něco z vnitřního života židovské obce. V páté kapitole po připomenutí

skutečnosti, že živé zachovávání náboženských tradic nejvíce ovlivňovalo život židovské obce, se věnuji otázce její samosprávy. Jsou zde shrnuty dostupné poznatky o libochovických rabínech a židovských rychtářích. V druhé podkapitole obracím pozornost k historii libochovické synagogy i rituální lázně a k tomu, jaký měly tyto instituce význam pro život společenství židů. Na témže místě je pojednáno o vzniku židovského hřbitova; následuje rozbor jeho nejvýznamnějších náhrobků.

Šestá kapitola shrnuje historický vývoj v období, které stojí již na okraji této práce, resp. přesahuje jej. Stručně zde líčíme, jaký vliv měly na život židovské obce reformy Josefa II., vývoj židovské populace v Libochovicích v 19. a první polovině 20. století až po připomenutí tragického zániku libochovické židovské obce v době vlády nacionálního socialismu. Nakonec zmiňuji devastaci zbylých kulturních památek v následujícím období komunistické nesvobody. Ačkoliv se tato kapitola vymyká období, které si vzal autor za cíl zkoumat především, rozhodl se ji do práce zařadit. Důvodem byla jak potřeba připomenout tragédii židovského národa ve 20. století, tak umožnit srovnání těchto událostí s životem, který vedli v Libochovicích v tzv. „době temna“. Současně chtěl autor zachovat pro příští generace nebo další badatele to, co během dlouhodobého studia mimoděk nasbíral. Vzhledem k tomu, že dějiny libochovických židů v novověku jsou (stejně jako jejich dějiny v období předchozím) tématem dosud nezpracovaným, odkazuje autor v poznámkovém aparátu sedmé kapitoly nejen na prameny, ale i na zjištěné skutečnosti (různé jmenné seznamy a text zatěžující podrobnosti), které mohou usnadnit pokračovatelům další bádání.

Jako součást práce se autor rozhodl připojit edici 15 dosud nepublikovaných soupisů libochovických židů z let 1697–1846, vybraných z celkem čtyř archivních fondů. Edice přehledným způsobem dokumentuje židovskou populaci Libochovic. Pro lepší orientaci je k edici připojen i jmenný rejstřík. Sedmá kapitola je vlastně úvodem k této edici, zatímco samotné transkribované dokumenty uvádíme v textové příloze.

Závěr práce shrnuje objevené poznatky a dává prostor autorovi pro vlastní hodnocení. Součástí práce je přirozeně seznam pramenů a literatury a cizojazyčná resumé. Na konec připojuji obrazovou přílohu s plánky, reprodukcemi archiválií, fotografiemi a grafy.

Studie shrnuje autorovo dlouhodobé bádání na dané téma, které začalo již prací, kterou vypracoval pro soutěž „Středoškolské odborné činnosti“ jako student prvního

ročníku čtyřletého gymnázia v Roudnici n. L.³ Od té doby se autor k tématu s většími přestávkami opakovaně vracel a dílčí výstupy částečně publikoval.⁴ Na následujících stránkách se autor pokusil završit výsledky svého bádání.

Tato práce byla na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 18. května 2009 obhájena jako diplomová práce a po opravení některých chyb doporučena k rigoróznímu řízení. V předkládané rigorózní práci autor podle rady komise, která posuzovala diplomovou práci, text znovu přehlédl, opravil a místy doplnil.

---

³ Jakub ZENTNER: Dějiny židovské obce v Libochovicích, Středoškolská odborná činnost 2000/2001.

⁴ Tentýž: Zánik židů v Libochovicích, Libochovice 2004; ZENTNER, Jakub Václav: Libochovičtí židé v minulosti a současné památky na ně, Libochovice/Nymburk 2008; tentýž: Živobyť libochovických židů v raném novověku, in: Mlada HOLÁ a kol. (edd.): Historie 2007. Sborník prací z 13. celostátní studentské vědecké konference konané 6. a 7. prosince 2008 v Praze, Praha 2008, s. 131-163.

LITERATURA A PRAMENY

Dějiny židů se stávají v posledních letech častým tématem historických studií. Ve středu pozornosti však zatím zůstává obecná historie židů a dějiny větších židovských obcí, především židovské obce pražské. Přestože vznikly a vznikají práce, zejména obsažné průvodce po židovských památkách,⁵ které se věnují též židovskému osídlení na českém venkově,⁶ patří tato kapitola dějin židů v naší zemi dosud k méně pobádaným. To platí mnohem více pro starší dějiny, které většině badatelů zůstávají skryty kvůli nedostatku pramenů, nebo jejich nesnadné paleografické čitelnosti. Většina autorů studií o dějinách židovských obcí se orientuje spíše na líčení jejich tragického zániku. Zpracování starších historických epoch zůstává v mnoha případech torzovité, popř. autoři čerpají ze starší literatury, pokud existuje.

Dosud nejobsáhlejší prací, která se podrobněji věnuje historii menších židovských obcí, je sborník editovaný *Hugo Goldem* s názvem *Židé a židovské obce v Čechách* z roku 1934.⁷ Zde je otištěn dosud jediný příspěvek k historii libochovických židů od tehdejšího ředitele libochovické měšťanské a obecné školy *Karla Křenka* s názvem *Dějiny židů v Libochovicích*.⁸ Práce má popularizačně-vzdělávací charakter a na prameny je odkazováno jen povšechně a neurčitě.⁹ Ve stejném sborníku se nachází také práce *Antonína Jandy* o historii židů v nedaleké Budyni nad Ohří¹⁰, která částečně doplňuje Křenkovu studii v popisu vztahu vrchnosti k židům, neboť obě panství ve sledovaném období, až na několik výjimek, podléhala stejné vrchnosti.

---

⁵ Jiří FIEDLER: *Židovské památky v Čechách a na Moravy*, Praha 1992; Blanka ROZKOŠNÁ / Pavel JAKUBEC: *Židovské památky Čech. Historie a památky židovského osídlení Čech*, Brno 2004; Jiří FIEDLER / Pavel EHL / Arno PARÍK: *Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy*, Praha 1992; Tíž, *Židovské památky v Čechách a na Moravě*. Praha 1992.

⁶ Např.: Michal FRANKL a kol.: *Židé v Kolíně a okolí*, Kolín 2005; Alena KAŠPAROVÁ / Michal KAMP: *Židé na Havlíčkovobrodsku. I., Golčův Jeníkov, Havlíčkův Brod, Světlá nad Sázavou, Havlíčkův Brod* 2008; Alžběta LANGOVÁ / Renáta RŮŽIČKOVÁ: *Židé v Chrudimi, Chrudim* 2006; Arnošt LEDERER / Blanka ROZKOŠNÁ: *Z dějin Židů ve Vlachově Březí, Vlachovo Březí* 2006; Soňa NEZHODOVÁ: *Židovský Mikulov*, Brno 2006; Dimitrij SLONIM: *K historii židů v jihočeské Blatné a okolí, Blatná* 2003 a dále četné práce Jaroslava Klenovského a jině.

⁷ Hugo GOLD (ed.): *Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart – Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti*, Prag/Brünn 1934.

⁸ Karel KŘENEK: *Dějiny Židů v Libochovicích*, in: Hugo GOLD (ed.): *Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart – Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti*, Prag/Brünn 1934., s. 372-377, dále jen KŘENEK.

⁹ Např. ve „*staré gruntovní knize*...“ apod.

¹⁰ Antonín JANDA: *Dějiny židů v Budyni n./O.*, in: Hugo GOLD (ed.): *Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart – Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti*, Prag/Brünn 1934, s. 78-90.

Část pramenů k starším dějinám židovské obce Křenek čerpá z dosud nepřekonaných¹¹ vlastivědných prací týkajících se Libochovic, a sice *Dějepisného místopisu* od Josefa Čapka¹² z roku 1878 a dosud jediných vydaných dějin Libochovic od Arnošta Kaubka¹³ z roku 1874. Především druhý jmenovaný, poplatný dějepisectví své doby, do své práce neváhal doslovně opsat velké množství pramenů a to nejen listin ale i korespondence a zápisů z městských knih, čímž má jeho dílo dodnes svůj význam především jako edice pramenů k dějinám města. Zde se nachází opisy některých listů s nejstaršími zmínkami o židech v Libochovicích.

Pro účely této práce byla též cenná edice dokumentů *Bohumila Bondy a Františka Dvorského*¹⁴, kde jsou otištěny tři nejstarší písemnosti k dějinám libochovické židovské obce, ale i některá tehdejší nařízení upravující vztah židů a křesťanů obecně. Pro tento účel byla také použita edice dokumentů lateránských a basilejského koncilu.¹⁵ O vztah katolické církve, resp. papežů, a židů v raném novověku pojednává studie *Thomasa Brechenmachera Der Vatikan und die Juden*.¹⁶

Ze všeobecné literatury přinášející základní přehled patří především sborník *Die Juden in den böhmischen Ländern* editovaný Ferdinandem Seibtem¹⁷, práce *Tomáše Pěkného*¹⁸ a méně známá disertační práce *Vladimíra Lipschera*,¹⁹ která, přestože vyšla roku 1983 v exilu, podrobně zachycuje obraz židovské společnosti v raném novověku v českých zemích. Podrobnější seznam další literatury uvádím na závěr.

Přímo o historii venkovských židů v raném novověku pojednávají rovněž práce německých a rakouských badatelek *Claudia Ulbrich*²⁰ a *Sabine Ullmann*²¹. Tyto

---

¹¹ Obě práce doplněné velkým množstvím další literatury bez vědeckých nároků shrnuje naučně-populárně pojatý CD-Rom, který nedávno vytvořil Jiří RŮŽHA a kol.: *Historie města Libochovice nad Ohří a okolí*, CD-Rom, [vydání se připravuje].

¹² Josef ČAPEK: *Dějepisný místopis města Libochovic*, Roudnice 1878, dále jen ČAPEK.

¹³ Arnošt KAUBEK: *Děje města Libochovic nad Ohří*, Litoměřice 1874, dále jen KAUBEK.

¹⁴ Bohumil BONDY/ František DVORSKÝ: *K historii Židů v Čechách, na Moravě a v Slezsku*, I a II, 906-1620. Praha 1906, dále jen BONDY/DVORSKÝ.

¹⁵ Josef WOHLMUTH (ed.): *Dekrete der ökumenischen Konzilien*, Band 2. Konzilien des Mittelalters, Paderborn/München/Wien/Zürich 2000.

¹⁶ Thomas BRECHENMACHER: *Der Vatikan und die Juden*, München 2005. O středověkém papežství ve vztahu k židům srov. Edward A. SYNAN: *The popes and the Jews in the Middle Ages*, New York 1965.

¹⁷ Ferdinand SEIBT: *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München/Wien 1983.

¹⁸ Tomáš PĚKNÝ: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, dále jen PĚKNÝ.

¹⁹ Vladimír LIPSCHER: *Zwischen Kaiser, Adel, Zünften: Die Juden im Habsburgerreich des 17. und 18. Jahrhunderts am Beispiel Böhmens und Mährens*, Zürich 1983.

²⁰ Claudie ULBRICH: *Shulamit und Margarete. Macht, Geschlecht und Religion in einer ländlichen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts*, Wien/Köln/Weimar/Böhlau 1999, o židech pojednávají s. 184-302.

²¹ Sabine ULLMANN: *Nachbarschaft und Konkurrenz. Juden und Christen in Dörfern der Markgrafschaft Burgau 1650 bis 1750*, Göttingen 1999.

mikrohistorické studie, z nichž bral autor inspiraci pro tuto práci, se snaží detailním zpracováním historií konkrétních hornoněmeckých židovských obcí poodhalit nejen všední život židovských obyvatel v raném novověku, ale na jejich základě říci i cosi obecnějšího – např. o vztahu židů a křesťanů, postavení židovských obchodníků a řemeslníků mezi křesťanskými cechy nebo o formě vzájemného soužití příslušníků obou náboženství. Historii židů v raném novověku se věnuje také sborník *Hofjuden und Landjuden. Jüdisches Leben in der früher Neuzeit*.²² Jmenované studie formou zpracování regionálních dějin i svým časovým zaměřením přinesly významné podněty i pro tuto práci.

Pro účely předkládané studie však největší množství poznatků bylo třeba hledat v archivních pramenech, kde jsme se pokusili ověřit i všechny informace, týkající se židů v Libochovicích, uváděné v literatuře.

Největším zdrojem archivních pramenů byl archivní *fond Velkostatek Libochovice* spravovaný žitenickou pobočkou Státního oblastního archivu v Litoměřicích.²³ Zde se nachází část *pozemkových knih*, ze kterých jsme čerpali informace pro historii jednotlivých židovských domů. Ve stejném fondu se nalézají také nejstarší *urbář libochovického panství z 1675*²⁴ zachycující povinnosti židů k vrchnosti a *sedm kartónů nezpracovaného aktového a účetního materiálu*,²⁵ z nichž se asi třetina písemností s různou vypovídací hodnotou týká historie židů v Libochovicích ve sledovaném období. Najdeme zde účty o zaplacení židovských berní, seznamy židů, povolení o provozování řemesel, nákresy některých židovských domů a povolení k jejich stavbě, soudní agendu patrimoniální zprávy ve vztahu k židům atd. Ve stejném fondu se nalézají také *karton aktového materiálu k provozování vinopalny*,²⁶ kterou mívali židé v pronájmu.

Další archiválie ukrývá Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích, kde se ve *fondu archivu města Libochovice* nachází zbytek *pozemkových knih*²⁷

²² Sabine HÖDL / Peter RAUSCHER / Barbara STAUDINGER (edd.): *Hofjuden und Landjuden. Jüdisches Leben in der früher Neuzeit*, Berlin/Wien 2004.

²³ V současnosti z větší části deponovaný v pobočce téhož archivu v Mostě.

²⁴ Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Žitnice (dále jen SOA Litoměřice), fond Velkostatek Libochovice (dále jen Vs. Libochovice), *Urbář města Libochovic z r. 1675*, sign. XX.Pm., kart. 474.

²⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII, kart. 214-220.

²⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XII.E.c., kart. 195.

²⁷ Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích (dále jen SOKA Litoměřice), fond Archiv města Libochovice (dále jen AM Libochovice): *Manuál trhových smluv od r. 1554*, inv. č. 49; *Zbytek gruntovní knihy z r. 1615*, inv.č. 82; *Gruntovní kniha z r. 1651*, inv. č. 83; *Obnovená gruntovní kniha*,

a další *městské knihy*²⁸ zachycující mimo jiné také majetkové změny, soudní procesy a jednání městské rady ve vztahu k židovské obci. V *pozůstalostních fondech Karla Křenka, Arnošta Kaubka a Antonína Jandy* v témže archivu nalezneme též poznámky k jejich historickému bádání, kde v případě pozůstalosti Karla Křenka²⁹ najdeme rukopis jeho výše uvedené práce o židech v Libochovicích. Podobně z pozůstalosti Arnošta Kaubka se zachovala jeho nevydaná historie libochovických (křesťanských) domů.³⁰ Pozůstalost Antonína Jandy skrývá zase rukopis jeho nevydaných Dějin města Libochovic nad Ohří s četnými excerpce z pramenů.³¹ V několika případech jména majitelů křesťanských domů umožnila lokalizovat židovské domy, pokud v pozemkových knihách bylo jejich místo popisováno pomocí sousedních domů křesťanských.

Neméně důležité byly fondy uložené v prvním oddělení Národního archivu v Praze jako např. *Berní rula*,³² *Tereziánský katastr*,³³ *centrální soupisy*³⁴ židů z let 1724,³⁵ 1733³⁶ a 1783³⁷ a *knihy familiantů*³⁸ a některé písemnosti státní správy ve *fondech Stará a Nová manipulace* vztahující se k židům v Libochovicích v daném období. Z mapových plánů byl užitečný *plán města z roku 1727*³⁹ a mapový podklad ke *stabilnímu katastru*⁴⁰ včetně spisového materiálu. Zde se nacházejí také *židovské matriky*,⁴¹ které jsou důležitým pramenem vypovídajícím o četných demografických jevech v židovské obci na konci 18. století. Protože nejstarší dochované matriky

---

inv. č. 84. Navazující pozemková kniha pro židovské domy viz SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha, inv. č. 150. Ve stejném archivu Vs. Libochovice, [nejstarší] Pozemková kniha č. 1a.

²⁸ Viz odkazy v textu.

²⁹ SOKA Litoměřice, fond Pozůstalost Karla Křenka, kart. 1.

³⁰ SOKA Litoměřice, fond Pozůstalost Arnošta Kaubka, kart. 1. Koubkova Posloupnost ve strojopise in: SOKA Litoměřice, AM Libochovice (doplňk inventáře), kart. 34.

³¹ SOKA Litoměřice, fond Pozůstalost Antonína Jandy, kart. 1.

³² První oddělení Národního archivu (dále jen NA), fond Berní rula (dále jen BR), inv. č. 16. Litoměřicko.

³³ NA, fond Tereziánský katastr (dále jen TK), fasc. 38, spisy 14/1.

³⁴ Nejstarším je soupis konzumentu soli. Viz Eduard MAUR / Dagmar PÍŠOVÁ (edd.): Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702, in: Historická demografie 18/1994, s. 7-67, Praha 1994.

³⁵ NA, fond Soupisy židů (dále jen HBS), Soupisy židů z r. 1724, kart. 4, Složka 10 a 12 – panství Libochovice.

³⁶ NA, HBS, Soupisy židů pro rok 1733, inv. č. 29, kart. 9.

³⁷ Jana SIMKOVIČOVÁ (ed.): Soupisy židovských rodin v Čechách z roku 1783. Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ (ed.): Soupisy židovských familiantů v Čechách z r. 1783, Praha 2008.

³⁸ NA, fond Židovští familianti HBF.

³⁹ NA, Sběrka map a plánů, inv. č. 1095, sign. F/X/18.

⁴⁰ NA, fond Stabilní katastr – indikační skici, Litoměřicko, č. 266.

⁴¹ NA, fond Židovské matriky HBMA: Matrika narozených 1788-1838, inv. č. 1012; Matrika oddaných 1790-1839, inv. č. 1014, Matrika zemřelých 1788-1839, inv. č. 1016.

zachycují časové období až po roce 1788, bylo jejich využití pro potřeby této práce jen omezené.

Cenné prameny skrývá též *fond českého zemského židovstva* (Landesjudenschaft) uložený v Archivu Židovského muzea v Praze.⁴² Objevíme zde např. seznamy zaplacené zemské kontribuce ze všech venkovských židovských obcí. Ve fondu Židovská obec v Libochovicích jsou starší dokumenty až z druhé poloviny 19. století, které o historii židovské obce v raném novověku nevypoví mnoho. Výjimkou jsou fotografie dnes již zbořené synagogy, které se nacházejí ve sbírce negativů Židovského muzea v Praze. Díky nim víme, jak synagoga zevnitř i zvenčí vypadala.⁴³

Několik drobných zmínek o libochovických židech bylo nalezeno také ve fondu Komerčních záležitostí neuherské části monarchie, uložených ve *Finančním a dvorském komorním archivu Rakouského státního archivu ve Vídni*.⁴⁴

Mezi písemnými prameny z doby raného novověku takřka postrádáme historické dokumenty vzešlé z činnosti židovské obce,⁴⁵ které jsou dnes již patrně nenávratně ztraceny.⁴⁶ O to větší cenu mají texty na náhrobcích na židovském hřbitově. Na význam tohoto kamenného archivu pro dějiny židovských obcí právě na příkladu židovského hřbitova v Libochovicích upozornila v roce 2002 ve své bakalářské práci *Zdeňka Vostrá*.⁴⁷ Její studie přináší kvalitní rozbor židovského hřbitova a překlad, resp. interpretaci hebrejského textu vybraných náhrobků z libochovického hřbitova. Přepisy dalších židovských náhrobků (nejen) na libochovickém hřbitově v nedávné době vytvořil *Jaroslav Achab Heidler*,⁴⁸ jemuž děkuji za poskytnutí přepisů a překladů zajímavějších z nich. Právě nápisy na náhrobních kamenech židovského hřbitova se staly cenným pramenem informací o některých osobách, které by nám kvůli chybějícím jiným pramenům zůstaly navždy zapomenuté.

V neposlední řadě jsou pramenem dosud stojící židovské domy, které se podle rozměru jejich parcel podařilo identifikovat s domy popisovanými v pozemkových

---

⁴² Archiv Židovského muzea v Praze (dále jen AŽMP), fond Zemské židovstvo v Čechách / Landesjudenschaft Böhmen (dále jen Landesjudenschaft), fasc. XXVI-XXIX aj.

⁴³ AŽMP, negativ č.č. 2.134; 19.734; 2.193.

⁴⁴ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv fond Komerz – Böhmen, fasc. 74, kart. 1308.

⁴⁵ Archiv židovské obce v Libochovicích je torzovitě zachován až pro období od druhé poloviny 19. století v Archivu Židovského muzea v Praze.

⁴⁶ Mezi těmito materiály se měla podle Karla Křenka nacházet i kronika libochovické židovské obce sepsaná v polovině 19. stol. jejím předsedou Alexandrem Gundelfingerem.

⁴⁷ Zdeňka VOSTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002.

⁴⁸ Viz internetovou stránku www.chewra.com.

knihách, jež někdy uvádějí rozměry domovní parcely. Cenná je též *fotodokumentace zbořené synagogy*⁴⁹ z roku 1985 a některé *předměty z jejího inventáře* zabavené roku 1942 nacistickými úřady a dnes většinou uložené v depozitářích Židovského muzea v Praze jakož i textile, pergamen a některé modlitební knihy, které se mezi sutinami synagogy objevily⁵⁰ při její demolici a které jistý libochovický občan zachránil před odvozem na skládku.⁵¹ Spolu s texty na židovském hřbitově jsou tyto památky pro sledované období jediným svědectvím židovské obce o sobě samé.

Z uvedených pramenů jsme se pokusili odhalit nanejvýš zajímavou zapomenutou minulost náboženské skupiny, ve většině našich obcí dnes již neexistující, jejíž příslušníci měli (s jistým omezením) jako jediné jinověrci v době raného novověku umožněno žít v nábožensky takřka uniformním prostředí tehdejších Čech. Přestože stáli mimo rámec křesťanské společnosti v zemi, kde se považovali a byli považováni a vyhnanec, patří židé mezi ty, kteří spoluvytvářeli dějiny mnohých našich měst a vesnic. Mezi městy, jejichž dějiny jsou zpestřeny a ovlivněny přítomností židovského obyvatelstva, patří i knížecí město Libochovice nad Ohří.

---

⁴⁹ Uloženo ve spisovně Stavebního úřadu Libochovice.

⁵⁰ Pravděpodobně jako již nepoužívané byly zasřčeny za trámy na půdě synagogy.

⁵¹ Naneštěstí dotyčná osoba, která si nepřeje být jmenována, tyto cenné předměty uchovává na pavlači svého domu, místo aby je poskytla odborným institucím.

I. POČÁTEK LIBOCHOVICKÉ ŽIDOVSKÉ OBCE

A CO MU PŘEDCHÁZELO

I. 1. Původ židů, jejich náboženství

Historii a kulturní dědictví židovské obce v Čechách lze chápat jen v souvislostech historických okolností a se znalostí podstaty židovského náboženství, resp. jeho odlišnosti od u nás převažujícího křesťanství. Pro ozřejmění těchto skutečností se alespoň povšechně pokusme přiblížit světový názor lidí, o nichž práce pojednává.

Židé jsou starobyklým nábožensko-národním společenstvím. Svůj původ odvozují od chaldejského kočovníka Abraháma, který podle biblického podání uposlechl Božího příkazu vyjít ze svého domova v Mezopotámii do země, kterou mu Bůh ukáže. Radikálně novým na této skutečnosti je, že toto putování skupiny nomádů se neděje na příkaz místního bůžka nebo nějakého lokálního kultu, ale na příkaz nezobrazitelného a nepojmenovatelného Boha, který zcela uniká lidskému chápání a představivosti. Na začátku židovství stojí tedy akt víry. Tato víra se neomezuje na pasivní přijetí faktu o Boží existenci, ale aktivně odpovídá na poznání skutečnosti Boha. Náboženství v židovství není ideologický systém, nýbrž žitou zkušeností národa s Boží přítomností a jednáním. Tato zkušenost, udržovaná ve společenství Izraele a zaznamenávaná v posvátných textech Bible, se postupně prohlubuje. V historických knihách Starého zákona můžeme sledovat, jak se poznání Boha vyvíjí a konkretizuje.

V hebrejštině nemá slovo židovství svůj původní ekvivalent. Pojem židovského náboženství (judaismus) tedy zahrnuje nejen náboženství, ale i celé kulturní, politické a filozofické prostředí i životní styl židovského národa. Společenství všech židů nazývané biblicky Izrael, se uskutečňuje na příbuzenském základě, s čímž souvisí omezení židovského náboženství na židovský národ.

Židovské náboženství je vztahem Boha se svým vyvoleným národem i jednotlivcem. Tento vztah z Boží strany trvá za všech okolností a měl by být opětován i ze strany člověka. Všední život žida má být proto prostoupen Boží přítomností prostřednictvím dodržování příkázání (micvot), která jsou chápána jako prostředky k dosažení svatosti. Zachovávání těchto nařízení vychází a je motivováno

příkázáním „*milovat Boha z celého srdce, mysli a ze všech sil*“.⁵² Příkázání doprovázejí život věřícího žida po celý život a odráží se v řadě liturgických obřadů, jejichž centrem je především rodina, pak synagoga a škola, hřbitov aj.

Židovství má mnoho společného s křesťanstvím. Stoupenci obou náboženství věří ve stejného Boha a opírají se o tutéž Bibli, resp. její starozákonní knihy. V obou případech jde o náboženství, kde víra je z podstatné části předmětem zjevení a tudíž nezávislá na lidské spekulaci. Jak židé, tak i křesťané věří v odpuštění hříchů, v existenci nesmrtelné duše, zmrtvýchvstání, příchod Mesiáše a konečné nastolení nebeského království, kterému bude předcházet soud, kde budou s trvalou platností potrestáni ti, co konali zlo, a dobří odměněni účastí na věčné blaženosti.

Základní otázka, ve které se židé s křesťany rozcházejí, je interpretace historické postavy Ježíše z Nazareta a z ní pramenící důsledky. Většina židů v Ježíši slíbeného Mesiáše nepoznala a nepoznává. Ježíšovi učedníci a následovníci, mezi které patřili zpočátku především židé, Ježíše jako slíbeného Mesiáše čili Krista přijali a přirozeně jej pokládají za toho, který svým prvním příchodem dovršil Starý zákon a svým učením, životem, obětí na kříži a zmrtvýchvstáním umožnil rozšířit starozákonní poselství o Božím vyvolení židovského národa na všechny, kdo tuto skutečnost (Evangelium) přijmou. Toto společenství „nového Izraele“⁵³, za které se církev považuje, tak v Božím plánu spásy nahradilo židovský národ.⁵⁴

Z tohoto důvodu křesťané pohlížejí na nepokřtěné židy jako na národ, který tragicky nepoznal své přední místo v Božím plánu spásy. Důvodem, proč byli židé s několika výjimkami jako jediní jinověrci uvnitř křesťanské společnosti trpění, byla naděje, že se jednou obrátí.⁵⁵ Židé naopak Ježíše pokládají někdy za šarlatána, jindy za pozoruhodného učitele, ale křesťanství s vírou v Ježíše jako Mesiáše je pro ně náboženskou herezí.⁵⁶ V tom spočívá nepřekonatelný rozpor obou náboženství.

---

⁵² Bible (Český ekumenický překlad, dále jen ČEP), Pátá kniha Mojžíšova 6,4-9 je základní modlitbou židů: „*Slyš, Izraeli, Hospodin je náš Bůh, Hospodin jediný. Budeš milovat Hospodina, svého Boha, celým svým srdcem a celou svou duší a celou svou silou. A tato slova, která ti dnes přikazují, budeš mít v srdci. Budeš je vštěpovat svým synům a budeš o nich rozmlouvat, když budeš sedět doma nebo půjdeš cestou, když budeš uléhat nebo vstávat. Uvážeš si je jako znamení na ruku a budeš je mít jako pásek na čele mezi očima. Napíšeš je také na veřeje svého domu a na své brány.*“

⁵³ Chápáno nikoliv ve smyslu politickém či etnickém, ale duchovním.

⁵⁴ Bible ČEP, Kniha Zjevení 21,2.

⁵⁵ Bible ČEP, Římanům 2,28n: „*Pravý žid není ten, kdo je jím navenek, a pravá obřízka není ta, která je zjevná na těle. Pravý žid je ten, kdo je jím uvnitř, s obřízkou srdce, která je působena Duchem, nikoli literou zákona.*“

⁵⁶ S velkou úctou k postavě Ježíše Nazaretského a současně s odmítnutím jeho učení vysvětluje rabín Jakob Neusner důvody, proč je rovněž talmudský judaismus nucen odmítnout víru v Ježíše jako Krista.

Pozoruhodnou shodou historických událostí však nedlouho po vytvoření křesťanské církve došlo v době římských válek v letech 66–70 po Kr. ke zničení jeruzalémského chrámu, a tedy znemožnění židovského obětního kultu. Židé byli rozptýleni do všech částí antického světa, ale uchovali si svoji víru, liturgický jazyk i kulturu.

I. 2. Židé v Čechách do konce 15. století

Na území střední Evropy židé pronikali již v době raného středověku – ve 4. až 8. století. Přicházeli zejména z Itálie, kam bylo mnoho židů zavlčeno po jejich porážce ve válce s Římany. Odtud později putovali na území našich zemí nejprve jako kupci. První písemné doklady o tom jsou z 10. století. Takzvaný Raffelstättenský celní řád z roku 906 dokládá kontakty židovských obchodníků na Moravě. Zpráva cestovatele a diplomata Ibrahima Ibn Jákuba z roku 965 hovoří o přítomnosti židů v Praze jako kupců s otroky a orientálním zbožím. Brzy se významným obchodním artiklem stala sůl, kterou židovští obchodníci dováželi do Prahy ze Solnohradska Zlatou stezkou přes Prachatice a Příbram a dále na sever údolím Labe přes Litoměřice a Ústí nad Labem do Míšeňska.⁵⁷

Další zprávy se nacházejí v českých literárních pramenech. Patří k nim např. Kosmova Kronika česká a její pokračovatelé. Tyto texty se zmiňují o určitém typu židovského osídlení v podobě kupeckých osad, vznikajících v 11. až 13. století v Praze, Brně, Litoměřicích, Jihlavě, Olomouci, Znojmě i jinde. Dokladem jsou židovské hřbitovy v těchto místech a pražská Staronová synagoga ze 13. století.

Přestože se židé od středověku, zejména v souvislosti s křížovými výpravami, stávali ze strany křesťanského obyvatelstva předmětem nevraživosti i násilí, které byly motivovány jak nábožensky – svalování viny za smrt Ježíše Krista, tak

---

Je to především proto, že Ježíš Nazaretský se svým učením zcela vymyká tradici učitelů Zákona a proroků, neboť sám se staví na místo Zákona. Na rozdíl od proroků nemluví ve jméno Boží, ale ve jméno své. Dodržování přikázání Zákona nahrazuje výzvou následování sebe samého. Tím relativizuje jedinečnost společenství Izraele jako vyvoleného národa založeného na základě pokrevnosti a nahrazuje jej novým společenstvím svých učedníků, které se konstituuje na základě víry v Ježíše samého. Ačkoliv se Ježíšovo učení v mnoha morálních otázkách shoduje s judaismem, postoj, se kterým Ježíš učí – nikoliv jako výklad Zákona, ale z vlastní moci – je pro judaismus nepřijatelný, neboť se tak staví nad Zákon a tím na roveň samotného Boha. In: Jakob NEUSNER: Rabín mluví s Ježíšem, Praha 2007.

⁵⁷ Maria TISCHLER: Böhmische Judengemeinde 1348–1519, in: Ferdinand SEIBT: Die Juden in den böhmischen Ländern, München/Wien 1983, s. 37–56.

ekonomicky, nesrovnával se tento postoj vždy s oficiálním stanoviskem autorit jak církevních tak i v omezenější míře autorit světských.⁵⁸

Vztah církve k judaismu

Nejstarším dokladem o vztahu středověké církve k židovství je list papeže sv. Řehoře I. neapolskému biskupovi Paschasiovi z roku 602. V souvislosti se stížností místních židů na to, že jim je zabraňováno vykonávat své náboženství, papež neapolskému biskupovi připomíná, že přivádět ke křesťanskému náboženství lze jen s mírností a bez projevu nepřátelství. Papež přikazuje, aby židům bylo dovoleno v neomezené míře vykonávat své náboženství a všechny obřady.⁵⁹

Nejinak hovoří konstituce Inocence III. z 15. září 1199. Papež píše, že jakkoliv je nevíra židů zavrženíhodná, není dovoleno, aby byli věřícími těžce utlačováni. Přestože Inocenc III. konstatuje, že ačkoliv si židé přejí setrvat ve své zatvřelosti vůči křesťanské víře, bere je pod svojí ochranu a přeje si, aby jim bylo u římského biskupa vždy dopřáno sluchu v jejich potřebách. Zakazuje všem křesťanům, aby židy nutili ke křtu násilím. Rovněž je křesťanům zakázáno jakýmkoliv způsobem židům škodit. Nikdo z věřících nemá právo narušovat jejich bohoslužby a znesvěcovat hřbitovy. Nesmí být tolerováno, aby jejich synagogy byly vykrádány. Za porušování této konstituce papež uvalil nejvyšší církevní trest – exkomunikaci.⁶⁰

V kontextu papežských rozhodnutí je třeba chápat i rozhodnutí třetího a čtvrtého lateránského koncilu (1179 a 1215), který vymezil a v podstatě potvrdil oddělený způsob soužití křesťanů a židů ve středověku, jakož i odlišné zvláštní postavení židů v rámci křesťanské společnosti, které židy spíše znevýhodňovalo. Třetí lateránský koncil na jednu stranu nařizuje, aby s židy pro jejich lidskou důstojnost vždy bylo zacházeno laskavě, na druhou stranu mají být křesťanům podřízeni. Došlo ke kodifikování omezeného sociálního kontaktu s židy, což se projevovalo v odlišném způsobu oblékání, zákazu mít křesťanské služebnictvo jakož i nepřípustnost smíšených sňatků. O tom, že nařízení neměla rasový, nýbrž náboženských základ však svědčí ustanovení o podpoře těch židů, kteří se rozhodli přistoupit na

---

⁵⁸ Židé. Dějiny a kultura, Praha 1997.

⁵⁹ Denricus DENZINGER / Petrus HÜNERMANN (edd.): Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et moris – Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchliche Lehrentscheidungen, editio XXXVIII, Friburgii Brisgovie / Basileae / Romae / Vindobonae 1998, (dále jen DENZINGER/HÜNERMANN), kan. 480, s. 218n.

⁶⁰ DENZINGER/HÜNERMANN, kan. 772n, s. 339n.

křesťanskou víru.⁶¹ V důsledku omezeného přístupu k řemeslům a zemědělství se židé začali specializovat na obchod a na oblast finančnictví, což byla z křesťanského hlediska činnost morálně pochybná.⁶²

Na rozdíl od papežských dokumentů, týkajících se vztahu křesťanů k židům, se v dokumentech partikulárních církví mnohdy setkáváme s více protižidovským naladěním než u dokumentů papežských. Příkladem toho může být pražská synoda z roku 1346, která poměrně všeobecná koncilní nařízení o odděleném soužití židů s křesťany vyhrocuje až do nepřátelské protižidovské roviny.⁶³

V době raného novověku, kterou hlavně v této práci sledujeme, stál poměr církve k židovství ve stínu jiných problémů, se kterými se musela potýkat raně novověká římskokatolická církev. Určující koncil, který pro následující staletí stanovil směřování církve, zasedal v Tridentu v letech 1545–1563, aniž by se jakkoliv k otázce vztahu k židům nově vyjádřil. Postoj římského katolicismu k židovství v raném novověku se tedy odvíjel od rozhodnutí středověkých papežů a koncilů. Názorně jej pak charakterizuje preambule buly papeže Pavla III. z roku 1540, kterou odmítal protižidovská nařčení o trávení studní, užívání lidské krve nebo tupení hostií:

*„Ačkoliv židé, které všeobecná církev v rozličných částech světa toleruje jako svědectví naší víry, setrvávají raději ve své zatvřelosti, slepotě a v nevěře, než aby přijali křesťanskou víru podle slov proroků a tajemství svatého písma a tak postarali se o spásu své duše. Přesto nesmíme, když ve své veliké nouzi potřebují naši ochranu, odepřít jim lásku a křesťanskou dobrotivost, aby podobnou láskou uchvácení poznali své omyly a rozohnění milostí nakonec dosáhli pravého světla stálé jasnosti, kterým jest Kristus.“*⁶⁴

---

⁶¹ *Iudaeos Christiani voluerint in hac parte praeferre, cum eos subiacere christiani oporteat et ab eis pro sola humnitate foveri.* III. Lateránský koncil, can. 26, in: Josef WOHLMUTH (ed.): *Dekrete der ökumenischen Konzilien, Band 2 Konzilien des Mitterlatres*, Pedeborn/München/Wien/Zürich 2000, s. 223.

⁶² Obchod s penězi a do určité míry i se zbožím byl naopak křesťanům zakázán s ohledem na biblické nařízení žít se prací. Scholastičtí filozofové půjčování na úrok nepovažovali za práci s ohledem na skutečnost, že majetek sám o sobě, bez lidského přičinění, nemůže vynášet nový majetek. Židé, na které se nevztahovala povinnost dodržování křesťanské morálky, stejné příkázání vysvětlovali jinak, proto se mohli lichvařením žít.

⁶³ Jaroslav V. POLC / Zdeňka HLEDÍKOVÁ: *Pražské koncily a synody předhusitské doby*, Praha 2002, s. 151–153.

⁶⁴ BONDY/DVORSKÝ, s. 311. č. 452. Bula papeže Pavla III. proti pověrám, na základě jejichž jsou židé napadáni. 12. května 1540. *Licet Iudaei, quos in diversis mundi partibus constitutos in testimonium fidei nostrae sacrosancta tollerat universalis ecclesia, in usa malint duritia et caecitate ac perfidia perdurare, quam prophetarum verba et sacrarum scripturarum arcana cognoscere et dictam*

Vztah státní moci k židům

Poměr státu k židům se od středověku odvíjel od církevního učení, ale více jej ovlivňovaly motivy hospodářské. Vztah světské vrchnosti k židovským poddaným výstižně charakterizoval František Palacký: „*Pokládání u nás někdy, jako i jinde, za jmění komory královské a nakládáno s nimi jako s včelami, kterýmž opatrný hospodář ujímá nadbytek medu, kdykoli k tomu příhodnou spatřuje chvíli. Zato ale zase chráněno jich jako včel a nedáno jim ublížiti, aby mohli těžiti bez přítrže ku prospěchu hospodářovu.*“⁶⁵

Zvláštní postavení židů v křesťanské společnosti středověku kodifikoval u nás poprvé Přemysl Otakar II. Ve svých Statuta Judaeorum z roku 1262 uvádí v praxi nařízení církevních sněmů a papežů. Privilegium kodifikovalo postavení židů jako přímých poddaných krále, které jim zaručovalo ochranu, příslibovalo náboženskou svobodu a povolovalo obchod, zejména s penězi. Porušování práv židů, především škodu na životě a majetku nebo poškozování jejich synagog a hřbitovů král sankcionoval těžkými tresty.⁶⁶ Statuta Judaeorum přijímali i pozdější panovníci z rodu Přemyslovců i Lucemburků a tato se tak stala právním rámcem, který židům měl umožnit existenci v rámci středověké společnosti.

Za slíbenou ochranu měla židovská obec králi platit daně a v případě potřeby poskytovat půjčky. Každoroční daně představovaly vždy velmi vysokou částku. Kromě toho museli čím dál více odevzdávat platby mimořádné. Předpisy však neměly vždy sílu zabránit bezpráví, které se na židovském obyvatelstvu ve středověku dělo. To platilo zejména tehdy, když královská moc nemohla nebo z utilitárních důvodů nechtěla práva židů prosadit.

Skutečností je, že ne vždy se vztah křesťanů k židům držel příslušných církevních a světských předpisů a že nejednou se židé stávali obětmi pogromů, za jejichž výbuchem stála směs náboženských predsudků odsouzených církví a nevzdělanost s touhou po rychlém nabytí majetku, mnohdy podporovaná ekonomickými zájmy mocných. K velké sérii pogromů došlo v Evropě v souvislosti s morovou

---

fidem amplecti ac animarum suarum saluti consulere, qui tamen in suis necessitatibus nostra praesidia et favores implorant, nos eis Christiane mansuetudinis pietatem non debemus denegare, ut huiusmodi pietate ductis recognoscant errores et superna gratia illustrati tandem ad verum, qui Christus est, perpetua claritatis lumen delibere pervenire“.

⁶⁵ Citováno podle PĚKNÝ, s. 278.

⁶⁶ BONDY/DVORSKÝ, s. 15

epidemií ve 40. letech 14. století. (Výmluvné je, že řádění mas unikli jen židé žijící pod ochranou papeže v okolí Avignonu.⁶⁷⁾

V Čechách židé žili nejvíce ve velkých královských městech a to jak kvůli větší příležitosti k obchodu, tak pro větší naději na ochranu ze strany královské moci. Kromě velkého pražského pogromu z roku 1389 byly české země za vlády Lucemburků v porovnání se západní Evropou místem spíše klidnějším a právní předpisy vymezující podmínky pro existenci židovské menšiny v křesťanské společnosti patřily pro židy k nejpříjemnějším ve střední Evropě.⁶⁸

Ve 14. století získávala města stále větší míru nezávislosti na královské komoře a v některých případech dosáhla podílu na židovském regálu.⁶⁹ Současně měšťané začali podnikat v peněžnictví, ačkoliv dosud bylo půjčování za úrok teologicky hodnoceno jako morálně závadné. To vedlo k tomu, že města, ovládána vlivnými kruhy patriciátu, začala usilovat o zlikvidování židovské konkurenci jak v peněžnictví, tak v řemeslech.

Po vypuknutí husitské revoluce se postavení židů ještě více zhoršilo, neboť církevní a královské zákony vymezující jejich postavení nebylo možno vymáhat a židé zůstali vydáni zcela na milost městskému patriciátu. Židé byli za husitských válek postiženi jak ze strany husitů, se kterými v některých případech v naději na lepší postavení spolupracovali, tak ze strany katolíků, kteří je obviňovali ze spolčování se s heretiky. Část židů v době nepokojů a postupně v letech následujících odešla (nebo byla donucena odejít) z měst na venkov. Od této doby se datuje počátek roztroušení židovského obyvatelstva po českém venkově v relativně malých obcích.

V důsledku náboženských nepokojů a oslabení státní moci se v Čechách nepodařilo obnovit nařízení basilejského koncilu (1431–1445), který na svém 19. zasedání vyhlásil nařízení o odděleném bydlení židů a jejich odlišném odívání. Po válce pokračoval nedobrovolný odchod českých židů z královských měst na panství venkovské šlechty. Politicky silnějším městům se podařilo židy vyhnat ze všech královských měst kromě Prahy a Kolína. Důvodem byly zejména zájmy cechů snažících se zlikvidovat židovskou konkurenci. Přestože se panovníci, např. Vladislav II. v 90.

---

⁶⁷ Thomas BRECHENMACHER: *Der Vatikan und die Juden*, München 2005, s. 16.

⁶⁸ Maria TISCHLER: *Böhmische Judengemeinde 1348–1519*, in: Ferdinand SEIBT: *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München/Wien 1983, s. 37–56.

⁶⁹ Tamtéž, s. 43.

letech 15. století, pokoušeli obnovit předhusitské postavení židů a tedy opět získat kontrolu nad židovskými daněmi, jejich snahy nebyly úspěšné v královských městech a tím méně na statcích venkovské šlechty, kam se v předchozích letech mnozí z židů uchýlili. Královská moc tak ztratila v důsledku husitských válek v Čechách jeden ze zdrojů příjmů ve prospěch šlechty. Platby od židů naopak přinesly potřebný kapitál pro rozvíjející se podnikatelskou činnost šlechty právě v raném novověku.

Po upevnění královské moci ve státě po roce 1526 usiloval Ferdinand I. obnovit svoje právo nad českými židy a umožnit své komoře zisk z židovského regálu. Došlo tak ke dvojímu zdanění židů, neboť museli platit jak vrchnosti, na jejímž panství našli útočiště, tak královské komoře. Odrazem sporů o židovský regál jsou i první zmínky o jistém židu Jakubovi z Libochovic z 30. let 16. století, který byl předmětem sporu mezi královskou komorou a Zajíci z Házmburka.

I. 3. Počátky židovského osídlení v Libochovicích

V první polovině 16. století podobně jako v mnohých jiných venkovských městečkách a vesnicích se usazují židé. Nejinak tomu bylo v Libochovicích⁷⁰ na panství Jana III. z Házmburka. Přesné datum příchodu židů do Libochovic neznáme a musíme se proto spokojit s konstatováním, že se na panství pánů z Házmburka

---

⁷⁰ Libochovice leží na levém břehu řeky Ohře. První zmínka o osadě „Lubochowitz“ je z r. 1282, ale je více než pravděpodobné, že území města bylo osídleno dříve. Samotný název je patrně odvozen od slovanského kmene Lubochovanů. Oblast úrodného dolního Poohří je součástí nejstaršího sídelního osídlení Čech. Libochovice byly jistě již na počátku 13. století trhovou vsí, vzniklou při levobřežní obchodní cestě podél Ohře, spojující Louny Budyni a Litoměřice. Základem středověkého půdorysu města je západο-východní tranzitní ulice, ve své jižní části rozšířena v obdélníkové náměstí, která vznikla patrně při uvedení obchodní cesty. Pro Libochovice byl klíčový rok 1292, kdy trhovά osada obdržela od Heimanna z Lichtenburga magdeburské právo, a tím byly Libochovice fakticky povýšeny na městečko, které se stalo centrem panství hradu Hasenburg. Význam městečka podtrhoval také farní kostel, který je doložen roku 1352. Mezi nově příchozími obyvateli městečka i okolí převládalo na přelomu 13. a 14. století německé obyvatelstvo, ale na začátku století 15. byly Libochovice už převážně české. Městečko velmi utrpělo za husitských válek, kdy bylo vojskem Jana Žižky vypáleno, a na náměstí byli upáleni tři katoličtí kněží. Libochovice nabyli na svém významu až v polovině 16. století, kdy došlo k přenesení sídla vrchnosti z hradu Hasenburg na libochovickou tvrz. Roku 1560 povýšil císař Ferdinand I. Libochovice na město a v letech 1560–1564, za vlády rodu Lobkoviců, vyrostl na místě gotické tvrze renesanční zámek.

objevují přibližně v první třetině 16. století.⁷¹ Jen zcela ojedinělé je zařazení Libochovic do seznamu 98 židovských obcí vzniklých do roku 1519.⁷²

Vůbec nejstarší doklad o zmiňovaném židu Jakubovi z Libochovic se nachází v listu zemských hejtmanů z roku 1530 Janu Zajíci z Házmburka, ve kterém intervenují ve prospěch Anežky z Otradovic, jejíhož poddaného Machu z Radešína dal uvěznit jistý Jakub Žid z Libochovic, poddaný Jana z Házmburka. Hejtmané se v listu přimlouvají, aby se Jan z Házmburka přičinil o propuštění uvězněného Macha, neboť se nemůže věnovat hospodářství a přichází tak ke škodě.⁷³ Důvody, které vedly k uvěznění radešínského Macha, neznáme, ale s ohledem na středověký způsob obživy židů se lze domnívat, že jej žid Jakub dal uvěznit pro neplacení dluhů.

Z roku 1538 pochází zmínka patrně o tomto židu Jakubovi z Libochovic v listu Jana III. z Házmburka zemskému komořímu Zdislavu Berkovi z Dubé a na Lipé. Z textu se dozvídáme, že po židu Jakubu, kterého se Jan z Házmburka zastává, vymáhala pražská židovská obec sumu 43 kop a 12 grošů českých jako nedoplatek na zemské kontribuci. V listu se odráží právní postavení žida Jakuba – poddaného feudálního pána, který byl současně povinován zvláštní „židovskou“ berní královské komoře.

Službu svou Vaší Milosti vzkazují [...] Jakož jest pohnán před úřad Vaší Milosti a před pány vladyky krále Jeho Milosti rady soudu komorního poddaný můj Jakub Žid z Libochovic od Židův pražských pro sumu 43 kop 12 grošů českých, kteříž pokládají⁷⁴, že jsou za téhož poddaného žida Jeho Milosti Králi dali; jež mi se zdá takový jich půhon býti nepořádný, poněvadž týž Jakub Žid poddaný můj berní J[eho] M[ilosti] krále podle jiných poddaných mých, jsouc pode mnou osedlý, z šacunku statečku svého jest dal, což jest na něho přišlo. A jestliže by týž Jakub žid židům pražským co povinován byl a oni jej předemnou viniti chtěli, jim i každému od

⁷¹ Tvrzení, že židovské osídlení v Libochovicích se datuje od druhé poloviny 15. století, které uvádí Blanka ROZKOŠNÁ / Pavel JAKUBEC: *Židovské památky Čech. Historie a památky židovského osídlení Čech*, Brno 2004, s. 225 vychází pravděpodobně z Johanna Gottfrieda SCHALLERA: *Das Königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt*. Ester Band. Leitmeritzer Kreis, Prag 1883, který na s. 44 datuje založení židovského hřbitova v Libochovicích do roku 1483. Zjevně se jedná ale o tiskovou chybu, neboť z dochovaných archivních pramenů víme, byl hřbitov založen o sto let později, roku 1583.

⁷² Maria Tischler: *Böhmische Judengemeinde 1348–1519*, in Ferdinand SEIBT (ed.): *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München/Wien 1983, s. 56. Autorka v textu o Libochovické obci nepojednává, jen ji bez citování zdroje zařazuje mezi ty, které vznikly před rokem 1519.

⁷³ BONDY/DVORSKÝ, s. 949, č. 1239.

⁷⁴ Patrně má být *dokládají*.

*něho spravedlivě chtěl bych dopomoci. Proto Vaši Milost žádám a tu víru k Vaší Milosti má, že mimo to na téhož žida těžkosti dopouštěti neráćíte. Nebo na tom jsem, kdožby jej předemnou z čeho[koliv] viniti chtěl, k tomu bych jej přidržal, aby z toho práv byl. S tím dejž Pán Bůh aby se ve zdraví shledal. Dáno v Budyni v pátek před sv. Bartolomějem apoštolem Božím [23. srpna], léta 1538.*⁷⁵

Vláda Habsburků na českém trůně v době předběllohorské se ve vztahu k židům vyznačovala ambivalentním přístupem. Ferdinand I., který na jednu stranu oficiálně potvrdil židovská privilegia, neváhal podporovat úsilí pražských i jiných měšťanů o vypovězení židů z královských měst. Svou roli zde hrál hospodářský kalkul, ale i vlna náboženských pověr a předsudků, která ovlivňovala „veřejné mínění“, ačkoli byla církví, resp. papeži opakovaně odsuzována. V roce 1541 došlo skutečně k vysídlení židů z českého království. Roku 1545 bylo židům sice opět dovoleno v Čechách pobývat, ale předešlé vypovězení znamenalo populační rozložení židovského obyvatelstva v českých zemích. K pogromům došlo tehdy také v nedaleké Roudnici nad Labem a Litoměřicích a není vyloučeno, že mnozí z těchto měst posílili židovské usedlíky na libochovickém panství, neboť šlechtické domény se tehdy nezdávka stávaly útočištěm pro židovské uprchlíky. Podobné vypovězení židů ze země se opakovalo v roce 1557, ale bylo opět roku 1563 odvoláno.⁷⁶ Zda se tehdy vysídlení usadili na venkovském panství pánů z Házmburka nebo se týkala se tato vyhnání i židů v Libochovicích, z pramenů nevíme. Této době (60. léta 16. století) však odpovídají první záznamy o židovském obyvatelstvu v městských knihách.⁷⁷

Stejně s datem jejich příchodu a počtu, v němž přišli, není ani jisté, zda od počátku sídlili přímo v Libochovicích. Zpráva z let 1535 a 1538 sice zmiňuje žida Jakuba z Libochovic, ale někteří lokální dějepisci z 19. století tvrdí, že dříve než se židé natrvalo v Libochovicích usadili, měli své sídliště v sousední vsi Radovesicích.⁷⁸

Zde se údajně nalézalo židovské pohřebiště, které mělo zaniknout potom, co roku 1583 získali pozemek pro zřízení nového hřbitova v Libochovicích. Židovský hřbitov v Radovesicích prameny lokalizují v kamenitém svahu na řekou Ohře naproti starému

⁷⁵ Problémem u tohoto pramene zůstává skutečnost, že jej zatím známe jen z opisu in: KAUBEK, s. 94, aniž autor uvádí pramen. Při studiu archiválií ve fondu Stará Manipulace v 1. oddělení Národního archivu v Praze tento list nebyl dohledán.

⁷⁶ O odvolání přísahy se zasloužil papež Pius IV., který r. 1563 Ferdinanda I. zprostil jakési protižidovské přísahy. PĚKNÝ s. 69

⁷⁷ Na druhou stranu však starší záznamy než ze z r. 1554 se nedochovaly.

⁷⁸ ČAPEK, s. 27. Autor píše, že z této doby uchovává místní židovská obec pergamen.

radovesickému mostu přibližně na pozemku č. kat. 666. Do první poloviny 19. století se na místě údajného hřbitova těžil kámen (opuka) a jílovitá hlína pro okolní cihelny. Při těžbě se zde prý občas našel náhrobek s hebrejským textem. Jílovitá kamenitá půda ve svahu nad Ohří sice domněnce spíše nasvědčuje (ke zřízení hřbitovů dostávali židé často neúrodný nebo špatně obdělávatelný, zpravidla svažující se pozemek).⁷⁹ Stávající důkazy⁸⁰ svědčící pro existenci hřbitova by bylo třeba doplnit dalším, nejlépe archeologickým průzkumem.⁸¹ Jisté ovšem je, že židé, žijící na panství od první čtvrtiny 16. století museli někde pohřbívat do doby, než si založili svůj hřbitov v Libochovicích, jehož vznik je písemně doložen k roku 1583.

Co se týká případné radovesické osady, nepravidelná zástavba starších domků poblíž místa, kde se měl nacházet židovský hřbitov, není sice ještě důkazem židovského osídlení, přesto nelze vzhledem k uvedeným poznatkům existenci nějakého přechodného židovského sídliště v Radovesicích, které se vznikem židovské obce v Libochovicích v polovině 16. století zaniklo, zcela vyloučit.⁸² Údajnou památkou na osídlení židů v Radovesicích, jak píše místní dějepisec a řídící učitel

---

⁷⁹ Srovnej nepříhodnou svažující se polohu židovských hřbitovů v okolí: Roudnice n. L., Spomyšl, Vrbno, Čížkovice apod.

⁸⁰ ČAPEK, s. 77, uvádí, že r. 1795 se poblíž tohoto místa stalo neštěstí, kdy tři vesničané kopající jíl pro stavbu domu byli zeminou zasypáni. Na místě neštěstí byl postaven kříž. V této souvislosti se autor zmiňuje i o nedalekém židovském hřbitově, který se měl nacházet nedaleko tohoto kříže na místě, kde se nyní (1875) nachází důl. Židovský hřbitov na téže místě, západně od křížku připomínající tragédii z r. 1795, zmiňuje i „Poznamenání všech posvátných soch na farní osadě Libochovické“, které r. 1852 pořídil libochovický farář Josef Ehl a které se dosud nachází v knihovně na libochovickém děkanství. Při srovnání textu, kterým údajný radovesický židovský hřbitov ve svém soupisu soch z r. 1852 popisuje farář Ehl, a Místopisu z r. 1875 (učitel a ředitel kůru Josef Čapek, který jistě jako ředitel kůru mohl čerpat pro svá bádání mj. i z farní knihovny a archivu) je nabílední otázka, zda Josef Čapek nepřejal tuto informaci ze spisu faráře Ehla. Srovnej text faráře Ehla z r. 1852 (1.) s textem Josefa Čapka z r. 1875 (2.): „*Nedaleko této sochy, a sice ku západní straně zrovna na proti mostu, býval židovský hřbitov, jak to hroby dosvědčují, které při lámání kamene tam se naskytují*“ / „*Nedaleko této sochy a sice na západní straně býval někdy israelský hřbitov, jak to dosvědčují hroby při lámání kamene se objevující*“. Skutečnost, že v mladších historických pojednáních (viz KŘENEK) se zprávy o židovském hřbitově v Radovesicích neobjevují, je možné vysvětlit tím, že poslední, kdo si pamatoval a zaznamenal nalezení židovského náhrobku při těžbě kamene v Radovesicích, byl farář Ehl (1852) od kterého zprávu do svého místopisu opsal Josef Čapek (1875). Karel Křenek ve svém článku (1935) o židech zmínku o možném hřbitově v Radovesicích neuvádí jednak proto, že zmínka u Čapka, jehož místopis znal, bez uvedení zdroje (soupis soch faráře Ehla, který ovšem Křenek znát nemusel) mu připadala nevěrohodná a jednak proto, že těžbu na začátku 19. století v Radovesicích a případné objevení několika hebrejských náhrobků si přirozeně nepamatoval ani on, ani tehdy žijící pamětníci.

⁸¹ Úplný (a tudíž destruktivní) archeologický výzkum by však nebyl proveditelný především proto, že judaismus zapovídá jakoukoliv manipulaci s ostatky zemřelých.

⁸² Podobná situace nastala r. 1615 v Roudnici nad Labem, kdy byli židé přesídleni z roudnického předměstí do jiné části města. Viz Hana LEGNEROVÁ/ Petr KOPIČKA: Jews, Burghers and Lords. The Social and Economic Relations in the Town of Roudnice nad Labem, 1592–1619, in: Judaica Bohemiae XLI/2005, 2006. s. 5–43.

Josef Čapek roku 1875⁸³, měl být svitek Tóry přenesený právě z jejich staré židovské obce, který se v Libochovicích uchovával ještě v druhé polovině 19. století.

Od poloviny 16. století se dochovaly torzovité zápisy o zakoupení domů v Libochovicích. Někdejší trhovou osadu mezitím roku 1558 od Házmburků koupil Jan starší z Lobkowicz a roku 1564 král Ferdinand I. povýšil Libochovice na město. Kvůli přestavbě zámku a budování zámecké zahrady v letech 1563–1569 měl Jan z Lobkowicz nechat zbořit přiléhající domy dvěma židům, kteří však ještě roku 1595 žádají o zaplacení 60 kop grošů slíbené náhrady.⁸⁴ Další zmínkou o židech v Libochovicích je zápis v městské pozemkové knize. Stojí zde, že roku 1565 jakýsi žid Abraham koupil v Libochovicích grunt od Matěje Kadlece za 31 kop míšeňských.⁸⁵ O který dům se jednalo, nevíme.

Zatím nevelké židovské osídlení v Libochovicích dokládá seznam mimopražských plátců židovské daně z roku 1570, který uvádí 7 a půl (!) osob, které odváděly berni České královské komoře.⁸⁶ Počet zachycuje pravděpodobně hlavy rodin, eventuálně mužské příslušníky židovské obce. Skutečnost, že židé na házmburském panství platili královské komoře, svědčí o tom, že navrácení královského židovského regálu bylo uplatňováno také mezi libochovickými židy.⁸⁷

Zápis v manuálu trhových smluv z druhé poloviny 16. století dokládá rozdělení dědictví mezi židy Isákem a jeho švagrem Abrahamem roku 1582. Ze značně poškozeného písma pramene lze vyrozumět, že Izák přenechává dědictví po otci svému švagru Abrahamovi a současně si vymíní právo v darovaném domě dožít.⁸⁸

Dokladem o završení procesu vzniku libochovické židovské obce v právním slova smyslu koncem 16. století je zápis o pronájmu zádušního pozemku židovské obci ke

---

⁸³ ČAPEK, s. 27.

⁸⁴ Jiří RŮŽHA a kol.: Historie města Libochovice nad Ohří a okolí, CD-Rom, [vydání se připravuje]. Informaci zpochybňuje, že autor neuvádí své zdroje.

⁸⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Pozemková kniha č. 1a.: *Letha [15]65 Abraham Zid kaupil grunth od Matiege Kadleze za hotowych xxxi β mis prawech a mezich yakz gsam Wdrzeni byl/ W Pondiely den shho Antonina polozil abraham xxxi β o s saudie. A ty jsau Pusstieny Matiegowy Kadlezy/ [Dům je] doplazen.*

KŘENEK, s. 372, nesprávně uvádí, že psi se zápis nachází v „manuálech města Libochovice“.

⁸⁶ Bohumil BONDY/ František DVORSKÝ: K historii Židů v Čechách, na Moravě a v Slezsku, I a II, 906-1620. Praha 1906, s. 517 – 518, č. 728.

⁸⁷ Bohumil BONDY / František DVORSKÝ: K historii Židů v Čechách, na Moravě a v Slezsku, I a II, 906-1620. Praha 1906, s. 517 – 518, č. 728.

⁸⁸ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Manuál trhových smluv od r. 1554, inv. č. 49, nefoliováno, zápisy chronologicky po sobě.

zřízení židovského hřbitova.⁸⁹ (Obr. č. 26, s. 258.) K dohodě mezi libochovickými židy a konšely za souhlasu panského hejtmána Jakuba z Lhoty došlo „ve středu po svátku sv. Michaela archanděla“ (5. října) 1583. Přestože se jednalo o zádušní pozemek, farář nebyl prodeje účasten, neboť libochovická fara byla tehdy neobsazena. Protože židé nesměli vlastnit pozemek, získali hřbitov do trvalého pronájmu za 12 grošů míšeňských, které měli dvakrát do roka, na sv. Havla a sv. Jiří, odvádět libochovickému faráři. O tom, že hřbitov měl sloužit židům z okolí (snad jednotlivým rodinám usedlým na vesnicích, o nichž ovšem zprávy z této doby ještě nemáme, ale můžeme je tušit, nebo vzdálenějším židovským obcím, svědčí dodatek zápisu, který stanovuje poplatek 10 grošů navíc za každého přespolečného pohřbeného. Prvních dvanáct grošů židé složili s datem zápisu a za pozemek židovská obec platila až do vykoupení z poddanských dávek roku 1851.⁹⁰

„Zápis židům libochowským na kus lada kněžského. Léta 1583 ve středu po sv. Michalu Arch[andělu]páni purkmistr a konšele města Libochowicz nad Ohří s povolením slavného pána Jakuba Lhoty, hejtmána na Libochowiczých, prodali jsou kus lada tři čtvrtě po šíří a tolikéž z dél[k]y k dědině kněžské náležející a podle vinice urozeného pána Karla Wodolana ležící židům v Libochowiczých bydlejícím nyní i budoucím k pohřbu jejich mrtvých, a to na způsob tento: aby každého půl léta počnouc při sv. Jiří léta 1584 a při sv. Havle téhož léta po 12 groš. míšeňských a také potom na časy budoucí a věčné ouroku pololetního z téhož kusu farářům, kteříž kdykoliv tu v Libochowiczých na faře bytem stálým byli, platili. A kdyby koliv který přespolečný žid s vůli však Libochowských židův tu na témž místě pohřben byl, od toho každého má se též pánu faráři Libochowskému 10 gr. m[íšeňských] dávat. Actum zápisem za ouřadu Florianu Rakovnického v pátek po provodě [13. dubna] 1584. Téhož dne odvedli židé ouroku svatojiřského poletního za b[ě]ž[í]cí léto 12 gr.“⁹¹

Ve stejném prameni⁹² se nachází i několik dalších zápisů vztahujících k prodejům a nákupům domů libochovickými židy. Několik indicií naznačuje⁹³, že právě v této

⁸⁹ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Manuál trhových smluv od r. 1554, inv. č. 49, nefoliováno, zápisy chronologicky po sobě.

⁹⁰ KAUBEK, s. 142; též V. CIMRMAN: Hřbitov Israelitů v Libochovicích, in: Vlastivědný sborník Podřipska, Roudnice nad Labem 1929-1930, s. 92.

⁹¹ Zápis o pronájmu zádušního pozemku za účelem zřízení židovského hřbitova z 5. října 1583 (SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Manuál trhových smluv od r. 1554, inv. č. 49, nefoliováno).

⁹² SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Manuál trhových smluv od r. 1554, inv. č. 49, nefoliováno, zápisy chronologicky po sobě.

⁹³ Podrobně se hypotéze vzniku židovského sídelního okrsku věnujme ve III. kapitole.

době – v 80. letech 16. století – mohlo dojít k přesunu židovských obydlí do vyhrazené části města. Snad tehdy vznikl v Libochovicích židovský sídlení okrsek se synagogou.

Vraťme se nyní k obecnému pohledu na historii židů v Čechách. Vláda Maxmiliána II. (1564–1576) a především Rudolfa II. (1576–1611) se vyznačovala nebývalou vstřícností k židovskému obyvatelstvu. Mnohem méně příznivě se jevila vláda stavovského direktoria (1618–1620). Snad proto při stavovském povstání zůstali pražští židé věrni císaři, což jim Ferdinand II. po vítězství na Bílé hoře oplatil mnohými privilegii.

Období přízně habsburských panovníků počínaje Maxmiliánem II., zdá se, nemělo na rozvoj libochovické židovské obec nijak příznivé důsledky. Mnoho židů totiž pobývalo v Praze, kde se pod ochranou panovníka mohli cítit bezpečněji než na venkově. Snad i tento trend ovlivnil to, že po celé 16. století se libochovická židovská obec příliš nerozvíjela.

II. LIBOCHOVIČTÍ ŽIDÉ V PRŮBĚHU 17.–18. STOLETÍ

II. 1. Utváření židovské obce a třicetiletá válka

Z přelomu 16. a 17. století se zachovalo jen málo pramenů dokládajících přítomnost židů v Libochovicích. Důvodem však s největší pravděpodobností není jejich nepřítomnost ve městě (či na předměstí), ale nedostatek pramenů pro toto období.⁹⁴ Libochovice tehdy často střídaly své majitele, což může být důvodem skromného počtu zachovalých dobových pramenů k historii města vůbec.

Roku 1594 dosavadní majitel a horlivý rekatolizátor libochovického panství Jiří Popel z Lobkowicz upadl v nemilost u císaře Rudolfa II., který ho uvěznil na Lokti a zbavil majetku. Libochovice tak přešly do držení královské komory, která je chtěla prodat nekatolíkovu rytíři Ctiboru Tiburcímu Žďárskému ze Žďáru. O tom, že rekatolizace byla v Libochovicích úspěšná, vypovídá skutečnost, že se Libochovičtí prodeji panství nekatolické vrchnosti bránili a sepsali supliku císaři i arcibiskupovi.⁹⁵ Rudolf II. proto Libochovice roku 1603 propůjčil sedmihradskému vévodovi katolíku Zikmundovi Báthorymu k doživotnímu užívání. Vévoda v Libochovicích pobýval do roku 1609, kdy následoval osud svého předchůdce Jiřího Popela z Lobkowicz. Jeho krátká vláda neměla pro historii místa větší význam. Roku 1610 císař Rudolf II., sháněje prostředky na žold pro vojsko pasovského biskupa, prodal Libochovice Adamu ze Sternberga. Tento věrný spojenec císaře Ferdinanda II. sice unikl defenestraci pražských místodržících 23. května 1618, ale v době vlády protestantských povstalců musel zemi opustit. Stavovské direktorium jeho majetek konfiskovalo a prodalo Petrovi ze Švamberka. Po porážce stavovského povstání Sternbergové získali Libochovice nazpátek a drželi je až do roku 1676.

Ačkoliv je pro tuto dobu pramenů k dějinám židů jen poskrovnu, je jisté, že kontinuita židovského osídlení v Libochovicích nebyla přerušena. Na konci 16. století dokládá židovské osídlení výše uvedená stížnost z roku 1595 pro nezaplacení náhrady dvěma židům, kterým v 60. letech nechal Jan starší z Lobkowicz při přestavbě zámku zbořit domy. Z roku 1611 svědčí o přítomnosti židů v Libochovicích nejstarší zachovalý náhrobní kámen na libochovickém židovském hřbitově. Označuje hrob Rut

⁹⁴ Manuál trhových smluv z let 1554 -1602 (SOkA Litoměřice, AM Libochovice, inv. č. 49) pro období po r. 1592 uvádí jen dva zápisy, městské knihy pro období 1600–1615 chybí úplně a gruntovní kniha datovaná do r. 1615 je poškozená a sestává jen z několika zbylých listů.

⁹⁵ KAUBEK, s. 77.

Gitl, dcery Mojžíše (Moše), „ženy přímé“, jejíž „ruka vždy přetékala hojností“⁹⁶. (Obr. č. 28, s. 258.)

Po bitvě na Bílé hoře rozšířil Ferdinand II. pro židy možnost obchodu, podnikání i samosprávy a osvobodil pražské židovské kupce od mýt a cel. Císař potřeboval stálý zdroj finančních prostředků. Současně jako horlivý katolík jistě více dbal oficiálního přístupu k židům, jak ho stanovovaly církevní koncily a papežské výnosy. České země se navíc ve 40. a 50. letech 17. stol. stávaly útočištěm židů z východních oblastí Evropy. Židé odtud utíkali před pronásledováním ze strany kozáků, kteří právě pod vedením Bohdana Chmelnického povstali proti Polsku.

O židovském osídlení v Libochovicích v této době se leccos dovídáme ze zachovalých městských knih. V roce vydání Obnoveného zřízení zemského (1627) se setkáváme na jednom z několika zachovalých listů gruntovní knihy z let 1615–1650⁹⁷ se zápisem o výměně domu mezi židem Eliášem a Markem Řezáčem. Eliáš zjevně získal lepší bydlení, neboť ke své chalupě za městem přidal Markovi Řezáčovi navrch ještě 12 kop grošů. V zápise o převodu je dále stanoveno, že Eliáš musel s novým domkem zaplatit do obecní pokladny dalších 15 kop grošů. Čtyři kopy složil při koupi, další čtyři, které splatil ještě toho roku na podzim, přišly ve prospěch libochovického cechu kovářského a sedlářského a zbylých sedm kop grošů, které zaplatil roku 1629, byly určeny libochovickému záduší za účelem stavby nové fary. O který dům se však jedná, nemůžeme s jistotou říci.⁹⁸

Podobně nelze spolehlivě identifikovat ani dům, o němž hovoří záznam z roku 1626. Tehdy měl žid Marek od Jana Kadaňského koupit dům Hozárovský,⁹⁹ aby jej vzápětí spolu s určitým doplatkem vyměnil s Dorotou Horákovou za dům Huspekovský, tedy pravděpodobně stavení na místě dnešních čč. p. 33 a 34. (Dům byl později rozdělen.)¹⁰⁰ K roku 1628 je k němu poznamenáno, že žid Marek za něj

⁹⁶ Náhrobek č. j-16 (řádky v textu na náhrobků odděleny lomítkem): 'ה /אשה היקרה מ /פ/ה ניקברה ב /תנצבה /צבתה כו תמוז שעה /בפשח בצרור החיים /פתוחה לענים לרוחה /ה וצל היתה ידה /רת גישל'. Překlad: *Zde je uložena žena přímá, paní Rut Gitl, dcera Mošeho. Památka spravedlivého budiž požehnána, ruka její vždy přetékala hojností, budiž její duše přijata do svazků živých. Odešla 14. Tamuzu 371 malého počtu.* in: Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 11.

⁹⁷ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Zbytek gruntovní knihy z r. 1615, inv. č. 82, kart. 44.

⁹⁸ Podle mladší poznámky tužkou na listu by se mělo jednat o dům dnešní č. p. 91. V Kaubkově Místopisu (SOKa Litoměřice, AM Libochovice, kart. 34) však k domu č. p. 91 mezi majiteli o Jiřím Řezáči ani o židu Eliášovi zmínka není.

⁹⁹ V poznámce tužkou uvedeno, že jde o č. p. 39. Kaubek (SOkA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 34) však ve své Posloupnosti k témuž domu uvádí jiné majitele.

¹⁰⁰ SOkA Litoměřice, Pozůstalost A. Kaubka, kart. 1.

složil prvních 20 kop grošů, které si jeho dědičky po Jiřím Huspekovi, dcery Eva a Dorota Horáková, rozdělily v poměru 8 a 2 kopy. Následující zápis vztahující se k 10. dubnu 1630 však hovoří o tom, že stejným dědičkám zaplatil dalších 11 kop jistý Jan Kalivoda. Kam se v řadě majitelů ztratil žid Marek, nevíme.¹⁰¹

Ještě zajímavější ovšem je, že ke stejnému datu, co Jan Kalivoda zaplatil onu splátku, prodává dům za 300 kop grošů míšeňských židům Maušlovi a Jojzlovi, ovšem bez polí, luk a vinic, které k domu náležely. Tím máme doloženo, že i v Libochovicích se dbalo na nařízení o tom, že židé nesmí držet v soukromém vlastnictví zemědělskou půdu. K domu museli Maušl a Jojzl přibrat „železnou“ zádušní krávu,¹⁰² stejně jako platy vrchnosti a „všelike jiné závady“ na domě váznoucí. Oba židé prvních 35 kop grošů zaplatili ihned, zbylých 264 kop se zavázali splácet každoročně po 30 kopách. Utržené peníze Jan Kalivoda obratem rozdělil dcerám Jiřího Huspeky, takže z první splátky mu zůstalo jen 2 a půl kopy grošů.¹⁰³

Už 20. října 1631 žid Mojžíš (Maušl) Janu Kalivodovi za dům doplatil a stavení odkázal svým synům Samuelovi a Jakubovi.¹⁰⁴ Současně se dohodl, že převezme nesplacený dluh Jana Kalivody k dědičce domu Dorotě Horákové ve výši 75 kop grošů.

Jak se vyvíjel osud domu dál, není známo. Vzhledem k tomu, že ještě roku 1636 spolumajitel žid Jojzl za dům splácí poslední (uvedenou) splátku 8 kop a 20 grošů¹⁰⁵, lze usuzovat, že dům přežil řádění saské armády, která zdejší krajinou táhla roku 1631 a poničila několik vesnic v okolí.

O osudech Libochovic za třicetileté války nemáme podrobnější informace. Jen víme, že průtahy vojsk prodělala okolní krajina ještě několikrát a Libochovice jistě nezůstaly ušetřeny, takže v Berní rule je ve městě z 87 domů 30 označeno jako pustých. Mezi nimi jsou i domy Maušlovský a Jojzlovský.¹⁰⁶

---

¹⁰¹ V úvahu připadá možnost, že od něj nezaplacený dům Jan Kalivoda odkoupil. Možné také je, že již tehdy byl dům rozdělen a žid Marek splácel jednu a Jan Kalivoda druhou část domu.

¹⁰² Železná kráva představovala drobný poplatek za pronájem zádušního hovězího dobytka farníkům, kteří původně měli ze zvířete také užitek. Železná se tato kráva nazývala proto, že platba zůstala i po smrti zvířete jako trvalé břemeno na domě, z kterého pocházel její první nájemce.

¹⁰³ SOkA Lvs, AM Libochovice, Zbytek gruntovní knihy z r. 1615, inv.č. 82, fol. 55.

¹⁰⁴ SOkA Lvs, AM Libochovice, Zbytek gruntovní knihy z r. 1615, inv.č. 82, fol. 55-56.

¹⁰⁵ SOkA Lvs, AM Libochovice, Zbytek gruntovní knihy z r. 1615, inv.č. 82, fol. 56.

¹⁰⁶ NA, Berní rula, inv. č. 16 – Litoměřicko, fol. 315-318. Není ovšem jisté, zda se pod tímto označením rozumí dotyčné domy. V gruntovní knize (SOkA Lvs, AM Libochovice, Zbytek gruntovní knihy z r. 1615, inv.č. 82, fol. 55-56.) je totiž pod názvem Maušlovský dům označen jiný dům, podle Koubkovi Posloupnosti (SOkA Litoměřice, Pozůstalost A. Kaubka, kart. 1) ztotožněný s domem č. p. 91 a nikoliv č. p. 33. Tak či onak však byl též dům č. p. 33 podle Kaubka po třicetileté válce pustý.

II. 2. Rozvoj libochovické židovské obce po skončení třicetileté války do roku 1740

Po skončení třicetileté války se země postupně vracela do normálního stavu. Spolu s tím se obnovilo řádné vedení městských knih a jiných úředních dokumentů, kterým vděčíme za důležité informace o životě minulých generací. K jedinému datu 31. březnu 1651 vyvstává obraz židovského sídelního okrsku i se synagogou v jihozápadní části tehdejšího hrazeného města (viz III. kapitola, s. 48),¹⁰⁷ jehož existenci můžeme v předešlých desetiletích jen tušit. Toho dne se židovská obec shromáždila ve vrchnostenské kanceláři na zámku, aby si zde její členové (asi šest rodin) dali do městských a vrchnostenských pozemkových knih zapsat své majetky (šest domů), dluhy a pohledávky.¹⁰⁸

O velikosti tehdejší židovské obce vypovídá zmínka v níže editovaném soupisu z roku 1724 (s. 167), který pro město Libochovice s odkazem na jmenované pozemkové knihy uvádí šest rodin, které zde měly pobývat již před rokem 1650. Tyto rodiny se staly základem šesti hlavních židovských rodů v Libochovicích. Jednalo se o rodiny židů *Maušla*, *Lebla*, *Joachima*, *Josla*, *Jakoba* a *Eliáše zvaného Houskožrouta*.¹⁰⁹ Jmenovaný počet nám potvrzuje i poznámka v Berní rule z roku 1654, která pro Libochovice uvádí šest židů (mužů) starších dvaceti let – snad představitelů šesti židovských rodin, a tři židy starší deseti let.¹¹⁰ Poměrně malé početnosti obce odpovídají i 4 zl., které roku 1654 libochovičtí židé odvedli jako zemskou kontribuci.¹¹¹ V porovnání s Budyní (8 zl.), Roudnicí (20 zl.) či Mladou Boleslaví (52 zl.) je zřejmé, že židovská obec v Libochovicích byla v polovině 17. století poměrně malá.¹¹² Na nízký počet židovského obyvatelstva měla jistě vliv třicetiletá válka, vždyť na jejím konci se nacházel v troskách i velký díl křesťanské části města. Podle Berní ruly bylo roku 1652 z 85 gruntů 37 označeno jako pustých nebo postupně „se usazujících“.¹¹³

---

¹⁰⁷ V prostorách dnešní Kožečnické a Nerudovy ulice.

¹⁰⁸ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83.

¹⁰⁹ „Dieser 6 Familien haben Anno 1650 allhier Heüser gehabt und damahlen schon Sesshaft gewesen, ob mit oder ohne Königl. Konsens ist unbewust.“ In: NA, fond Soupis židů z r. 1724, kart. 4, složka Panství Libochovice, viz též tato edice s. 13.

¹¹⁰ NA, Berní rula, inv. č. 16 – Litoměřicko, fol. 318.

¹¹¹ NA, Stará manipulace, sign. J 4 7a.

¹¹² NA, Stará manipulace, sign. J 4 7a.

¹¹³ NA, Berní rula, inv. č. 16 – Litoměřicko, fol. 318.

Město se po válce obnovovalo jen pomalu. Do konce třetí čtvrtiny 17. století sice situace židů v Libochovicích postupně přestala připomínat stav permanentního ohrožení válkou, hovořit nicméně nelze ani o rozvoji židovské obce. Až do roku 1676 židé stále žili v nevelkém sídelním okrsku, který se ještě roku 1675 skládal jen ze synagogy, jatek a pěti židovských domů – domu *Calerovského*, *Leblovského*, *domu žida Eliáše*, *domu žida Jakuba* a *domu Jakuba Dlouhého*. Tak je to uvedeno v urbáři z roku 1675. Majitelé těchto domů platili ze svých obydlí dávky obdobně jako křesťané – 4 krejcare a 2 denáry na sv. Jiří a sv. Havla. Na dům připadala povinnost robotovat 2 dny v roce, a to, pravděpodobně stejně jako ostatní městští poddaní, při sběru chmele.¹¹⁴ Kromě toho však židé odváděli vrchnosti další platby.

Nový rozvoj města i židovské obce nastal, když v roce 1676 panství zakoupil štyrský rod Dietrichsteinů. V letech 1683–1690 probíhala přestavba zámku, který dostal novou, raně barokní podobu. Barokní proměnu města dovršila i přestavba farního kostela v letech 1700–1705. Cesty mezi vesnicemi začala zdobit Boží muka a sochy světců. V průběhu 18. století dostávala krajina nový ráz, který z ní tvořil takřka sakrální prostor. V průběhu 18. století město postihly časté požáry¹¹⁵ a průtahy vojsk, které při své zhoubné činnosti nečinily rozdílu mezi židem a křesťanem.

Správa Dietrichsteinů vzápětí umožnila oboustranně výhodný rozvoj libochovické židovské obce. Aby židé mohli vrchnosti odvádět požadované dávky, vrchnost postupně židovskou obec vybavila řadou privilegií, která dokonce nejednou protiřečila cechovním výsadám křesťanských řemeslníků. Právě zde tkvěla podstata občasných sporů libochovických měšťanů s židovskou obcí.

Konkrétní opatření, která na podporu židů kníže Gundakar z Dietrichsteina a jeho dědicové podnikli, neznáme; již od konce 80. let můžeme v pramenech sledovat rozvoj libochovické židovské obce, co do počtu jejích členů. Soupis obyvatel Českého království z roku 1702,¹¹⁶ tzv. sčítání konzumentů soli, uvádí, že

---

¹¹⁴ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Urbář města Libochovic z r. 1675, sign. XX. Pm., kart. 474.

¹¹⁵ Roku 1661 vypukl oheň v panském pivovaru, zničil střechu, farní kostel, faru, radnici a více než polovinu města. Další požár, který zničil skoro celé město, propukl 16. září 1676. Ničivé požáry se opakovaly ještě v letech 1700, 1738 a roku 1767, kdy shořela synagoga a několik židovských domů. In: ČAPEK, KAUBEK.

¹¹⁶ K soupisům obyvatelstva, což platí i pro další zmiňované soupisy židů, platilo, že konskribováni byli jen přítomní obyvatelé. Takřka ve všech soupisech tak vypadávají osoby žijící mimo danou lokalitu a předčasně zemřelé děti.

v Libochovicích žilo 306 křesťanů a 60 židů starších 10 let.¹¹⁷ Více o židech z této doby vypovídá níže editovaný přehled vrchnostenských plateb z roku 1697 (s. 154)¹¹⁸ a vrchnostenský soupis z roku 1700 (s. 155)¹¹⁹. První zahrnuje 10 představitelů jednotlivých rodin, resp. domácností platících domovní daň za celkem za šest domů; druhý jmenovaný vypočítává 48 mužských jmen, snad hlav rodin nebo spíše starších mužských příslušníků. Mezi přízvisky uváděných židů jsou jména jako *Jakob Buntzlau*, *Joachim Tachau*, *Abraham Trebitsch*, *Abraham Kamayk*, *Simon Wrbitschan*, *Mates Wrany*, *Wolf Zlonitz*, *Slik Petschau*, *Wolf Patekh*,¹²⁰ která, zdá se, naznačují, odkud židovští obyvatelé pocházeli.¹²¹ Později se u těchto, snad nově příchozích, přízviska označující jejich původ vyskytují již méně. Do Libochovic přišli také někteří židé z cizích zemí.¹²² Nasvědčuje tomu poznámka v nájemní smlouvě židovské vinopalny z roku 1722, podle níž nájemce Elias Moises nesmí v panské vinopalně ubytovávat ani cizí ani nemocné židy z Polska a z Říše a už vůbec ne potulující se židy, kteří se nemohou prokázat zvláštním pasem.¹²³ Ještě lépe přítomnost židů z ciziny dosvědčují jména libochovických židů jako např. *Berl Chemnitz*¹²⁴ nebo *Salamon Polakh* s poznámkou „*ein fremding*“.¹²⁵

O vývoji židovského obyvatelstva v Libochovicích vypovídají ještě další soupisy, které jsou od 18. stol. poměrně podrobné, ale v udávaných počtech se mezi sebou někdy rozcházejí více, než by tomu nasvědčoval přirozený demografický vývoj. Uvádějí kromě počtu i způsob obživy rodiny a místo bydlení. Jeden z podrobnějších se dochoval v aktovém materiálu tereziánského katastru a zachycuje podobu židovské

¹¹⁷ Eduard MAUR / Dagmar PÍŠOVÁ (edd.), Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702 (edice pramene), in: Historická demografie 18/1994, s. 7-67, Praha 1994.

¹¹⁸ SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 219 (neinventarizováno).

¹¹⁹ List není datován, tužkou připsán letopočet 1700. Rukopis se však shoduje s jinými písemnostmi z vrchnostenské kanceláře z doby okolo přelomu 17. a 18. století SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215.

¹²⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215.

¹²¹ Mladá Boleslav, Tachov, Třebíč, Kamýk n. Vltavou, Vrbičany (okres Litoměřice), Vraný (Kladno), Zlonice (Kladno), Bečov nad Teplou (Karlovy Vary, Pátek (Louny).

¹²² O migraci židů v raném novověku srov.: Klára WOITSCHOVÁ / Jiří WOITSCH / Michal ŘEZNÍČEK: Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle soupisu židovských rodin z roku 1793, in HD 30/2006, 31-66.

¹²³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XII.E.c., kart. 195, Vinopalna.

¹²⁴ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215.

¹²⁵ NA, Soupis židů z r. 1724, kart. 4, Panství Libochovice.

obce k roku 1717 (s. 159). Celkem registruje 31 rodin (137 osob).¹²⁶ Průměrně má rodina okolo čtyř dětí a sdílí svůj dům s příbuznými, nebo bydlí v podnájmu. U některých rodin nebo přiženěných či přivdaných židů je doloženo, odkud a kdy do Libochovic přišli. Mezi místy původu se objevují jak nedaleká místa, jako např. Roudnice, Budyně, Slavětín, Cítov, Ústěk, tak i vzdálenější obce v Čechách (Česká Lípa, Kolín). Ze sousedních zemí je to pak moravský Mikulov, Velké Meziříčí. O sedm let mladší soupis z roku 1724 (s. 167)¹²⁷ v Libochovicích uvádí již 185 židů.¹²⁸ Doplněk tohoto soupisu z roku 1733 (s. 180)¹²⁹ zaznamenává nárůst dosavadních 42 rodin o další čtyři rodiny (Abrahama Samuela, Simona Wrbitschana, Josefa Mendla a Arona Wolfa).¹³⁰

O šest let později, roku 1739, mělo v Libochovicích žít dokonce 53 židovských rodin.¹³¹ Stejný počet udává rovněž přehled vrchnostenských plateb z roku 1741 (s. 182). Tehdy – v době vrcholného baroka či době „temna“ – dosáhla židovská obec svého největšího rozmachu. Ten vzápětí zastavilo již starší protižidovské zákonodárství Karla VI. a Marie Terezie, ale i prusko-rakouské války, které poznamenaly Libochovice opakujícími se průtahy vojsk.

II. 3. Prusko-rakouské války v 18. stol. a Libochovice

Již roku 1741 prošla Libochovicemi při vpádu vojsk první protirakouské koalice armáda saská. Její část – 5.000 mužů – se tehdy utábořila v Libochovicích, městeč čítajícím přibližně 500 obyvatel. Dalších 20.000 vojáků si postavilo ležení v okolí. Po porážce nepřátelských vojsk ustupovala zdejší krajinou vojska francouzská, a poněvadž zdejší panský hejtman nechal zatknout francouzského vojenského posla, hrozili Francouzi vydrancováním města. K němu nedošlo jen díky tomu, že francouzský pozorovatel z nedalekého vrchu Jiřetín spatřil předvoj pochodující

---

¹²⁶ Rodinou se zde i dále v textu, pokud není uvedeno jinak, rozumí též vdovy, vdovci a samostatně žijící osoby mimo manželství. NA, TK, fasc. 38, spisy 14/1, Beschreibung der Judenschafft..., s. 159 v textové příloze. Z toho je 24 mužů, 27 žen a dosud s rodiči žijících dětí je chlapců 43 a děvčat 37.

¹²⁷ NA, Soupis židů z r. 1724, kart. 4, složka 10 a 12 – panství Libochovice.

¹²⁸ K tomuto cílso jsme došli připočtením menželek těch otců rodin, kteří nejsou označeni jako svobodní nebo vdovci. Manželky nejsou v soupise zmiňovány. SANDER, Rudolf: Počty židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století, in: Sborník archivních prací 52/2002 – 2, s. 565 napopak na základě stejného soupisu došlo k číslu 181 židů, které je podle mě nesprávné.

¹²⁹ NA, Soupis židů pro rok 1733, inv. č. 29, kart. 9.

¹³⁰ Soupis uvádí jen hlavy rodin, počet osob v rodině není znám.

¹³¹ Podle dopisu z r. 1791, ve kterém židé žádají vrchnost o zvýšení familiantských míst na 56 rodin argumentující počtem z r. 1739. In Vs. Libochovice, kart. 215.

císařské armády. Toho se okupanti zalekli a kvapem odtáhli, přestože měli k drancování připraveno 300 vozů. Saské a francouzské vojsko tak bylo vystřídáno vojskem habsburským, které v počtu 4 pluků na dva týdny rozestavělo svá ležení v Libochovicích a okolí.¹³²

V srpnu roku 1744 se v Libochovicích objevilo další vojsko, tentokrát pruská armáda v čele se samotným pruským králem Fridrichem II. V září Prusové odtáhli na Prahu. V prosinci 1744, potom, co Marii Terezii vojensky podpořil saský kurfiřt, museli Prusové z Čech kvapně ustupovat. Krajinou kolem Libochovic se vracela část pruské kavalerie. Prusy nato v Libochovicích vystřídali opět Sasové, kteří v městě a okolí „leželi“ od Vánoc roku 1744 až do května 1745. Posledním průtahem vojska byl návrat saského kurfiřta Augusta III. do Drážďan v lednu 1748; panovník se svým doprovodem nocoval na faře v Libochovicích.¹³³

O konkrétních škodách, které vojska městu a jeho obyvatelstvu způsobila, sice nevíme, ale můžeme se domnívat, že útrapy se nevyhnuly ani zdejším židům. K tomu všemu byli židé po válce podezíráni ze spolupráce s nepřítelem. Marie Terezie na základě pochybných obvinění vydala 18. prosince 1744 edikt, podle kterého měli být židé navždy vypovězeni z království. Je nabíledni, že na vypovězení měly zájem především řemeslnické a obchodní kruhy v Praze, které s likvidací židovské konkurence spojovaly posílení vlastního hospodářského profitu. Jako první mělo být vyklizeno pražské ghetto, a jeho obyvatelé se proto museli přechodně usídlit na venkově. Mnoho pražských židů se uchýlilo do Libochovic, zatímco libochovičtí židé dojednávali kontrakty na své domy a další majetek pro případ, že by se skutečně museli vystěhovat. Vládla nejistota, neboť se stále doufalo, že k vysídlení nedojde.

Postupně se ukázalo, že absence židů v Praze má za následek pokles obchodních aktivit a chudnutí hlavního města Českého království a začaly se proto ozývat hlasy, které volaly po zrušení ediktu. Na moravském zemském sněmu se židů nejvíce zastával kníže Leopold z Dietrichsteina, pán na Mikulově a příbuzný držitele libochovického panství. Za české židy se dokonce přimlouvali i někteří zahraniční vládci včetně papeže Benedikta XIV. Roku 1748 byl edikt odvolán, ale pražské a české zemské židovstvo se muselo zavázat, že bude každoročně platit novou daň ve výši 300.000 zl. Je možné, že část pražských židů v Libochovicích zůstala. S jistotou víme, že někteří z nich za svého pobytu v Libochovicích zemřeli a byli pohřbeni na

---

¹³² KAUBEK, s. 303-307.

¹³³ KAUBEK, s. 303-307.

libochovickém židovském hřbitově. Libochovičtí židé po odvolání ediktu kupovali své předprodané domy nazpět, pochopitelně se ztrátou.¹³⁴

Po krátkém oddechu propukla mezi Pruskem a Rakouskem tzv. sedmiletá válka, kterou v Čechách roku 1756 zahájila bitva u nedalekých Lovosic. I toto několikaleté měření sil mělo pro Libochovice neblahé následky. V roce 1758 pruské vojsko spálilo panskou sýpku ležící mezi židovskými domy na západním předměstí. Pravděpodobně při tomto řádění došlo i k vypálení synagogy a možná k poškození některých židovských domů. S ohledem na to, že byla současně zničena panská sýpka, není pravděpodobné, že šlo o cílený projev antijudaistického naladění drancujícího vojska. To loupilo, co se dalo. Největší katastrofa měla přijít v dubnu roku 1759, kdy oddíl pruského vojska hrozil vypálením Libochovic, jestliže měšťané nezaplatí 3.000 tolarů výpalného. O tom, že výhrůžka byla míněna vážně, nebylo pochyb, neboť sousední Budyně nad Ohří již lehla popelem. Libochovický kaplan Václav Makovička proto urychleně mezi bohatšími měšťany vybral 4.724 zl. 22 krejcarů a 3 denáry, přičemž 800 zl. přispěla židovská obec. Město tak bylo ohně ušetřeno.

Peníze, které měšťané a židé zapůjčili, jim byly po válce vráceny z prostředků, které se vybraly podle nového rozpisu tak, aby se na výpalném spravedlivě podílelo celé město. Kníže z Dietrichsteina přitom zaplatil polovinu částky a zbylých 2.362 zl. 11 kr. a 1 ½ denáru bylo rozděleno mezi křesťany a židy tak, že duchovní správa a měšťané zaplatili dohromady 1.913 zl. a židovská obec 500 zl.

Poslední nájezd pruských vojsk Libochovice strpěly roku 1758, kdy nepřátelé spálili zdejší most.¹³⁵ Rakousko-pruské války představovaly pro město pravidelně se opakující průtahy armád, které nepříznivě poznamenávaly život civilního obyvatelstva (bez ohledu na náboženství) trpícího nejen škodami na majetku, ale také epidemiemi, které s sebou přinášela ohromná vojenská ležení.

II. 4. Demografický vývoj židovské obce v druhé polovině 18. století

Demografický rozvoj židovské populace v druhé polovině 18. století podvazoval familiantský zákon. Ten dovoloval uzavřít sňatek a získat právo inkolátu, tj. pobytu v království, jen nejstaršímu synovi z každé židovské rodiny. Mladší synové, pokud

---

¹³⁴ KAUBEK, s. 307.

¹³⁵ KAUBEK, s. 316.

chtěli uzavřít státem uznaný sňatek, museli čekat na uvolnění jiného tzv. familiantského místa (např. vymřením jiného rodu) nebo opustit zemi. Počet židů tak měl být trvale udržován na stavu z roku 1725.¹³⁶

Familiantský zákon se projevil na poklesu populace až od 40. let 18. století. To lze vysvětlit tím, že při přidělování familiantských čísel po vydání zákona roku 1726 získaly Libochovice nižší počet familiantských míst, než byl tehdejší početní stav zdejší židovské obce, ale rodiny přesahující numerus clausus byly ponechány na dožití. Od té doby měl zůstat počet židovských rodin v Libochovicích až do roku 1849 teoreticky neměnný, ačkoliv z hlediska civilního práva nemanželské soužití lze předpokládat.

Pro období kolem poloviny 18. století se různé soupisy v počtech libochovických židů rozcházejí. Jde totiž primárně o takové, které vznikly za účelem evidence výběru plateb a berní, nikoliv osob, resp. rodin. Za spolehlivý lze snad považovat jen soupis z roku 1753 (s. 184)¹³⁷, který udává 42 plátců berně.

V souvislosti se začátkem přímé vlády Josefa II. dochází v habsburských dědičných zemích ke zvýšené činnosti byrokracie. Evidence poddaných je vedena mnohem důkladněji a pravidelněji. V prosinci roku 1781 byla zrušena židovská komise, která do této doby evidovala židovské obyvatelstvo. Její kompetence přešly přímo na české gubernium. Reformám císaře Josefa II., které dalekosáhle poznamenaly život českých židů, se budeme věnovat později. Nyní však přestřeme demografický vývoj židovské obce do konce 18. století, na který josefské reformy (co se demografického růstu týče) neměly významný vliv, a to především proto, že nerušily zmiňovaný familiantský zákon.

V dobách josefských reforem se počet židů v Libochovicích díky familiantskému zákonu zvyšoval jen skromně. V roce 1783 žilo v Libochovicích 36 židovských rodin (z toho 2 vdovy a jeden dosud svobodný muž) o celkovém počtu 147 osob včetně dětí, resp. synů.¹³⁸ (Budeme-li předpokládat, že děvčat byl minimálně stejný počet jako chlapců, čítala židovská obec přinejmenším 185 členů.) Kromě toho k židovské

---

¹³⁶ Podrobně o sňatkových nařízeních v Habsburské monarchii v 18. století in: Ivana EBELOVÁ / Michal ŘEZNÍČEK / Klára WOITSCHOVÁ / Jiří WOITSCH: Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska V. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794, Praha 2007, s. 21–30.

¹³⁷ SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 219.

¹³⁸ Sorv. Rudolf SANDER: Počty židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století, in: Sborník archivních prací 52/2002 – 2, s. 565.

obci náležely další 4 rodiny na vesnicích libochovického panství v počtu 12 osob (bez dcer).¹³⁹

Počet libochovických židů se do roku 1786 zvýšil na 44 rodin (z toho ovšem 5 vdov a 1 svobodný familiant) o celkovém počtu 128 osob včetně dětí – chlapců. (Připočítáme-li stejný počet děvčat, docházíme k přibližnému počtu 183 osob.) Bydleli ve 20 „židovských“ domech s římským číslem popisným a dalších šest rodin žilo v domech „křesťanských“. Čtyři rodiny trvale pobývaly v Ústí nad Labem, České Lípě, Budyni nad Ohří a v Terezíně. Naopak v Libochovicích pobýval Isac Moseles příslušející do židovské obce v Hořicích. Ve vesnicích panství žilo dalších šest rodin příslušných k libochovické židovské obci, a to v počtu 20 osob včetně chlapců.¹⁴⁰

Do třetice (pro srovnání) uvedme soupis kontribuentů zemské berně pro období mezi léty 1780–1785 (s. 197) vytvořený židovskou zemskou samosprávou – tzv. Zemským židovstvem (Landesjudenschaft), který v Libochovicích vypočítává 36 rodin o celkovém počtu 147 osob. (Podle nízkého počtu se zdá, že soupis uvádí jen ty rodiny, které byly schopny platit zemskou kontribuci.)¹⁴¹

Vrchnostenský soupis z roku 1791 poprvé zahrnuje všechny členy židovské obce bez ohledu na pohlaví (s. 206). K židovské obci náleželo ve městě samém (nikoliv v okolních vesnicích) dohromady 205 osob, přičemž dalších 15 židů se zde zdržovalo jako zaměstnanci libochovických židů. Kromě způsobu obživy soupis zaznamenává také stáří konskribovaných osob, z čehož lze snadno vypočítat průměrný věk členů židovské obce – 24 let. U každé rodiny je uvedeno bydliště. Osm židovských rodin již tehdy žilo mimo „židovské“ domy.¹⁴²

Konečně o dva roky mladší celozemský soupis z roku 1793 udává v Libochovicích 37 familiantů a dalších 15 neúplných rodin (vdovy, vdovci a osoby samostatně žijící mimo manželství) o celkovém počtu 206 osob včetně dětí obojího pohlaví.¹⁴³ K tomu ve vesnicích žilo 5 rodin s celkovým počtem 27 dětí.¹⁴⁴

¹³⁹ Jana SIMKOVIČOVÁ (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1783. Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ (ed.): Soupis židovských familiantů v Čechách z r. 1783, Praha 2008.

¹⁴⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215, soupis z roku 1786.

¹⁴¹ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXIX. nr. 38 Verzeichnisse deren in jeden Kreise vefindlichen Juden und ihrer Contribution von Jahre 1780 bis 1785. Nr. 13 Leutmeritzer Kreis, edice s. 39

¹⁴² SOA Litoměřice, fond Velkostatek Libochovice, kart. 215, soupis z roku 1791.

¹⁴³ Na rozdíl do mého výpočtu dochází Rudolf SANDER in: Počty židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století, in: Sborník archivních prací 52/2002 – 2, s. 565 k číslu 177 osob, které podle mě nejspíš nejsou.

¹⁴⁴ Jana BOŇKOVÁ (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ a kol. (edd.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, sv. II., Praha 2003.

Na tomto místě soustředíme pozornost na tehdy zavedené židovské matriky, které jsou cenným demografickým pramenem. Ačkoliv nejstarší z nich pochází až z roku 1788, tedy z období, které je na okraji zájmu této práce, lze z nich sledovat některé demografické ukazatele, které lze do určité míry vztáhnout i na období předchozí. V letech 1788–1810 zaznamenávají matriky narozených 86 chlapců a 88 děvčat. Tedy celkem 174 dětí, z nichž naprostá většina se narodila jako děti manželské. Výjimkou jsou jen dvě děvčata: Mariandl Ulman, narozená 10. listopadu 1793 Juditě Ulmann z domu č. p. 12¹⁴⁵ a Anna Blaum, která se narodila jako dcera Sary Blaum z domu č. p. II/311 dne 28. listopadu 1798.¹⁴⁶

Matriky zemřelých zaznamenávají za stejné období (1788–1810) dohromady 175 osob, což svědčí o stagnaci židovské populace. Svoji roli hrál familiantský zákon. O vysoké dětské úmrtnosti svědčí to, že z celkového počtu 175 zemřelých bylo 90 osob mladších 10 let (51 %). Pokud někdo přežil 10. rok života, dožíval se průměrného věku 55 let. Ve věku starším 60 let zemřelo ve sledovaném období 45 osob (26 %).¹⁴⁷

Nejčastější příčinou úmrtí bylo stáří (33 ze 175 sledovaných případů), následovala horečka a flus¹⁴⁸ – oba po 28 případech, na krvácení zemřelo 11 lidí, kataru podlehl 6 osob, na souchotiny zemřelo 17 lidí, převážně dětí. Mezi dalšími smrtelnými nemocemi se objevují bolesti hlavy – snad zánět mozkových blan, prochlazení, dýchací onemocnění a jiné.¹⁴⁹

Z oddacích matrik čteme, že přibližně ve stejném období (1790–1810) bylo uzavřeno jen 31 sňatků. Průměrný věk ženichů byl 27 a průměrný věk nevěsty 25 let, přičemž ani v jednom případě nešlo o sňatek ovdovělých osob. Jak na nízký počet uzavřených manželství, tak na relativně vysoký věk manželů měl vliv opět nešťastný familiantský zákon.¹⁵⁰

¹⁴⁵ NA, fond Židovské matriky HBMA, Matrika narozených 1788–1839, inv. č. 1012, fol. 3b

¹⁴⁶ NA, fond Židovské matriky HBMA, Matrika narozených 1788–1839, inv. č. 1012, fol. 5b.

¹⁴⁷ Údaje se zde nijak výrazně neodlišují od českého průměru v této době. O dětské úmrtnosti srov.: Radek LIPOVSKÍ: Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu, in: HD31/2007, Praha 2007, s. 21-48; Lumír DOKOUPIL / Ludmila FIALOVÁ / Eduard MAUR / Ludmila NESLÁDKOVÁ: Přirozená měna obyvatelstva Českých zemí v 17. a 18. století. Praha 1999; Lumír DOKOUPIL / Ludmila NESLÁDKOVÁ: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v Českých zemích na sklonku feudalismu, in: HD 11/1987, s. 141-158.

¹⁴⁸ Mělo by jít o jakési onemocnění způsobené ucpáním cév ve svalstvu. In: Pavla LOUCKÁ: Česká lékařská terminologie, Vesmír 74, 316 1995/6, in: (<http://www.vesmir.cz/clanky/clanek/id/4876...20.4.2009>).

¹⁴⁹ NA, fond Židovské matriky HBMA, Sterbematrik 1788-1839, inv. č. 1016.

¹⁵⁰ NA, fond Židovské matriky HBMA, Trauungsmatrik, Band 1, 1790-1839, inv. č. 1014.

II. 5. Daně a platby

Kromě požárů, válek a nemocí znepríjemňovaly raně novověkému člověku život povinnosti vůči státu a vrchnosti. Pro židy to platilo ještě víc, neboť pro vrchnost a královskou komoru znamenali významný zdroj příjmů.

Poplatky se v případě libochovické židovské obce postupně zvyšovaly, což souviselo jednak s rozvojem obce, jednak s objektivním zvyšováním daňového zatížení. Nejstarší zprávu o výši ochranného platu (Schutzgeld) máme v urbáři z roku 1675. Rok před zakoupením panství rodem Dietrichsteinů platila židovská obec ročně na ochranném platu 47 zl. Kromě toho židé platili 30 zl. za provozování jatek a domovní daň ve výši 45 zl. Pro srovnání s jinými dávkami: z jednoho mlýna měla vrchnost roční příjem 100 zl., z převozu přes Ohři 30 zl. a z domovní daně ze všech libochovických domů dohromady 160 zl.¹⁵¹

S prudkým početním nárůstem židovského obyvatelstva na panství od konce 17. století se ochranný plat postupně zvyšoval. V roce 1690 platila židovská obec vrchnosti ročně 83 zl. ochranného platu, kromě 28 zl. domovní daně, 30 zl. z provozování jatek a 2 zl. ze synagogy.¹⁵² K tomu je ovšem nutno vzít v úvahu, že celkově židé dlužili vrchnosti 947 zl. 52 kr. – šlo hlavně o osobní dluhy tří židů ve výši 834 zl.; zbytek představovaly nezaplacené dodávky ječmene a dalších surovin pro výrobu kořalky.¹⁵³

Roku 1697 platila obec ochranný plat již ve výši 87 zl. ročně, a to od jedenácti plátců – snad zástupců rodin a 36 zl. domovní daně od sedmi majitelů domů. Nejvíce odváděli židovský rychtář Noserle, rabín Jakob Aron a židovský starší Moyses Elias, a to po 12 zl. ochranného platu a 6 zl. domovní daně ročně. V této výši se berně držely až do roku 1701, kdy se do vesnice Solany (náležící k libochovickému panství) přistěhoval z Mikulova žid Samuel Moyses, který ročně platil ochranný plat 6 zl. Výše ochranné daně se opět snížila, když kníže Leopold z Dietrichsteina roku 1702 odpustil Evě, vdově po zemřelém rabínu Jakubu Aronovi, polovinu platu, který po odečtení činil 3 zl. ročně (viz dům č. p. XX/330, s. 60).

---

¹⁵¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Urbář města Libochovic z r. 1675, sign. XX Pm, Vs. Libochovice, kart. 474.

¹⁵² SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219, sign. G.a.

¹⁵³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219, seznam dluhů, nr. 63.

Příchod nových židů se promítl do výše ochranného platu od roku 1704. Židovská obec, resp. přibližně patnáct jejích představitelů (včetně solanského žida Samuela Moysese) platila ročně „za ochranu“ částkou ve výši kolem 100 zl. Daně z domů se zvyšovaly pomaleji. Z šesti vrchnostenských domů měla vrchnost roku 1708 příjem celkem 21 ½ zl.

V roce 1727 ochranný plat splynul s domovní daní a od následujícího roku jsou obě dávky uváděny společně. Ochranný plat se tak zvýšil na 192 zl., které platilo již 34 plátců. O rok později se na libochovickém panství objevují židé ve vesnicích Loukořanech a Želevicích a roku 1729 také v Žerotíně¹⁵⁴ u Panenského Týnce. Ti všichni platili vrchnosti společně s libochovickou židovskou obcí. V roce 1726 činí příslušné dávky již 226 zl. rozdělených mezi 45 plátců, z toho vesničtí židé ze Solan, Loukořan, Želevic a Žerotína platili 15 ½ zl.

Roku 1739 odvedlo 52 plátců ročně již 253 zl. Další zvýšení platu o rok později se už neobešlo bez otevřeného sporu mezi židovskou obcí a vrchností. Panský hejtman požadoval na rychtáři odvádět místo dosavadních 253 zl. ročně 344 zl., což židovská obec odmítla a nabídla vrchnosti kompromis ve výši 300 zl. ročně.¹⁵⁵ Spor vedl k tomu, že panský hejtman dal židům na čtrnáct dní uzavřít synagogu, čímž, jak píše židovský rychtář Aron Simon, byla sláva Boží a židovská bohoslužba umenšena. („Durch die gesperte Synagog die Ehre Gottes und unsere Ceremonien gemündert werden.“) To nemohla židovská obec déle strpět, a proto se zvýšení ochranného platu podrobila. Kromě toho musela nadále odvádět dalších 60 zl. poplatků ze židovských jatek a 30 zl. za provoz koželužny.

Po následující dva roky sice židé předepsaných 344 zl. v půlročních splátkách odváděli, ale současně vrchnostenskou kancelář a knížete Karla z Dietrichsteina zasypávali suplikami a peticemi o snížení této sumy na 300 zl. Současně si stěžovali na panského hejtmana Jana Antonína Švába, který ochranný plat zvýšil o své vůli a nevybíravým způsobem vynucoval jeho placení. Po dvou letech sporů kníže židům vyhověl a 1. srpna 1742 roční výši ochranného platu na požadovanou sumu snížil. Částka 119 zl., kterou takto po dva a půl roku židé zaplatili neprávem, byla židovské

---

¹⁵⁴ Žerotín leží od Libochovic relativně daleko (asi 20 km), ale protože stejně jako Libochovice patřil dietrichsteinské vrchnosti, patřila tamní židovská rodina k židovské obci v Libochovicích.

¹⁵⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215.

obci vrácena.¹⁵⁶ Výše ochranného platu se od té doby delší čas neměnila, takže oněch 300 zl. odváděla židovská obec (s drobnými rozdíly) pravidelně až do roku 1783.¹⁵⁷

Vrchnost, která ochranný poplatek inkasovala, se jím na druhou stranu cítila skutečně povinována. V mnoha případech pak židům skutečně poskytla pomoc, jak to dokládají např. události z roku 1684, kdy nastala taková neúroda, že židé nebyli schopni zaplatit ani čtvrtinu svých plateb. Vrchnost dala otevřít své sýpky a strych pšenice, který tehdy stál 3 zl. a 15 kr., prodávala židům za 1 zl. 22 kr. s tím, že dluh na daních splatí do pěti let.¹⁵⁸

Ochranný plat představoval v rozpočtu libochovického velkostatku v polovině 18. stol. částku spíše menší. Přestože židé kromě ochranného platu (300 zl.) platili další poplatky z masných krámů (60 zl.), koželužny (27 zl.), prodeje tabáku, za provoz obchodu a řemesla či různé úřední poplatky¹⁵⁹ a mítné¹⁶⁰, nebyl příjem od židovských poddaných v rozpočtu velkostatku nijak závratný v porovnání s tím, co knížeti ročně vynášely jen např. tři mlýny na Ohři (1.407 zl.) nebo dva přívozy na téže řece (142 zl.). Tato informace poněkud relativizuje obecně rozšířené přesvědčení, že šlechta na svých panstvích trpěla židy výhradně kvůli finančnímu zisku.¹⁶¹ Tím však nelze zpochybňovat, že průměrný příjem od jednoho žida byl vyšší než platba od křesťanského poddaného.

Kromě výše uvedeného byli židé své vrchnosti povinováni robotou, která však v roce 1761 dosahovala pro majitele domu maximálně dvou pracovních dnů v roce. Místo fyzické práce židé již tehdy platili 15 krejcarů v náhradu za každý den roboty. Maximální výše této náhrady tak činila v případě Löbla Arona 30 krejcarů. Dohromady židovská obec platila v náhradu za devět a půl dnů roboty pouhé 2 zl. 20 krejcarů (z celkové výše 57 zl. 52 kr., které dohromady odvádělo rovných sto libochovických sousedů.). Robotu tak představovala pro židovskou obec zátěž zanedbatelnou.¹⁶²

---

¹⁵⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

¹⁵⁷ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

¹⁵⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

¹⁵⁹ Např. za vydávání pasů pro cestu mimo panství nebo tzv. perdon jakási obdoba daně z obratu a spotřební daně.

¹⁶⁰ Z roku 1833 pochází zpráva, že libochovičtí židé platili na libochovickém mostě stejně vysoký poplatek jako křesťané, což ještě tehdy nebylo běžné všude (např. na dietrichsteinském panství v Polné platili tehdy židé přírážku). In: Moravský zemský archiv – fond Rodinný archiv Ditrichštejnů, kt. 737, inv. č. 3443, fol. 14-15.

¹⁶¹ NA, fond Exequatorium dominicale, kart. 63, složka 6, inv. č. 629 – Libochovice, panství

¹⁶² SOKA, AM Libochovice, inv. č. 30, evid. č. 19.

Tím, že židé platili své pozemkové vrchnosti, nepřestali být povinni odvádět zemské kontribuce královské komoře. Pro období před třicetiletou válkou a krátce po ní jsme o zemské kontribuci již pojednali. V 18. století, s početním vzrůstem židovské obce, se tato daň zvýšila a stále se – v porovnání s počtem plátců neúměrně – zvyšovala. Roku 1731 platila libochovická židovská obec zemskou kontribuci ve výši 185 zl. (Pro porovnání židé z Litoměřického kraje zaplatili celkem 2.461 zl.; např. obec Česká Lípa 356 zl., Úštěk 55 zl., Lovosice 148 zl.; z Rakovnického kraje, jehož židovští obyvatelé platili dohromady 1.887 zl., odvedla roudnická židovská obec 500 zl. a budyňská 115 zl.; celkově zemské židovstvo, to je všichni čeští mimopražští židé, zaplatili 30.000 zl.)¹⁶³ Roku 1735 již výše zemské kontribuce pro libochovickou židovskou obec dosahovala 232 zl.¹⁶⁴ Toto zvýšení však zatím souviselo s početním nárůstem obce.

K drastickému zvýšení zemské kontribuce z 30.000 zl. ročně na 110.000 zl. ročně pro celé české zemské židovstvo došlo po roce 1748, kdy císařovna Marie Terezie poté, co odvolala svůj vysídlovací edikt, uvalila na židy v Českém království tzv. toleranční daň. Židovská toleranční daň, resp. přirážka k dosavadní kontribuci, se v libochovické židovské obci poprvé promítla při výběru zemské berně roku 1751. Židé na libochovickém panství tak museli zaplatit 435 zl. a nejbohatší židé, kterými v Libochovicích byli Elias Moyses a jeho syn Jakob Lebl, přidali navíc dalších 285 zl.¹⁶⁵ Židovská obec na území panství (tj. židé v Libochovicích včetně čtyř rodin žijících na venkově) tak musela každoročně platit ohromnou částku 720 zl., dvakrát převyšující ochranný plat, o jehož výši v řádu několika desítek zlatých sváděli s vrchností ještě ve 40. letech výše zmíněný zápas. (Pro porovnání: židovská obec v Lovosicích platila téhož roku zemskou berni ve výši 261 zl., Úštěk 450 zl., Č. Lípa 600 zl., Teplice 3.695 zl. Všichni židé z Litoměřicka platili celkem 8.349 zl.; v sousedním Rakovnickém kraji platili budyňští židé 320 zl., roudničtí 820 zl.)¹⁶⁶

V následujících letech se výše zemské kontribuce poněkud snížila, což bylo způsobeno úmrtím zámožného Eliase Moysesse. (Roku 1758 platila židovská obec 300

---

¹⁶³ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVI. nr. 5 Contributions-Rolla der gesamnten Landes Judenschaft in Köngr. Böhmeib pro anno 1731.

¹⁶⁴ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVI. nr. 5a Contributions-Rolla der gesamnten Lanses Judenschaft in Köngr. Böhmeib pro anno 1735.

¹⁶⁵ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVI. nr. 15 Contributions-Rolla pro anno 1751; SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

¹⁶⁶ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVI. nr. 15 Contributions-Rolla pro anno 1751; SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

zl. a Jakol Löbl navíc dalších 190 zl.)¹⁶⁷ V 60. letech začala výše kontribuce opět stoupat. Roku 1763 dosahovala výše 1.076 zl.,¹⁶⁸ roku 1768 platili 1.189 zl.¹⁶⁹ a roku 1773 odvedli 1.339 zl. (Z toho nejvíce Joachim Lewi Heller 497 zl., Joachim Marcus 130 zl., vdova Schrumet 130 zl., Berl Josepf 106 zl. a Marcus Abraham 191 zl.)¹⁷⁰

Na začátku vlády Josefa II. platila židovská obec již „jen“ 949 zl. Pro porovnání: židovská obec v Lovosicích 569 zl., v Úštěku 222 zl., v České Lípě 1.486 zl., v Teplicích 4.370 zl. v Budyni 495 zl. a v Roudnici 850 zl.¹⁷¹

Občas se k odvodům královské komoře přidávaly zvláštní berně kvůli výjimečným událostem, např. při korunovaci nového panovníka nebo mimořádné platby na války s Osmanskou říší. Roku 1758 se čtyři nejzámožnější libochovičtí židé (Jacob Löbl, Hersch Aron, Jacob Bunzel a Marcus Abraham) složili na tureckou válečnou daň, která byla židovské obci v Libochovicích vyměřena na 135 zl.¹⁷²

Kromě příjmů pro vrchnost a krále si museli židé sami platit provoz své obce a její zaměstnance. O výši těchto vnitřních daní máme zprávy z roku 1752, kdy dosahovaly výše 233 zl. Obec z nich vyplácela rabína odměnou 101 zl. ročně, kantora v synagoze s 58 zl. ročně, školníka s platem 34 zl., řezníkovi 17 zl. ročně.

Dále platila různá drobná vydání, z nichž se dozvídáme leccos o jejím běžném životě. Mezi výdaji se např. objevuje proplacení úředních cest, zejména do Prahy, spropitné pro posly, almužny chudým, nedoplatky na berních, papír pro úřední potřeby, odměna rabínovi za promluvy na ulici, příspěvky na svatby a dárky pro novomanžele. Obzvlášť pozoruhodné jsou výdaje na vánoční dárky pro pana faráře a jeho kaplany, pana panského hejtmana, pana starostu, vrchnostenského kontribučního, městského rychtáře a městského písaře. Židovská obec jim podle postavení (nejvíce panu faráři a panskému hejtmanovi) nadělovala k Vánocům drobné dárky jako např. citrony, jedlé kaštiny, kávu, mandle, cukr, červenou cibuli, rýži, různá koření jako pepř, šafrán, muškátový květ apod.¹⁷³

¹⁶⁷ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVI. nr. 18 Contributions-Rolla pro anno 1758.

¹⁶⁸ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVII. nr. 21 Contributions-Rolla pro anno 1764.

¹⁶⁹ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVII. nr. 25 Der Landesjudenschaft Haupt-Contributions-Rolla pro anno milit 1768

¹⁷⁰ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVIII. nr. 32 Contributions-Rolla pro I^{mo} Novembris 1774 (item 1775, 1776), [údaje z r. 1773].

¹⁷¹ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXIX. nr. 35 Contributions-Rolla pro anno 1780.

¹⁷² AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXXX/2. nr. 64.

¹⁷³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

Shrneme-li sumu uváděných čísel, dojdeme k zajímavým výsledkům. Průměrný příslušník židovské obce musel kolem poloviny 18. stol. platit vrchnosti ročně okolo 6 zl. ochranného platu a domovní daně. Pokud byl vlastníkem domu, tak platil navíc ještě 30 kr. náhrady roboty. Zemské komoře ročně v téže době odváděl v průměru asi 7 zl. a daň, kterou si židé sami vybírali pro obecní potřeby, dosahovala výše okolo 2 zl. a 30 kr. Židovský poddaný průměrně platil ročně okolo 16 zl. na různých dávkách, nepočítaje poplatek za provoz řemesla nebo obchodu, jehož výše byla velmi různorodá. Plat středně postavené osoby, jakým byl mezi židy např. kantor, dosahovala výše 58 zl. Nevíme ovšem, zda jeho pracovní náplň spočívala též ve vyučování náboženství, či jen v předzpívávání modliteb v sobotu v synagoze. V každém případě se naprostá většina židů včetně kantorů živila ještě navíc obchodem nebo dalším řemeslem a současně někteří pro svoji obživu chovali domácí zvířata, která, pokud to jejich obydlí neumožňovala, měli za část z jejich výnosu ustájena u křesťanů. Jen těžko můžeme další příjmy a životní prostředky zhodnotit penězi, ale pokud bychom předpokládali, že zmiňovaných 58 zl., které kantor dostával od obce, představovalo dokonce polovinu všech jeho příjmů,¹⁷⁴ celková výše berní by tvořila asi jen 13,7 % z celkového příjmu.¹⁷⁵

Uvedené výpočty by bylo zajímavé v budoucnu prověřit zjištěním, zda se výše dávek, které židovská obec měla platit, shodovala s tím, co židé museli ve skutečnosti uhradit. Současně lze do daňového zatížení jen stěží postihnout různé příležitostné poplatky, poplatky z provozování řemesla, přirážky apod. Přihlédneme-li ovšem k tomu, že v 18. stol. máme co dočinění se vzkvétající židovskou pospolitostí, nelze se domnívat, že daňové zatížení představovalo výrazné ohrožení její existence. Šlo spíše o účinné získávání prostředků tak, aby na jednu stranu nevedlo k zlikvidování ekonomické soběstačnosti židovských poddaných a na druhou stranu, aby daňový uzел přiškrcoval jejich případný rozvoj, který by za týchž podmínek, jaké měli křesťané, vzhledem k příčinlivosti židů pravděpodobně nastal.

---

¹⁷⁴ Roční příjem by tak činil 116 zl. což by se rovnalo platu jednoho tovaryše za den práce na stavbě domu č. p. XXIV/323 r. 1752, která činila 24 krejcarů. Za předpokladu, že by tovaryš takto pracoval po celý rok kromě neděl a křesťanských svátků, kterých bylo 17, vydělal by si ročně přibližně 123 zl.

¹⁷⁵ Nepočítaje poplatek za provoz řemesla či obchodu.

III. ŽIDOVSKÁ ČTVRŤ V KŘEŠŤANSKÉM MĚSTĚ

III. 1. Vznik a vývoj židovského sídelního okrsku v Libochovicích

Od dob starověku bývalo zvykem společné bydlení odlišných sociálních skupin společnosti v různých částech jednoho sídla. Týkalo se to jak čtvrtí řemeslníků věnujících se témuž řemeslu, tak i soužití různých kulturních minorit. Rozdělení měst na čtvrtě se v různých podobách vyvinulo ve všech kulturách a dosud je možné jej spatřit v oblastech Blízkého východu.¹⁷⁶

Po zničení židovského státu Římany roku 66 po Kr. byli židé rozptýleni po celém území Římské říše. Společné bydlení v jedné čtvrti znamenalo jednu z podmínek pro zachování kulturního a náboženského povědomí. Když první židovští obchodníci pronikali do střední Evropy, zdržovali se společně nejvíce ve velkých obchodních střediscích. Příkladem takto vzniklého židovského osídlení je Praha, kde se nejstarší židovské osídlení ustavilo v oblasti dnešního Nového Města. Od počátku středověku se židé jako obchodníci usazovali v dalších městech Českého království, kde obývali zpravidla určitou čtvrť nebo ulici společně. Jen tak mohli židé rozptýlení po celé křesťanské Evropě udržovat vědomí svébytnosti svého národa.

Tento způsob soužití byl podporován též církví, neboť lépe odpovídal tehdejšímu chápání světa. Společnost sjednocená na základě křesťanské víry a vnitřně členěná na jednotlivé stavy tvořila křesťanskou obec jako předobraz společenství svatých v nebi. Právě budoucí spása – která je v křesťanském pojetí nemožná mimo církev¹⁷⁷ – byla

---

¹⁷⁶ Příkladem jsou dosud existující čtvrtě pro křesťany v mnoha arabských městech (např. Damašek, Alepo v Sýrii) nebo tradiční a dosud přetrvávající rozdělení historického Jeruzaléma na čtyři čtvrtě (arménsko-pravoslavná, muslimská a židovská a čtvrť pro ostatní křesťany)

¹⁷⁷ Srov. např. bulu Cantate Domino Florenského koncilu, in DENZINGER/HÜNERMANN, kan. 1351: „*Firmiter credit, profitemur et praedicat, nullos extra catholicam Ecclesiam existentes non solum paganos, sed nec Judaeos aut haereticos atque schismaticos, aeternae vitae fieri posse participes; sed in ignem aeternum ituros, 'qui paratus est diabolo et angelis eius'* [Evangelium st. Matthii 25, 41], nisi ante finem vitae eidem fuerint aggregati.“ / „Církev pevně věří, vyznává a hlásá, že nikdo z těch, kdo se nacházejí mimo katolickou církev, nejen pohané, ale také židé či heretici a schismatici, nemůže mít účast na věčném životě, ale půjdou do věčného ohně, „připravenému d'áblu a jeho andělům“ [Evangelium sv. Matouše 25, 41], pokud před smrtí nebudou k církvi připojeni.“ Použití pasiva ve slovech „pokud před smrtí nebudou k církvi připojeni“ ovšem naznačuje, že to může být pouze Bůh, který ty, kdo nejsou v plném spojení s církví, k této církvi bez jejich vlastního úsilí či rozhodnutí, sám před smrtí určitým způsobem připojí. S tím koresponduje i výrok konstituce Lumen gentium 2. vatikánského sněmu z roku 1964: „*Qui enim Evangelium Christi Eiusque Ecclesiam sine culpa ignorantes, Deum tamen sincero corde quaerunt, Eiusque voluntatem per conscientiae dictamen agnitam, operibus adimplere, sub gratiae influxu, conantur, aeternam salutem consequi possunt.*“

cílem a smyslem existence středověké společnosti. Ti, kdo se z příslibu spásy podle tehdejšího pojetí vymykali – hříšníci, ale především kacíři a židé¹⁷⁸ – museli nutně stát na okraji společnosti a to buď jako osoby pronásledované nebo trpěné.

Oddělené bydlení židů a křesťanů bylo ve středověké Evropě natolik běžné, že se o něm nezmiňuje žádné z nařízení lateránských koncilů včetně koncilu čtvrtého lateránského, ačkoliv tyto koncily vydaly řadu nařízení týkající se soužití křesťanů a židů (viz výše, kapitola I. 2.).¹⁷⁹ Praxe segregace jinověrců vyplývala více z mentality středověké společnost ovlivněné křesťanskou vizí světa než z konkrétních nařízení. Přestože nejednou přinášela pro židy (a další cizince žijící odděleně od zbytku společnosti) mnohé strasti, stojí toto chápání na zcela jiném ideovém základě než pozdější rasové teorie 20. století.

V dobách poklidu umožňovalo oddělení židovského osídlení hlubší udržování kulturní pospolitosti. Na druhou stranu se židé díky oddělenému osídlení stávali snazším terčem animozity ze strany většinové společnosti a to nejen při skutečných pogromech, ale i často nedostatečnou možností rozvoje židovských čtvrtí, jejich přelidněností a ponecháním na milost zpravidla křesťanskému zemědělskému zázemí a podobně.

V průběhu husitských válek a následném období při oslabení centrální královské moci došlo k vysídlení většiny židovského obyvatelstva na venkov, na panství šlechty bez ohledu na vyznání feudála. Zde se židovské rodiny usazovaly v jednotlivých domcích jako jejich nájemci, méně často domy sami kupovali často bez ohledu na jejich polohu a umístění. Díky malému vlivu římské církve v české společnosti přestal být brán zřetel na nařízení o odděleném bydlení židů. Tento trend se od 15. století vyskytoval ve většině zemí Svaté říše římské.¹⁸⁰ Snad právě proto se požadavek odděleného osídlení židů objevil teprve na Basilejském koncilu, kdy při 19. zasedání koncilní otcové rozhodli následovně:

„Věčné spásy [rozumí se nám neznámým připojením se ke Kristu a jeho církvi] mohou dosáhnout ti, kdo bez vlastní viny neznají Kristovo evangelium a jeho církev, avšak s upřímným srdcem hledají Boha a snaží se pod vlivem milosti skutečně plnit jeho vůli, jak ji poznávají z hlasu svědomí.“ (Lumen gentium, odstavec 16, in: Dokumenty II. vatikánského koncilu, Kostelní Vydří 2002).“

¹⁷⁸ V případě posledních dvou jmenovaných skupin byl důvodem vydělení ze společnosti nikoliv jejich morální úpadek, ale nesdílení stejné náboženské víry.

¹⁷⁹ Joseph WOHLMUTH (ed.): Dekrete der ökumenischen Konzilien, Band 2 Konzilien des Mittelalters, Paderborn/München/Wien/Zürich 2000.

¹⁸⁰ Claudie ULBRICH: Shulamit und Margarete. Macht, Geschlecht und Religion in einer ländlichen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts, Wien/Köln/Weimar/Böhlau 1999, o židech pojednávají s. 184-302; Sabine ULLMANN: Nachbarschaft und Konkurrenz. Juden und Christen in Dörfern der Markgrafschaft Burgau 1650 bis 1750, Göttingen 1999.

*„Quorom ut evitetur nimia conversatio, aliquibus civitatum et oppidorum locis a christianorum cohabitatione separatis habitare compellantur, et ab ecclesiis longius quantum fieri potest. Nec diebus dominicis et aliis solemnibus festivitatibus apotheos tenere vel in publico laborare praesumant.“*¹⁸¹

Koncilní nařízení vypovídá spíše o nedodržování takové do této doby běžné separace. Svědčí o tom to i to, že první židé přicházející do Libochovic v polovině 16. století (v době oslabení vlivu římskokatolické církve na život společnosti) bydleli roztroušeni mezi křesťany. Dokládají to nejstarší torzovité zprávy o zakoupení domů židy na lobkowiczském panství v Libochovicích, které se dochovaly od 60. let 16. století. Jde o již výše zmiňovanou poznámku o zboření dvou židovských domů v letech 1563–1569 z důvodu rozšiřování zámecké zahrady.¹⁸² Existuje i záznam v městském manuálu o tržové smlouvě z roku 1565, kdy žid Abraham koupil v Libochovicích grunt od Matěje Kadlece za 31 kop míšeňských.¹⁸³ Nic nenasvědčuje tomu, že by šlo o židovské domy v rámci nějakého společného židovského sídelního okrsku.

Další zmínky o nákupech domů židy jsou až z 80. let 16. století. Takřka dvacetileté mlčení pramenů vyvolává otázky. Od 80. let 16. století se totiž zdá, že domy, které jsou v pramenech zmiňované, se nacházejí v jihozápadní části tehdejší osídlené plochy Libochovic, tedy v místech, kde později vznikl židovský sídelní okrsek.

V manuálu tržových smluv¹⁸⁴ se nachází i několik dalších zápisů vztahující se k domu č. p. 90. (kat. č. 83) Tento dům, stojící mimo pozdější židovskou čtvrť přímo v sousedství fary,¹⁸⁵ roku 1588 získal žid Šimon Koníř od Jana Hlaváčka výměnou za

¹⁸¹ Joseph WOHLMUTH (ed.): Dekrete der ökumenischen Konzilien, Band 2 Konzilien des Mittelalters, Paderborn/München/Wien/Zürich 2000, s. 483n. „Aby se předcházelo častému kontaktu s takovou společností, mají být [židé] přinuceni bydlet v určených částech města nebo městečka, které bude odděleno od Křesťanů a pokud možno vzdáleno od kostela. Stejně tak o nedělích a křesťanských svátcích se [židé] nemají opovážovat otvírat své obchody ani pracovat na veřejnosti.“ (Překlad JVZ).

¹⁸² Kvůli přestavbě zámku a budování zámecké zahrady v letech 1563–1569 měl Jan z Lobkowicz nechat zbořit přiléhající domy dvěma židům, kteří však ještě r. 1595 žádají o zaplacení 60 kop grošů slíbené náhrady. Jiří RŮŽHA a kol.: Historie města Libochovice nad Ohří a okolí, CD-Rom, [vydání se připravuje]. Informaci zpochybňuje, že autor neuvádí své zdroje.

¹⁸³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Pozemková kniha č. 1a.: „Letha [15]65 Abraham Zid kaupil grunth od Matiege Kadleze za hotowych xxxi β mis prawech a mezich yakz gsam Wdrzeni byl/ W Pondiely den shho Antonina polozil abraham xxxi β o s saudie. A ty jsau Pusstieny Matiegowy Kadlezy/ [Dům je] doplazen.“

KŘENEK, s. 372, nesprávně uvádí, že se zápis nachází v „manuálech města Libochovice“.

¹⁸⁴ SOA Litoměřice, AM Libochovice, Manuál tržových smluv od r. 1554, inv.č. 49, nefoliováno, zápisy chronologicky po sobě.

¹⁸⁵ Identifikace domu podle Koubkovy nevydané Posloupnosti pánů majitelů domů ve městě Libochovicích, SOA Litoměřice, AM Libo (doplněk), kart. 34.

svůj dům „*ležící podle Jana Sezima*“¹⁸⁶ a doplatil 23 kop grošů, které zaplatil ve dvou splátkách do Velikonoc následujícího roku. O tři roky později (1591) žid Šimon tento dům prodává Tomáši Rabuskému za 110 kop grošů, přičemž 37 kop složil Tomáš Rabuský ihned a zbytek se zavázal splácet každoročně po pěti kopách.¹⁸⁷

Proč po třech letech žid Šimon svůj dům prodal, nevíme. Pozoruhodné ovšem je, že ke stejnému roku se vztahuje vydání privilegia, kterým nový majitel libochovického panství Jiří Popel z Lobkowicz měšťanům potvrdil právo svobodně nakládat se svým majetkem a právo právovárečné, které nově podmínil setrváním při katolické víře. Úspěšně tak na svém panství provedl rekatolizaci, kterou svojí misí v 80. letech 16. století zahájili jezuité. Ve svém privilegiu z roku 1591 Popel mj. píše: „...*měšťané Libochovic, nyní i budoucí po všechny časy v jednostejném náboženství, to jest, v pravé křesťanské, svaté katolické římské víře [...] zůstávali a žádného mezi sebe, kdož by se mezi nimi ve víře srovnati nechtěl, nepřijímali, a přijímati ani živnosti mezi sebou povini nebyli...*“¹⁸⁸

V souvislosti s těmito indiciemi se nabízí možná hypotéza vzniku židovského sídelního okrsku v jihozápadní části města v souvislosti s vládou horlivého katolíka Jiřího Popela z Lobkowicz. Zda tento vlivný feudál současně s péčí o spásu duší svých poddaných (ve stejném roce založil kolej Tovaryšstva Ježíšova v Chomutově a duchovní správu na svých panstvích svěřil jezuitům) začal dbát na dodržování církevních ustanovení ohledně odděleného bydlení židů, nemáme prameny podloženo, ale je možné se tak domnívat.¹⁸⁹ Ve prospěch této domněnky svědčí také to, že v pozdějších městských zápisech¹⁹⁰ už od této doby nenacházíme židy jako majitele domů mimo židovskou čtvrť. Zda souvisel prodej domu žida Šimona Koníře tři roky potom, co jej výhodně koupil, s možným Popelovým nařízením o přesídlení židů do jim vyhrazené části města, však s jistotou povědět nemůžeme.

Zdá se, že od konce 16. století v souvislosti se začínající katolickou reformou (rekatolizací) můžeme hovořit o obnově středověkého principu soužití židů a křesťanů v oddělených částech téhož města. To se v Libochovicích zřejmě projevilo

---

¹⁸⁶ Dům se nepodařilo lokalizovat.

¹⁸⁷ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Manuál trhových smluv od r. 1554, inv. č. 49, nefoliováno, zápisy chronologicky po sobě.

¹⁸⁸ KAUBEK, s. 151.

¹⁸⁹ Domněnku, že by židé byli z města dokonce vysídlení, však na druhou stranu považuji za nepravděpodobnou kvůli nedávnému založení židovského hřbitova už za držení Libochovic Jiřím Popel z Lobkowicz.

¹⁹⁰ Kromě jednoho domu v sousedství pozdější židovské čtvrtě.

vznikem samostatného židovského sídelního okrsku v jihozápadní části města, poblíž vrchnostenského rybníčka. (Mapka A a B, s. 246.)

V průběhu první poloviny 17. století a v období třicetileté války máme o židovském osídlení v Libochovicích jen dílčí informace. Podle mladšího soupisu z roku 1724 tu však měl před rokem 1618 pobývat neurčitý počet židovských rodin, na něž si však začátkem 18. století nikdo nepamatoval.¹⁹¹

Na základě pramenných nálezů lze tedy existenci výše zmiňovaného židovského sídelního okrsku s jistotou doložit až v polovině 17. století. Ze zápisů v gruntovní knize z roku 1651¹⁹² vyplývá, že židé vlastnili svá stavení vedle sebe v těsném sousedství. Jednalo se o šest domů, které se postupem času rozdělovaly na domy dílčí.¹⁹³ Všechny domy měly společné to, že k nim nepatřily polnosti a jejich majitelé platili vrchnosti na sv. Jiří a sv. Havla po čtyřech groších a měli povinnost dva dny v roce robotovat.¹⁹⁴ Z několika poznámek, kterými je poloha domů popsána, můžeme takřka s jistotou určit, že se jedná o domy ve stejném místě – v jihozápadní části hrazeného města – kde židovská čtvrť přetrvala až do poloviny 19. století a kde ji zobrazuje i nejstarší plánec města¹⁹⁵ z roku 1727 vytvořený v souvislosti s translokačním reskriptem Karla VI.¹⁹⁶ (Viz obr. č. 1, s. 246 a mapku B, s. 245.)

Tento reskript nařizoval přestěhovat židovská sídliště z míst nacházejících se poblíž kostelů a cest, kudy chodí náboženská procesí. V souvislosti s realizací tohoto panovnického nařízení vznikla řada velmi přesných skic českých měst a obcí s židovským obyvatelstvem včetně Libochovic. V Libochovicích ale k přesídlení židů nedošlo, neboť jejich domy nestály v bezprostředním sousedství kostela, ale na místě,

¹⁹¹ NA Praha, fond Soupisy židů (HBS), Soupis židů z roku 1724 – panství Libochovice, kart. 4.

¹⁹² SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83.

¹⁹³ V následujícím přehledu jsou židovské domy uvedeny s původním římským číslem popisným (dále č. p.), za lomítkem následuje současné č. p.; hvězdička znamená, že dům již neexistuje. V závorce je uváděno katastrální číslo parcely, na které dům stál či stojí (kat. č.). Konkrétně šlo o tyto domy: dům zv. Calerovský v Kožešnické ulici, později rozdělený na č. p. XVII*, XVIII* a XIX/328 (kat. č. 71-73, 25); dům zv. Stará šlachta* (kat. č. 75) nebo č. p. XXIV/322 (kat. č. 74) v Nerudově ulici; dům zv. Leblovský č. p. XXIV/322 (kat. č. 74) nebo č. p. XIV* (kat. č. 70), Nerudova ulice; dům Eliáše neb Josla Žida č. p. XIV* (kat. č. 70) a XV/323 (kat. č. 69), Nerudova ulice; dům č. p. XX/330 (kat. č. 64) a dům č. p. XXI/278 (kat. č. 65-67).

¹⁹⁴ Místo roboty však od začátku 18. století odváděli finanční náhradu.

¹⁹⁵ NA, fond Sběrka map a plánů, sign. F-X-18, č. i. 1095, 100 x 37 cm, kolorováno. Kopie mapy je vystavena ve stálé expozici Židovského muzea v Praze v Meiselově synagoze.

¹⁹⁶ O tomto nařízení blíže in: František ROUBÍK: Plánky obcí v Čechách s vyznačením židovských obydlí z roku 1727, in: Časopis společnosti přátel starožitností českých 39/1931, s. 49-68.

kde se dnes nachází bezejmenná spojovací ulička¹⁹⁷ mezi dnešními ulicemi Nerudovou a Kožešnickou. (Viz mapku B, s. 245.)

Zmiňovaná skica (obr. č. 1, s. 246) je nejstarším zobrazením Libochovic a zřetelně ukazuje židovský sídelní okrsek se synagogou a studnou uprostřed právě na jihozápadním okraji hrazeného města. Okrsek je ohraničen vnějšími brankami, jak směrem k nehrazenému předměstí, kde se nacházely další mladší židovské i křesťanské domky, tak směrem do křesťanské části vnitřního města. Branky se zavíraly v sobotu, aby židé mohli nerušeně slavit šabat, a ze stejných důvodů byly uzavřené též na velké křesťanské a židovské svátky. Se zvětšováním židovské obce od konce 17. století souvisí rozšiřování židovského osídlení mimo původní, brankami uzavřený sídelní okrsek směrem na západní předměstí, kde ovšem nějaká zástavba pravděpodobně již existovala. Je možné, že nový směr rozšiřování židovského osídlení jen potvrdil starší tendenci.

V aktech komise, která do roku 1720 v souvislosti s přípravou tereziánského katastru mapovala hospodářskou situaci na venkově, se nachází stížnost libochovické samosprávy na skutečnost, že na některých starých městských gruntech byly již dříve postaveny židovské domy včetně synagogy a že navíc vrchnost od roku 1709 staví židům domy¹⁹⁸ na dalších volných městských parcelách, aniž by z toho město mělo jakýkoli zisk.¹⁹⁹

Do roku 1755 tak na pozemku města na severní straně dnešní Kožešnické ulice vyrostly čtyři domy č. p. VI/315, VII/317, VIII/316, IX/318 a na tyto domy navazující v dnešní Nerudově ulici domy č. p. IX/320, XII/321 a XIII/322. K této skupině patřil také dům č. p. X/319 na jižní straně východního konce dnešní Kožešnické ulice. Kromě toho v původním židovském okrsku na městském pozemku již stála synagoga a domy č. p. XIV, XV/323 a XVII. Obyvatelé těchto domů museli platit nájem městu Libochovice ročně 10 zl. 50 kr. Zbýlé domy ve starém židovském okrsku stály na pozemku vrchnosti. Další skupina nových židovských domů vyrostla na vrchnostenském pozemku na západním břehu Rybníčka/Judenteich – a sice domy č. p. III/312 a dům č. p. IV/313.²⁰⁰ (Viz mapku B, s. 245.)

---

¹⁹⁷ Dříve se jmenovala Studniční podle studny, která se zde nacházela.

¹⁹⁸ SOA Litoměřice, fond Vs. Libochovice, kart. 217, sign. XIII.D.4. je dochovaný stavební deník židovského domu z r. 1779.

¹⁹⁹ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Manuál města Libochovic 1716–1720, inv. č. 51, fol. 18.

²⁰⁰ SOA Litoměřice, fond Vs. Libochovice, kart. 217.

V těchto domech na předměstí, o nichž známe dobu jejich vzniku, byla pravděpodobně nejstarší židovská jatka a masné krámy (dům č. IV / dnešní č. p. 313 zv. Stará šlachta). Ta sem byla přemístěna ze staršího sídelního okrsku po roce 1705 na základě mandátu knížete Leopolda z Dietrichsteinu. (Viz obr. č. 2, s. 248, kde je i transliterace a překlad dokumentu.) Roku 1836 vrchnost povolila zřídit nová jatka na západním konci města.²⁰¹ Dům dostal číslo XXVII (dnešní č. p. 336) a říkalo se mu Nová šlachta. Roku 1872 byl přestavěn na židovskou školu.²⁰²

Stáří původních židovských jatek překonává vrchnostenská vinopalna z roku 1694, která tvořila v židovském osídlení určitou výjimku, neboť stála na opačné straně města než všechny ostatní židovské domy. Byla součástí knížecího hospodářského dvora a židům byla k užívání jen pronajímána. (Viz mapku A, s. 246.)

Z dokumentů z let 1691–1694²⁰³ vztahujících se ke stavbě vinopalny vysvítá, že se původně uvažovalo o jejím umístění na předměstí u západního břehu Rybníčka. Měla sousedit s domem, o němž víme, že patřil židu Nosserlemu a nacházel se v místech pozdějšího domu č. p. I/310. Víme také, že Nosserleho dům vytvářel se sousedními židovskými domy jakýsi uzavřený celek či domovní blok.²⁰⁴ Z toho všeho lze usuzovat, že židovské osídlení (nejméně v podobě několika předměstských chalup, možná však i paralelního sídelního okrsku) existovalo západně od staršího sídelního okrsku již před rokem 1700 a že obě skupiny židovských domů byly začátkem 18. století postupně propojovány řadou židovských domů v dnešní Koželužské ulici.²⁰⁵ (Mapka B, s. 246.)

V této části židovské čtvrti zaujímal zvláštní postavení dům, který později dostal č. p. I (dnešní č. p. 310). Tento reprezentativní dům Jakoba Marka představuje jedinečnou ukázkou židovské profánní architektury. (Obr čč. 13–18, s. 254 a 255.) Dosud zachovalý hebrejský nápis umístěný na soklu jeho jižního průčelí nám

---

²⁰¹ SOA Litoměřice, fond Vs. Libochovice, kart. 217.

²⁰² KŘENEK, s. 372. Citujeme zde podle rukopisu Křenkova textu uloženého ve Státním okresním archivu v Litoměřicích se sídlem v Lovosicích, fond Pozůstalost Karla Křenka, kart. 1.

²⁰³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XII.E.c., kart. 195, Vinopalna.

²⁰⁴ Domy stojící ve zvláštním bloku židovských domů jsou č. p. I.a./310 (kat. č. 41/3), Kerkovo nábreží; č. p. I.b* (kat. č. 42/2), Vrchlického ulice; č. p. II/311 (kat. č. 39), Vrchlického ulice; č. p. XXII/332 (kat. č. 40), Vrchlického ulice; č. p. XXV/333 (kat. č. 41/1), Kerkovo nábreží. Hvězdička opět znamená, že dům již neexistuje.

²⁰⁵ Domy v Kožešnické ulici z první poloviny 18. století: č. p. IX/318 (kart. č. 49) na rohu Koželužské a Nerudovy ulice; č. p. VII a VIII/317 a 316 (kat. č. 51 a 50); č. p. VI/315 (kat. č. 52); č. p. V/314* (kart. č. 53) na rohu Koželužské a Vrchlického ulice; č. p. XI/320 (kat. č. 55), Nerudova ulice; č. p. III/312 (kart. č. 43) na rohu Kožešnické ulice a Kerkova nábreží.

připomíná, že objekt sloužil nejen jako „židovská radnice“, ale též jako soudní místo židovské obce (Bejt din).²⁰⁶ Současně v jeho suterénu měla své sídlo koželužna.

Židovské domy v okolí Rybníčka barvitě líčí Antonín Janda ve svých nevydaných dějinách Libochovic: „*Musil to být velice příjemný pocit pro lidský čichový orgán, když z jedné strany tekla krev a všechna nečistota z jatek [č. p. IV] svedena do rybníčka, a z druhé strany sváděny tam všechny kaly a splašky z blízké židovské koželužny, a zvláště za parních letních dnů, kdo nucen byl jíti kolem rybníčka!*“

III. 2. Topografie židovského sídelního okrsku

Následující přehled je pokusem o topografický popis židovských domů. V první části jsou uvedeny domy v původním židovském okrsku. Není zde ovšem zmíněna synagoga, neboť o té je pojednáváno v V. 2. podkapitole. Ve druhé části místopisu uvádíme židovské domy na předměstí. Historie každého domu je dovedena přibližně do konce 18. století. Tehdy patentem Josefa II. z roku 1782 došlo totiž ke zrušení odděleného bydlení židů a židovská čtvrť tak začala ztrácet svůj původní účel. Nestejnost zpracování historie jednotlivých domů je dána především různou zachovalostí pramenů, na něž je odkazováno v poznámkovém aparátu. Číslo popisné jsou uváděna v původním římském číslování židovských domů z 80. let 18. století. Za lomítkem se nachází současné č. p. Symbol * u čísla popisného znamená, že dům byl zbořen. Pro upřesnění uvádím také katastrální číslo pozemku, na kterém se dům přibližně nacházel, a současný název ulice. (Pro lepší orientaci viz mapku B, s. 246.)

Dům zvaný Calerovský, později rozdělen na č. p. XVII*, XVIII* a XIX/328, (kat. č. 71–73) Kožešnická ul., (obr. čč. 5 a 6, s. 251)

Jako majitel, po kterém dostal dům název, je uváděn žid Jakub Caler, který dům někdy začátkem 17. století koupil od žida Maušla. (Není vyloučeno, že šlo o stejného Maušla, který roku 1630 koupil dům č. p. 33.) Žid Maušl pravděpodobně tento dům nebo jeho pozemek koupil od obce, a když jej Jakubu Calerovi prodával, měl splaceno již 42 kop grošů. Zbýlých 72 kop grošů, které si rovným dílem rozdělila

---

²⁰⁶ Obsah nápisu uvádíme podle překladu Jaroslava Achaba Heidlera. Vzhledem k tomu, že velkolepý dům Jakoba Marka vznikl mj. na místě domu rychtáře Nosserleho, je možné, že kámen s dotyčným nápisem pochází ještě z Nosserleho stavby a že byl na dům Jakoba Marka umístěn až druhotně.

městská obec, záduší farního (toho času pohořelého) kostela Všech Svatých a záduší hřbitovního kostela Sv. Vavřince, měl doplatit nový majitel.²⁰⁷

Na konci třicetileté války je dům označen jako pobořený a vzhledem k nesplacenému břemenu jej nechtěl nikdo koupit. Teprve když obec z jeho ceny slevila na pouhých 60 kop grošů, požádal o něj žid Šalamoun Hauskenfresser (jinde v textu známý pod českou modifikací přízviska – Houskožrout) a zavázal se, že do dvaceti let dům zaplatí. Každoročně měl městské obci a oběma libochovickým záduším odvádět po jedné kopě grošů. O tom, že se splátkového kalendáře držel jen velmi volně, svědčí další záznamy. (Potomci totiž dluh spláceli až do roku 1712.) Zadlužený dům roku 1678 zdědil po otci Šalamounu Hauskenfresserovi jeho syn Eliáš zvaný Plaček. Kromě dosud nezaplacených 29 kop a 30 grošů se musel zavázat, že vyplatí 15 kopami a 15 groši svého bratra Mojžíše a 3 kopami grošů svou sestru Rosinu.²⁰⁸

V roce 1692 se dědictví po otci Eliášovi ujal jeho syn Maušl, který téhož roku prokázal, že svého strýce Mojžíše „*s těmi napřed stojícími 15 kopy a 15 groši náležitě contentiroval a on týž Mojžíš ani budoucí jeho sobě tu více žádného práva nepozůstáváje, nýbrž vši spravedlnost pozůstalosti se odříká*“. S domem přijal Maušl dluh po svém dědovi Šalamounovi, který činil tehdy ještě 13 kop a 30 grošů.²⁰⁹

O bytových poměrech v židovské čtvrti vypovídá skutečnost, že když se Maušl Hauskenfresser ujal otcova dědictví, polovinu domu rozdělil mezi svého bratra Jakuba a svou sestru Rosinu,²¹⁰ která v domě bydlela se svým manželem Chemnicem Berlem už od roku 1682. Tím také umořil část dluhu, neboť ho rozdělil spolu s domem. (Poslední splátku za svoji třetinu ve výši 1 kopy a 30 grošů odvedl až 26. října 1705.²¹¹) Maušl si ponechal západní a největší část domu, pozdější č. p. XIX; jeho švagr Chemnic Berl se sestrou Rosinou dům č. p. XVIII a bratr Jakub dostal kromě 8 kop grošů východní část otcova domu, pozdější č. p. XVII. Po dvaceti letech dal Maušl Hauskenfresser převod zapsat do městských knih, „*aby dům pokojněji, a bezpečněji takového užíval nyní na časy budoucí, a věčně vládnouti a disponírovati mohl*“. Zápis mu byl do pozemkové knihy vložen 2. března 1712 „*s tím přitom dostatečným obmezením aby on všechněch a všelikých handlův křesťanských,*

²⁰⁷ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 94.

²⁰⁸ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 95.

²⁰⁹ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 96.

²¹⁰ Jde o jinou Rosinu než výše uvedenou sestru Eliáše Plačka.

²¹¹ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 96.

obzvláště pak handle obilného a šenku vinného, kterážto živnost samým toliko měšťanům patří, pod pokutou na všecken způsob vystříhati nýbrž toliko handlem židovským živiti se hleděl“.²¹² Tato poznámka zjevně nasvědčuje, že s obilím obchodoval.

O Maušlovi totiž víme, že se živil zemědělskou činností, což nebylo u židů časté, protože židé nesměli vlastnit zemědělskou půdu. Maušl toto nařízení obcházel tím, že si od sedláků zemědělskou půdu pronajímal. Kromě výsevu dostával také slámu pro svůj dobytek, který měl zčásti v péči sedláků. Vlastnil stádo 42 ovcí, z nichž měl každoročně letní vlnu a polovinu všech beránků. Patřil k zámožnějším členům židovské obce a zastával úřad staršího obce. Ve stáří pracoval jako učitel či kantor v synagoze. Zemřel někdy okolo roku 1725 ve vysokém věku více než sedmdesáti let.²¹³

První třetina domu Calerovského, č. p. XIX/328 (kat. č. 71),

Roku 1723 Maušl Hauskenfresser se souhlasem svého syna Natla, který jako panský vinopalník bydlel ve vinopalně, odkázal dům svému vnukovi Leblu Aronovi, synu své dcery Ludmily a jejího manžela, židovského rychtáře Arona Simeona. Maušl si v darovaném domě vymínil dožít a „*až do smrti své v něm vládnouti a jak se jemu líbiti poroučeti*“. Teprve po jeho smrti „*Lebl s manželkou svou Eliškou téhož domu plnomocným possessorem býti a s všelikým židovským handlem, který židům dovolený jest se živiti*“.²¹⁴

Náhled do vybavení domácnosti Lebla Arona nám podává seznam věcí, které mu pro nezaplacený dluh Karlu Hudečkovi z Loukořan a Johannesovi Tajzíkovi z Libochovic ve výši 35 zl. 30 krejcarů roku 1741 zabavil městský rychtář Karel Berka za asistence židovského rychtáře Arona Simona, shodou okolností otce postiženého. Mezi zrekvírovanými předměty denní potřeby se nacházely: „*jedna mosazná lampa, dvě malý misky cejnový, devět malejch cejnovejch talířů, dvě mísy měděný, dvě mosazný mísy, jedno zrcadlo, 4 svícny cejnový, jeden koflíček na thee [čaj], jedna konvice cejnová půlpinetní [na 1/2 pinty tekutin], jedna konvice plechová, jedna butterpixla na máslo na ní dekl cejnový, jeden koflíček malej, jedna*

²¹² SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 883.

²¹³ NA, TK, fasc. 38, spisy 14/1, Beschreibung der Judenschafft bey der Stadt Libochowitz im Leütmeritzer Creys von einer Löblen Visitation-Commision A[nn]o 1717.

²¹⁴ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 884.

*vídeňská cejnová dýka, jedna cihlička mosazná, jeden pár pistol [sic!], železný moždír při něm poklička mosazná“.*²¹⁵

Polovina domu, kterou si Maušl ponechal, je lokalizovaná „*proti domu Horczaunowskému*“. Dům Anny Horcaunky se podle Kaubkovy Posloupnosti nacházel na místě č. p. 92, č. stav. dílce 85 (tehdy ještě spojený s č. p. 131), tedy naproti domu č. p. XIX. (Viz mapku B, s. 246.) Další zprávy o domě se nedochovaly. Až roku 1786 je jako majitel domu uváděn čtyřiapadesátiletý panský vinopalník Abraham Pereles.²¹⁶ Roku 1800 v domě bydlil jeho syn Aron Popper se svou ženou Libuší.²¹⁷

Druhá třetina domu Calerovského, č. p. XVIII* (kat. č. 72)

Potom, co Rosina roku 1682 vydala pro svého manžela Berla Chemnice, třetinu otcovského domu, získal Berl s domem i nezaplacený dluh ve výši 15 kop grošů. Díky věnu své ženy dluh snížil na 5 kop 52 grošů a 3 a půl denáru, a když po dvaceti letech života s ženou Rosinou roku 1712 provdal svou nejstarší ze tří dcer Ludmilu za obecního řezníka Šalamouna Fayšla, odkázal zeti nejen polovinu vyženěné třetiny domu, ale i povinnost splatit polovinu dosud nezaplaceného dluhu „*nemohouce [jej sám] pro velkou chudobu složit*“. Dluh tehdy činil ještě 4 kopy, 14 grošů a 7 denárů. Navíc měl zeť Šalamoun Fayšl „*až do zrostu neb vdání dvouh sester ženy své*“ splácet i druhou polovinu dluhu, kterou mu měly sestry jeho ženy vrátit poté, co se ujmou druhé poloviny otcovského domu.²¹⁸

Po smrti manžela dala Rosina jednu čtvrtinu druhé poloviny Calerovského domu Löblovi Glasserovi, kterému dlužila 45 zl., a druhou čtvrtinu odkázala svému synu Wachmanu Chemniku. Tuto část domu však roku 1735 Šalamon Feyšl od Löbla Glassera vykoupil nazpět.²¹⁹

Bez souvislosti s předchozími majiteli jsou v roku 1786 jako vlastníci domu připomínány rodiny krejčího Joachia a Ester Katzových a jeho bratra řezníka Josepha s Marií Katzových.²²⁰ V 90. letech 18. století žil v podnájmu také Berl Fanta s manželkou Marií.²²¹

²¹⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 216, sig XIII. C.c.

²¹⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

²¹⁷ NA, fond Židovské matriky HBMA: Marika narozených 1788-1838, inv. č. 1012.

²¹⁸ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 887a, 890a.

²¹⁹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 15a–b.

²²⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

²²¹ NA, fond Židovské matriky HBMA: Marika narozených 1788-1838, inv. č. 1012.

Třetí třetina domu Calerovskýho, č. p. XVII* (kat. č. 73)

Jedná se o poslední třetinu domu, kterou s dluhem 15 kop grošů zdědil po svém otci Eliášovi Hauskenffressovi zvaném Plačkovi jeho syn Jakub Hauskenfresser. Jakub po sobě zanechal syna Eliáše a dcery Ludmilu a Gittl, kterým roku 1712 odkázal svoji třetinu domu „*spolu k němu patřícím se sklípkem podzemním vedle nyní Salamauna Fayssla z jedné a staré šlachty k témuž domu Calerovskému od starodávna patřící ze strany druhé ležící*“. Dluh, který na domu vázl, zaplatil Jakubův bratr Maušl, a majitelé domu mu měli dluh splácet každoročně po 30 groších. („*Starou šlachtu v městečku židovském ležící*“, ²²² která k domu také patřila, dostala Ludmila, manželka Arona Simeona, Jakubova neteř.) ²²³ V domě nakonec zůstal bydlet syn Elias Plaček. Roku 1735 za 110 zl. prodal dům Majerovi Strossovi. ²²⁴ Jediným pramenem, který nám dnes o tomto Majerovi Strossovi může něco vypovědět, je jeho náhrobek (obr. č. 30, s. 259), jehož text je nevšedně zajímavý:

יום ד י אדר	Čtvrtého dne v týdnu, dne 10. adaru
יום שנמל המאור	v onen den, kdy byla učiněna světelná tělesa [středa]
מאיר עיני חכמים	aby prozářila zraky učených
הרר מאיר הלוי	[odešel] rav Meir ha-Levi
המלמד תורה ברבים	jenž učíval tóru mnohé.
חד מחק דגה נפשו ב	Též jeden z členů Chevra kadiša.
בטב תלין ל	Jeho jiskra si ustele v Dobrém ²²⁵

Z textu se dozvídáme, že Mayer byl synem Lewiho. Patřil jistě k váženějším členům židovské obce, o čemž svědčí jeho členství v Pohřebním bratrstvu (Chevra kadiša) a zmínka, že vyučoval náboženství. Po jeho smrti v roce 1743 dům zdědila jeho žena Bella, která jej roku 1753 odkázala nevlastnímu synovi Leblu Mayerovi, který snad zastával úřad rabína; dceři Soretl věnovala 50 zl. Když se o rozdělování majetku Belly doslechl Joachim Abraham, vypověděl, že mu Bella dluží 100 zl.

²²² SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 896a.

²²³ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 893a.

²²⁴ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 7b-8a.

²²⁵ Náhrobek č. g-09 (podle evidence Národního památkového ústavu). Překlad Jaroslav Achab Heidler. Písmena posledních slov jsou současně chronogramem s hebrejským letopočtem 5503, což je r. 1743 po Kr.

Protože neměla, z čeho by dluh zaplatila, získal dům roku 1756 Joachim Abraham, který jej vzápětí prodal Jakobu Guttmannovi zvaném také (!) Mathias Jakob. Původní dědic Lebl Mayer tak odešel s prázdnou.²²⁶ Ze zápisu se dozvídáme, že prohlášení o vyvlastnění domu ve prospěch Jakoba Guttmana se konalo v libochovické synagoze.

Podle soupisu z roku 1786 zde žily tři rodiny: obchodník s kožešinami Mayer Altschul se svou ženou, rodina krejčího Jakob Sandla spolu s jeho 66 letým otcem Markem Sandlem a rodina Kalmona Löbla, který se rovněž živil krejčířským řemeslem.²²⁷

Na přelomu 18. a 19. století zde bydlel Samuel Getreuer s manželkou Annou, Markus Altschul s ženou Katrinou a Aron Heller s manželkou Pilepinou.²²⁸

Stará šlachta*, č. kat. 75 nebo č. p. XXIV/322 (kat. č. 74), Nerudova ul.

Z dalších záznamů²²⁹ víme, že se v židovském sídelním okrsku nacházela také stará židovská jatka patřící k domu Calerovskému, která byla kvůli zápachu a špíně po roce 1705 přesunuta na předměstí. Budovu tzv. staré šlachty získal roku 1712 do vlastnictví Aron Simeon jako dědictví své manželky.²³⁰ Stará šlachta, snad pozdější dům č. p. XXIV, stála pravděpodobně na místě č. kat. 73 nebo 74. Aron Simeon toto stavení roku 1735 daroval své dceři Ester, která se provdala za Moysese Leviho.²³¹ Ester zemřela 14. Nisanu 5506 (29. března 1746). Na svém náhrobku je Ester označena jako „*vážená bytost, dcera našeho učitele a rebe Arona, žena moudrá a prozíravá. Její duše vystoupala k Výšinám, [protože] po všechny své dny kráčela cestami Ryzosti*“.²³²

V březnu 1651 získali dům do vlastnictví židé Joachim a Jakub Dlouhý, ale roku 1675 je jako jeho vlastník připomínán již jen Jakub Dlouhý.²³³ Od Jakuba Dlouhého

²²⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 8a–10a.

²²⁷ SOA Litoměřice, fond Velkostatek Libochovice, kart. 215.

²²⁸ NA, fond Židovské matriky HBMA: Marika narozených 1788-1838, inv. č. 1012.

²²⁹ Zmínka o jatkách v urbáři z r. 1675 (SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XX Pm, kart. 474); dále zmínka v pozemkovém zápisu k domu č. p. XVII, viz níže.

²³⁰ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 896.

²³¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 25b

Dům zv. Leblůvský, č. p. XXIV/322 (kat. č. 74) nebo č. p. XIV* (kat. č. 70), Nerudova ul.

²³² Náhrobek č. i-05 (Lomítko označuje nový řádek textu na náhrobku): ביהם ב יד ניסן תקו לפק /פט/ מרת אסתר בת מהורר /לעולמה האשה חשובה /נפטרת ונקברת ופלב' למרומ' כל ימיה /אהרן זל היא האשה החכמ' /מרת אסתר בת מהורר /לעולמה האשה חשובה /נפטרת ונקברת ופלב' הלכה בדרך ישרה * תצאנה/עלתה נשמת' Přeložil Jaroslav Achab Heidler.

²³³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XX. Pm, kart. 474, Urbář města Libochovic z r. 1675.

ho dne 17. října 1678 získal Eliáš Hauskenfresser s bratrem Mojžíšem, neboť v kanceláři libochovické prokázal, že „*dům též Houskožroutovi [t.j. jeho otci Šalamounovi Hauskenfresserovi] přínáležel, a od něho zaplacený byl*“. Protože Eliáš již zdědil jiný dům po otci (dům Calerovský, viz výše), nastěhoval se sem jeho bratr Mojžíš.²³⁴ Další zprávy o domě nebyly nalezeny. Není jisté, zda jiné se vztahují k tomuto domu. Je možné, že byl spojen se sousedním domem, vymohl být zřízen židovský špitál, resp. chudinský dům.

Dům Eliáše neb Josla Žida, č. p. XIV* (kat. č. 70) a XV/323 (kat. č. 69), Nerudova ul., (obr. č. 7, s. 251)

V roce 1651 je jako jeho majitel uveden žid Eliáš zvaný Josl, který jej koupil za 100 kop grošů. O tom, že se nacházel ve špatném stavu, svědčí poznámka, že se má znovu postavit na panský náklad.²³⁵ Minimálně od roku 1695 byl dům v přímém vlastnictví vrchnosti, která v něm vybudovala celkem šest bytů, každý o dvou komorách a kuchyni, které byly pronajímány šesti židovským rodinám. Za dům vrchnost dostávala roční domovní daň 7 zl. Pravděpodobně se jednalo o jakýsi chudinský dům, neboť v tereziánském katastru je zmiňován židovský špitál pro šest chudých.²³⁶ V roce 1751 dům zakoupila židovská obec za 400 zl. a udržovala jej ve vlastní režii.²³⁷ Dům byl přestavován v letech 1752 a 1779. Při první přestavbě hradila 300 zl. z celkového nákladu 400 zl. vrchnost. V roce 1779 v domě bydlely rodiny Abrahama Trebitshe, Wolfa Chemlika, Abrahama Feischla Schneidera, Meyera Marka Altschula, Simona Sneidera a Chaima Patkha.²³⁸ Z roku 1820 se zachoval plánec (obr. č. 7, s. 251), který názorně ukazuje rozložení šesti bytových jednotek ve dvou podlažích.²³⁹

V přízemí domu č. p. XIV žila v roce 1788 šestičlenná rodina skláře Herschla Lazara, v patře bydlel se svojí ženou a čtyřmi dětmi krejčí Feischl Abraham.²⁴⁰ V 90. letech 18. století zde měli bydlet Wolf Kuch s ženou Barborou a Samuel Koch s ženou Katharinou.²⁴¹

²³⁴ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 99a.

²³⁵ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 101a.

²³⁶ NA, TK, fasc. 38, spisy 14/1.

²³⁷ kart. 217. XIII.D.3

²³⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 217, sign. XIII.D.3.

²³⁹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 217, sign. XIII.D.

²⁴⁰ SOA Litoměřice, fond Velkostatek Libochovice, kart. 215, neinventarizováno.

²⁴¹ Matrika.

Dům Eliáše Žida, č. p. XX/330 a XXI/278, (kat. č. 64–67), Kožešnická ul.

Místo pro tento dům již dříve koupil a zaplatil žid Eliáš. Ke konci třicetileté války se však objekt v důsledku nám neznámé události ocitl, podobně jako více než polovina domů v Libochovicích, v troskách a roku 1651 je uváděn jako pustý a zbořený. Žid Eliáš byl již po smrti a jeho dcera Eliška Šíbová, která měla na pobořený dům dědický nárok, odešla do Prahy.²⁴²

Proto asi postoupila pobořený dům roku 1658 Salamonovi Polachovi, školníkovi či učiteli v sousední synagoze,²⁴³ která sloužila také jako židovská škola. Nový majitel musel dům znovu postavit. Roku 1665 Šalamoun Polák dům prodal za 40 kop grošů rabínovi a současně panskému vinopalníkovi Jakubovi Aronovi.²⁴⁴ Ten zemřel roku 1701 a zanechal po sobě vdovu Evu s osmi dětmi, kterým pro velkou bídu kníže Leopold z Dietrichšteina odpustil polovinu berní.²⁴⁵

Č. p. XX/330 (kat. č. 64)

Roku 1704 Eva, vdova po Jakobu Aronovi, půl domu, pozdější č. p. XX, darovala své dceři Anně, provdané za Mayera (jinde snad tentýž uváděn jako Marek) Altschula.²⁴⁶ Roku 1753 Mayer Altschul dům odkázal dceři Elley, provdané za Mannes Moysesu.²⁴⁷ Podle soupisu z roku 1788 dům patřil obchodníkovi s koňmi Jakobu Löblovi.²⁴⁸

Č. p. XXI/278 (kat. č. 65–67)

Druhou polovinu bývalého domu žida Eliáše (č. p. XXI) měl zdědit syn Evy a Jakoba Arona jménem Marek, který se však roku 1712 domu zřekl ve prospěch své sestry Lidmily, provdané za Abrahama.²⁴⁹ Obě dcery se zavázaly platit své matce Evě důchod, každá 10 krejcarů ročně.²⁵⁰ Později i polovinu tohoto domu získal Mayer

²⁴² SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 105.

²⁴³ NA, HBS, Soupis židů z r. 1724, složka č. 10, 12 – panství Libochovice, kart. 4.

²⁴⁴ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 105a–107a.

²⁴⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

²⁴⁶ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 106a.

²⁴⁷ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., inv. č. 150, fol. 43.

²⁴⁸ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXXXVIII, sign. Ca, nr. 6. Podobné z roku 1788 ve fasc. LII/1 sign. Ea, nr. 19.

²⁴⁹ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 902b.

²⁵⁰ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 905a.

Altschul, aby jej roku 1753 odkázal jedinému synovi Jakobu Mayerovi a jeho manželce Rischce.²⁵¹ Po smrti Jakoba Mayerea jej Rischka odkázala svému synovi Simonu Sneiderovi.²⁵² Druhou půli domku získal téhož roku (1753) Joachim Sneider.²⁵³ Roku 1807 v domě žil Markus Katz s manželkou Rachel.²⁵⁴

Dům Maušlovský, č. p. 91 (kat. č. 84), Kerkovo nábřeží

Mimo židovském okrsku je do roku 1671 zmiňován jen žid Mojžíš, a sice v domě č. p. 91,²⁵⁵ který leží takřka v sousedství židovského města.²⁵⁶ Neznámo kdy koupil Mojžíš tento dům od Ludmily z Donína za 300 kop grošů, přičemž do roku 1664 zaplatil jen 49 kop. Kromě toho musel majitel domu platit na sv. Jiří a sv. Havla 27 grošů 4 denáry (nebo 32 zl. a jeden denár podle nové míry), 3 dny v roce robotovat, v naturáliích odvádět vrchnosti po jednom strychu ječmene, ovsa, žita a pšenice a panu faráři též po jednom strychu ječmene, ovsa, žita a k tomu deset vajec.²⁵⁷ K roku 1664 je však tento dům, ležící mezi domy Anny Harzaunové a Kateřiny Horákové, uváděn jako pustý, a proto připadl vrchnosti, která jej za 70 kop grošů prodala židovské obci. Ta měla sumu splácet každoročně po 2 ½ kopě grošů. Roku 1678 však vrchnost dům prodává křesťanovi Janu Hartmanovi rovněž za 70 kop. Mezi dalšími majiteli se již židé nenacházejí.²⁵⁸

Následující domy se nacházejí na tehdejším západním předměstí (dnešní ulice Kožešnická, Nerudova, Kerkovo nábřeží) mimo původní židovský sídelní okrsek. Jejich vznik souvisí s rozšiřováním židovského osídlení od konce 17. století.

Č. p. IX/318 (kat. č. 49), na rohu Koželužské a Nerudovy ul., (obr. č. 8, s. 252)

Roku 1708 koupil již zmiňovaný židovský rychtář Aron Simeon za 60 zl. od Jana Procházky „*kus místa za městem blíž sejpky knížecí kdežto někdy stodola bejvala*“

²⁵¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 43a–b.

²⁵² SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., inv. č. 150, fol. 37b.

²⁵³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., inv. č. 150, fol. 43b.

²⁵⁴ Matrika.

²⁵⁵ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 74–75.

²⁵⁶ Identifikace domu podle Kaubkovy Posloupnosti; SOkA Litoměřice, AM Libochovice (doplňk), kart. 34.

²⁵⁷ Není ovšem jisté, zda obilniny museli odvádět i židé, neboť nesměli vlastnit žádné polnosti. Z pozdějších zpráv však víme, že jak s obilím, tak s dobytkem hojně obchodovali.

²⁵⁸ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 74–75.

v rozsahu 30 x 28 loktů k postavení domku.²⁵⁹ Polovinu z částky zaplatil hned a druhou polovinu se zavázal splatit do tří let. Aron Simeon měl platit vrchnosti z nového domu každoročně vrchnosti platit 45 krejcarů. Ve smlouvě dále stojí, že nesmí přesáhnout parcelu pod pokutou 20 kop grošů míšeňských za každý překročený loket.²⁶⁰

Roku 1735 odkázal Aron Simeon, toho času současně rychtář, vrchnostenský vinopalník, provozovatel hospody a obchodník s kořením, máslem a kůžemi, část svého domu synu Herschlu Aronovi, který se tehdy oženil s Edl Lublin. Z otcova domu dostal 2 komory, kuchyni a kus místa na zahrádce až po zeď sousední zahrady měšťana Martina Suchého (zřetelně zakreslená na zmíněném plánu z roku 1727, viz obr. č. 1, s. 247) s podmínkou, že otcí bude do jeho smrti nápomocen.²⁶¹ Druhou část domu roku 1765, devět let po otcově smrti, získal syn Wolf Aron, který zdědil navíc pohledávku 418 zl., které Aronu Simeonovi dlužil Ignatius Franz Leiser, syndikus města Hradčan.²⁶² Roku 1786 je v domě uváděn jako majitel obchodník Aron Löbl s rodinou a nájemce Samuel Herschl s rodinou.²⁶³

**Č. p. VII a VIII/317 a 316 (kat. č. 51 a 50), Koželužská ul.,
(obr. č. 8 a 9, s. 252)**

Ve tomtéž roce (1708) jako Aron Simeon koupil jeho zeť Eliáš Mojžíš (syn Maušla z domu č. p. XIX/328) od Jana Koníčka také „kus místa za městem blíž sejkvy knížecí kdežto někdy stodola bejvala“ v rozsahu 30 x 28 loket za 60 zl. Podobně jako Aron Simeon tak i Eliáš Mojžíš složil polovinu sumy hned a druhou se zavázal splatit do tří let (což také dodržel). Vrchnostenské dávky mu byly vyměřeny nižší: 37 kr. a 3 denáry ročně.²⁶⁴ Eliáš Mojžíš se oženil s Evou Haberovou z Úštěka a živil se jako koželuh. Kromě toho si přilepšoval zemědělskou činností.²⁶⁵

²⁵⁹ Identifikováno jako č. p. IX podle jiného zápisu v městské knize in: SOKA Litoměřice, AM Libochovice, id. č. AM 5, fol. 80, který pod domem uvádí křesťanský dům Jakuba Pokorného, což se také shoduje s náčrty v městské knize SOKA Litoměřice, AM Libochovice, id. č. AM 11, fol. 106 a náčrtem na fol. 112b.

²⁶⁰ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 922a–b.

²⁶¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 66a–b.

²⁶² SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 63b.

²⁶³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 19.

²⁶⁴ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 925a.

²⁶⁵ NA, TK, fasc. 38, spisy 14/1, Beschreibung der Judenschafft bey der Stadt Libochowitz im Leütmeritzer Creys von einer Löblen Visitation-Commision Ao 1717.

Roku 1735 rozdělil Eliáš Mojžíš svůj dům na dvě části: komoru a podkroví pro svého syna Jakoba Eliase a přízemí se sklepem pro sebe. Po smrti Eliáše Mojžíše zdědil Jakob Elias i druhou část domu.²⁶⁶ V pozdějších letech se dům rozdělil a dnes na jeho místě stojí dvě nestejně vysoká stavení. Dům č. p. VIII/316 má dodnes ve dvoře zachovalý původní balkon (obr. č. 9, s. 252). Č. p. VI/315 (kat. č. 52), Koželužská ul.

V roce 1735 v knížecí kanceláři Nathan Moyses oznámil, že roku 1720 [sic!] koupil staveníště o rozměrech 34 x 27 loktů za 105 zl. rýnských s tou podmínkou, že se nebude živit měšťanským řemeslem a každoročně bude na sv. Havla vrchnosti odvádět 1 kopu zl. K pozemku přikoupil roku 1722 od města Libochovice 6 loket širokou parcelu.²⁶⁷ Roku 1748 dostal dům po otci jeho syn Simon Nathan s ženou Annou.²⁶⁸ Plánek z roku 1727 vypovídá, že domy č. p. VI/315 a sousední dům č. p. VII–VIII/317–316 měly po dvou štítech.²⁶⁹ (Obr. č. 1, s. 247.)

Č. p. V/314* (kat. č. 53), na rohu Koželužské a Vrchlického ul., (obr. č. 10, s. 252)

Potom, co roku 1735 Eliáš Plaček prodal třetí třetinu domu Calerovského (viz č. p. XVII*), dostal od své tchyně židovky Jakubky (Jacobin) místo na předměstí pro postavení nového domu o rozměrech 16 x 16 loktů.²⁷⁰ O tři roky později přenechal polovinu tohoto stavení svému synovi Jakobu Eliasovi.²⁷¹

Č. p. XI/320 (kat. č. 55), Nerudova ul.

Roku 1748 koupil David Eliáš od měšťana Heinricha Döppela dům v sousedství zahrady Martina Suchého o rozměrech 9 x 13 loktů²⁷² a z té zahrady přikoupil ještě pozemek o rozměrech 9 x 13 loktů. Parcela tak dohromady měla rozměry 18 x 26 loktů za 140 zl.²⁷³ Další zápisy k tomuto domu jsme nenalezli.

²⁶⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 76a.

²⁶⁷ SOkA Litoměřice, i. č. 28, AM 11, Protokol radní. Zápis z 22. dubna. Nákres v knize umožňuje identifikovat dům se západní polovinou domu č. p. VI.

²⁶⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 81a–82a.

²⁶⁹ NA, fond Sbírka map a plánů, sign. F-X-18 č. i. 1095, 100 x 37 cm, kolorováno.

²⁷⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 49a.

²⁷¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 55a.

²⁷² Jeden loket se v Libochovicích v této době rovnal 0,57 m.

²⁷³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 118a.

**Č. p. III/312 (kat. č. 43), na rohu Kožešnické ul. a Kerkova nábřeží,
(obr. č. 15, s. 254 a č. 16, s. 255)**

Dům stojí na jižní straně západního konce dnešní Kožešnické ulice. V sousedství se od roku 1705 nacházela nová židovská jatka. Roku 1711 si Joachim Abraham vyprosil na jeho stavbu od vrchnosti pozemek, který mu byl postoupen „*mezi šlachtou židovskou a domem Nosserlovým [č. p. I/310] dýlky 21 Loket a šířky 18 loket*“ na vystavění domku pro svoji rodinu a své potomky. Panský hejtman Samuel Václav Černický a inspektor panství Ondřej Ferdinand Šabský dovolili postoupit pozemek s podmínkou, že se „*k své Milostivé Vrchnosti spravedlivě a věrně, poslušně chovati budou*“. Zajímavé je, že zápis byl učiněn až roku 1714, kdy už domek stál. Za něj měl jeho majitel odvádět na věčné časy vrchnosti každoročně na sv. Jiří, kromě jiných dávek, 1 kopu grošů a „*všech handlův křesťanských tak jak v jinších zápisech židovských obmezeno, aby se vystříhati, nýbrž handlem židovským živiti, hleděl*“.²⁷⁴

O Joachimovi Abrahamovi víme, že pocházel ze Stříbelic a jeho žena se jmenovala Pesslerl. Kromě Marka měl ještě další tři syny (Samuela, Löbla a Jakoba) a tři dcery. Živil se obchodem s plátny, kořením a provozoval krejčovské řemeslo. Současně pomáhal v sousedních jatkách při porážkách.²⁷⁵ Na svém hrobě je označen za „*vzácného a ryzího člověka*“ jako syn rabína Abrahama z Kamýku nad Vltavou.²⁷⁶

Roku 1724 Joachim Abraham odkázal půlku svého domku synu Markovi Abrahamovi a jeho ženě Rosině s tou podmínkou, že Marek za svého otce zaplatí dluh 205 zl. a 6 kr., které dluží vrchnosti z nezaplacené domovní daně. Marek Abraham tak bude povinen na sv. Havla a na sv. Jiří vrchnosti odvádět vždy 10 zl. jako splátku za zděděný dluh. Kromě toho bude ročně platit 3 zl. židovského ochranného platu (Schutzgeldu) a 15 krejcarů poplatků za místo, kde domek stojí. Pokud by řádně neplatil, vrchnost si vyhrazuje právo dům odebrat.²⁷⁷

Suma zlatých každoročně odváděná vrchnosti však byla pro Joachima Abrahama dlouhodobě neúnosná. Proto roku 1726 z druhé poloviny domu prodal židovce Blumě, dceři Abrahama Sobotra, za 250 zl. „*sednici z voknamí proti Nosserlovému domu stojící, též i komoru, jakož i polovic kuchyně i taky polovic síně se vši k témuž*

²⁷⁴ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 899a–b.

²⁷⁵ NA, TK, fasc. 38, spisy 14/1, Beschreibung der Judenschafft bey der Stadt Libochowitz im Leüttmeritzer Creys von einer Löblen Visitation-Commission Anno 1717.

²⁷⁶ Náhrobek č. h-17: *ה'קל"ז לעולמו בשק בה /קעלקי זל מקאמיין/ במר אברהם בן במר /איש ישר וכשר הה /פנ: אדרתקלג לפק תנצבה /אדרתקלג לפק*. Přeložil Jaroslav Achab Heidler.

²⁷⁷ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84., fol. 899b-900a.

přináležející střechou a půdou, i taky se vším jak vrchním tak taky dolním průchodem“. Současně s tím Bluma zaplatila 40 zl., které Joachim Abraham dlužil vrchnosti a kromě ochranného poplatku (6 zl. ročně) se zavázala platit dalších 15 krejcarů jako daň z pozemku.²⁷⁸

V roce 1735 Bluma, tehdy již provdaná za Löwy Berlina, koupila i druhou polovinu domu od Marka Abrahama za 340 zl. s tou podmínkou, že v jednom pokoji v domě nechá dožít starého Joachima Abrahama s jeho ženou. Bluma bude muset z domu dvakrát ročně odvádět vrchnosti 15 kr.²⁷⁹

Židovka Bluma zemřela roku 1754. Text jejího náhrobku je v porovnání s jinými velmi chudý a neobsahuje žádná chvalořečení na ctnosti zesnulé, jak bývá na jiných náhrobech zvykem. Stojí zde prostý nápis „sem uložili bytost vážené paní Blumy, dcery Abrahama Zabretan.“²⁸⁰

Roku 1753 Bluma odkázala polovinu svého domu, sestávajícího ze dvou světnic, dvou komor a přízemí, své dceři Evě, provdané za Josepha Mändla. Ke stejnému datu odkoupil Joseph Mändl od tchyně i polovinu té části domu, kterou si Bluma dosud nechala. Tuto čtvrtinu domu pak roku 1758 odkázal své dceři Dorotě, provdané za Marcuse Josepha, kteří jej roku 1772 předali synu Löwy Josephovi.²⁸¹

Bluma měla nevlastního syna Jakoba Berla, kterého vychovala jako vlastního a odkázala mu druhou polovinu domu, kterou koupila od Abrahama Joachima za 250 zl. Vlastnímu synovi Samuelovi, kterého však 11 let neviděla, neboť pobýval kdesi v cizině, neodkázala nic. Když se dozvěděl, že jeho matka zemřela, napadl dědictví svého nevlastního bratra Jakuba Berla, který však mezitím také zemřel. Dům proto vlastní syn židovky Blumy Samuel Berl nakonec získal, ale s tou podmínkou, že ženu po svém zemřelém nevlastním bratrovi – Evu Jakobi z Teplic – vyplatí 30 zl.²⁸²

Roku 1800 se jako vlastník domu připomíná Berl Brill, snad syn Samuela Berla a po něm jej vlastnil jeho syn Aron Brill. Dům sestával ze tří pokojů, komory, kuchyně s předsíní (Vorhaus) a na jeho dvorku se nacházela ještě jakási dřevěná bouda (Laubenhütte).²⁸³

²⁷⁸ SOkA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 900a-901a.

²⁷⁹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 88b-89a.

²⁸⁰ Text na náhrobku: *אברהם זאברטאן זל / מרת בלומה בת כה / לפק אשה חשובה / יום ד ט אייר תקיד / פט*
תנצבה. Přeložil Jaroslav Achab Heidler.

²⁸¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 90b-91b.

²⁸² SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., i. č. 150, fol. 89b-90a.

²⁸³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha II., i. č. 151, fol. 56a.

Následující skupina domů se nachází na západní straně panského rybníka. Jak je uvedeno v úvodu této kapitoly, zdá se, že některá z těchto stavení zde stála již na konci 17. století. S ohledem na domovní blok, který vytvářejí, není vyloučeno, že šlo o jakýsi druhý židovský sídelní okrsek.

Nosserlovský dům, na místě č. p. Ia/310, Ib* a II/311 (kat. č. 39–41), Kerkovo nábreží a Vrchlického ul., (obr. č. 13–18, s. 254 a 255)

Je připomínán v libochovickém urbáři již roku 1677 jako dům žida Nosserleho, který dříve patřil židu Makalovi. Jeho nájemce platil na sv. Jiří a sv. Havla po 4 kr. a 4 dny roční roboty.²⁸⁴ Židovský rychtář Nosserle v domě bydlil ještě roku 1692, kdy je tzv. Nosserlovský dům zmiňován v souvislosti s plánovanou stavbou vinopalny. O rychtáři Nosserlovi víme, že patřil k zámožnějším osobám v židovském městě, ale i že za sebou zanechal dluhy. Ty možná souvisejí s loupeživou činností jeho bratří. (Viz kapitola IV. 7., s. 89). Zmínky v pozemkových knihách k tomuto domu roku 1735 uvádějí, že na něm vázl dluh 225 zl. Židovská obec proto nabídla dům k prodeji za 900 zl.²⁸⁵

Č. p. Ia/310 (kat. č. 41/3), Kerkovo nábreží

První část domu koupil roku 1735 za 300 zl. Nathan Moyses, který se zavázal každoročně na sv. Jiří a sv. Havla odvádět do vrchnostenského důchodu 25 zl. Dům sestával ze dvou světnic, komory a vedle stojícího domku s lázněmi,²⁸⁶ které s domem získal do svého vlastnictví.²⁸⁷ Jde o nejstarší písemný doklad židovské rituální lázně, tzv. mikve. Roku 1738 dům, tehdy již zvaný Lederhaus (koželužna), odkázal synovi Löblu Nathanovi.²⁸⁸

Č. p. Ib* (kat. č. 42/2), Vrchlického ul.

Druhou část domu, zvanou Starý dům, roku 1735 koupil za 350 zl. Wolf Pátek s manželkou Kallmaninou, dcerou po zemřelém předchozím majiteli domu, židovi

²⁸⁴ Urbář přepsán in: Dějiny města Libochovic (rukopis) v Pozůstalost Antonína Jandy, kart. 1.

²⁸⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 94a-b.

²⁸⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 94a: „Vorhaus und denen da sich befindlichen baden“.

²⁸⁷ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 94a-b.

²⁸⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 95a.

Nosserlovi. Z domu měl nový majitel odvádět taktéž na sv. Jiří a sv. Havla 25 zl. vrchnosti. Stavení tvořily dvě světnice, tři komory, stáje a sklep.²⁸⁹

Roku 1753 si Wolf Patek půjčil od svého příbuzného Wolfa Zlonitze 200 zl., aby mohl dluh vrchnosti splatit. Dluh potom splácel Wolfu Zlonitzovi. Musel se mu však zaručit svým domem a slibem, že stavení neprodá, dokud dluh nezaplatí.²⁹⁰

Č. p. II/311 (kat. č. 39), Vrchlického ul., (obr. č. 11 a č. 12, s. 253)

Třetí část bývalého Nosserlovského domu, která se nazývala Nová stavba, zdědil po svém otci Simon Nosserle se svou ženou Sárrou poté, co roku 1735 zaplatil posledních 250 zl. chybějících do celkové výše dluhu 900 zl. Dům sestával z jedné světnice, jedné komory, stájí, zadního sklepa a jednoho místa ke stavění.²⁹¹

Roku 1748 Simon Nosserle slíbil své dceři Ráchel, provdané za Abrahama Moysese, věno 60 zl., které však nebyl s to vyplatit. Proto dal Abraham Moyses ve vrchnostenské kanceláři v pozemkové knize k domu svého tchána zapsat, že dokud nebude věno splaceno, nesmí Simon Nosserle se svou ženou Sárrou dům nikomu zastavit ani prodat.²⁹²

Někdy později tento dům získal do vlastnictví vnuk Simona Nosserleho jménem Jakob Löbl (majitel sousedního domu č. p. XXII), který jej roku 1773 prodal za 400 zl. Abrahamu Blochovi. V souvislosti s prodejem se oba sousedé přeli o sklep, který stál v uličce mezi oběma budovami a který nakonec připadl Abrahamu Blochovi.²⁹³ Díky sporu se nám zachoval půdorysný náčrt obou domů, který ukazuje rozložení místností a také stáj ve dvoře domu Abrahama Blocha a malou zahrádku západně od domu. Na plánu je znázorněna také židovská rituální lázeň (mikve) v prostoru mezi domy č. p. XXII/332 a II/331.

²⁸⁹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 100a.

²⁹⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 100b.

²⁹¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 106a.

²⁹² SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 106a-107a.

²⁹³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 217, sign. XIII.D.5.

Č. p. XXII/332 (kat. č. 40), Vrchlického ul., (obr. č. 11 a č. 12, s. 253)

Roku 1735 Simon Nosserle prodal synovi Löblovi Simsovi staveniště vedle svého domu o rozměrech 20 x 11 loktů za 150 zl., aby si zde vystavěl dům. Ze sumy zaplatil polovinu ihned a druhou se zavázal otci splácet postupně.²⁹⁴

Roku 1755 odkázal Löbl Simsa svůj dům synu Jakubu Löblovi a jeho nastávající manželce Mirl, dceři Samuela.²⁹⁵ Žil v něm ještě roku 1773, kdy se přel se sousedem Abrahamem Blochem o sklep. Podle náčrtu se před domem nacházela ani ne dva metry široká předzahrádka. V zadním traktu byla k domu připojena kuchyně.

**Č. p. XXV/333 (kat. č. 41/1) a pokračování k domu č. p. Ia/310
a č. p. Ib* (kat. č. 41/2–3), Kerkovo nábreží**

Místo pro stavbu tohoto domu o rozloze 20 loktů čtverečních koupil roku 1762 od knížete Karla z Dietrichšteina za 100 zl. panský vinopalník Jakob Marek. Na této parcele se dříve nacházela panská rybárna. Pozemek měl být splácen v ročních splátkách po pěti zlatých. Výše splátek tedy nikterak nesvědčí o zámožnosti kupujícího, zvláště když se dozvídáme, že majitel nového domu měl povinnost čistit poblíž se nacházející židovskou lázeň (mikve) a měl dovolení pronajímat cestujícím židům stáje, které si směl vystavět ve dvoře.²⁹⁶

Patrně díky provozování vinopalny Jakob Marek zbohatl, o čemž svědčí jeho závěť z roku 1775, ze které se dozvídáme, že postupem času přikoupil ke svému stavení také první a druhý díl někdejšího domu Nosserlovského včetně tam sídlící koželužny (č. p. Ia/310 a č. p. Ib). Tato stavení nechal zbořit, aby si zde postavil výstavný a prostorný dům („*ganz neues groeses Wohnnhaus mit vielen geraumen und Wohnungen*“), svojí architekturou v libochovické židovské čtvrti ojedinelý. Jakob Marek zemřel roku 1775. Zanechal po sobě manželku Jakobin Menzl, dva nezletilé syny Abrahama Jakoba Marka a Simona Jakoba Marka a dcery Fredl a Melke. Synům odkázal svůj velký majetek sestávající z výstavného domu a jeho inventáře, kde z cenných věcí nechyběly předměty ze zlata, stříbra, mosazi, cínu a drahé kožešiny. Dcerám a manželce vymínil právo bydlet v domě do jejich smrti nebo provdání a dcerám při jejich sňatku měl věno vyměřit krajský rabín. Do zplnoletnění jeho synů

²⁹⁴ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 112a.

²⁹⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 112b.

²⁹⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 107a-108b.

majetek spravoval Jakol Löbl z Roudnice, bratr ovdovělé Jakobin Menzl. V závěti je zmiňována také židovská škola s bytem pro učitele.²⁹⁷

Synové Jakoba Marka se ujali majetku až roku 1787, kdy už jsou zaznamenáni se svým novým příjmením Lederer. Dědictví si rozdělili tak, že Abraham Lederer dostal dům po otci (označený jako č. p. I) včetně židovské školy a sousední mikve, zatímco jeho bratr Šimon Lederer se spokojil s dědictvím ve výši 1000 zl.(!), ze kterých měl sto dostat v hotovosti, 500 do 3 měsíců a 400 do jednoho roku a k tomu polovinu stříbrného nádobí.²⁹⁸

Roku 1802 zdědil dům po otci Abrahamovi Markus Lederer.²⁹⁹ Reprezentativní židovský dům, jehož hlavní průčelí vzniklo na místě domu č. p. I/310, představuje jedinečnou ukázkou židovské profánní architektury (obr. č. 6 a 28). Dům představoval nejen sídlo bohatého židovského obchodníka a vinopalníka, ale zároveň sloužil jako administrativní centrum židovské obce, kde sídlila škola a v sousedství se nacházela mikve. Dosud zachovaný hebrejský nápis na jeho jižní stěně (obr. č. 14, s. 254), nám připomíná, že dům sloužil jako soudní místo židovské obce (Bejt din).³⁰⁰ Rodině Ledererů budova patřila do konce 19. století. Po roce 1920 ji koupilo město Libochovice, které zde zřídilo městský chudobinec. Podobně i v pozdějších letech byla budova používána jako městský nájemní dům s byty nižších cenových kategorií. Nezáměr vlastníka tohoto domu o nutné rekonstrukce spolu s nešetrností nájemníků zapříčinil dnes katastrofální stav této cenné památky.³⁰¹ V podobně neutěšeném stavu se nalézají sousední židovská lázeň. Na konci 19. století se přestala jako rituální lázeň používat a drobná zděná stavba nad nádrží byla odstraněna. Ještě v meziválečných letech sloužila jako studánka s pitnou vodou. Dnes je zanesená odpadem.

Židovský dům č. p. X/319 (dnes památkově chráněný), č. p. XII/321 a XIII/322 se z nezjištěných důvodů v městských ani vrchnostenských židovských pozemkových knihách nenacházejí. Víme o nich, že vznikly nejpozději do roku 1755 a dala je postavit na svůj náklad vrchnost a židům byly pronajímány.³⁰²

²⁹⁷ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 108b-109b.

²⁹⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 115b-116a.

²⁹⁹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Židovská pozemková kniha I., fol. 111a-b.

³⁰⁰ Dle překladu Jaroslava Achaba Heidlera.

³⁰¹ Domu se v Libochovicích již léta říká „dům hrůzy“.

³⁰² kart. 217.

Podle soupisu z roku 1786 dům č. p. X/319 obývaly tři domácnosti. Rodina vetešníka Wolfa Davida, rodina obchodníka dobyt看 Jacoba Herschla a krejčí Berl Wolf s manželkou. V domě č. p. XII/321 bydlely rodiny obchodníka dobyt看 David Simek a rodina koželuha Marka Abrahama. V domě č. p. XIII/322 bydlel obchodník dobyt看 David Saar a krejčí Wolf Pinkas.³⁰³

Po roce 1786, kdy už ovšem židé mohli kupovat i křesťanské domy, byly postaveny další dva židovské domy č. p. XXVI/335 a XXVII/336.

---

³⁰³ SOA Litoměřice, fond Velkostatek Libochovice, kart. 215.

IV. „ŠEST DNÍ BUDEŠ PRACOVAT“ ANEB ŽIVOBYTÍ LIBOCHOVICKÝCH ŽIDŮ

Přestože židé žili s křesťany v jednom městě, měli svou samosprávu. Byli podřízeni přímo vrchnosti a městská rada s výjimkou soudů mezi židy a křesťany měla jen omezenou pravomoc nad židy a jejich městskou čtvrtí. Chceme-li zjistit, jaké panovaly poměry mezi prostými křesťanskými a židovskými obyvateli na příkladu Libochovic, je třeba podrobit podrobnému historickému průzkumu židovská řemesla a obchody. Právě na poli obchodních vztahů se židé s křesťany setkávali v největší intenzitě, ba dokonce ani jedna strana neměla důvod vstupovat do bližších sociálních vztahů jinde než v této oblasti.

Současně bádání o židovských obchodnících a řemeslnících více umožní poznávat všední život členů židovské obce. Řemeslnická (a zemědělská) práce totiž od starověku představovala základní zdroj obživy. První židé však přicházeli do střední Evropy především jako obchodníci. S řemeslnými výrobky obchodovali, aniž by je sami vyráběli. Když se v průběhu vrcholného středověku usídlili v královských městech, řemeslná výroba byla již monopolem křesťanských cechů a zemědělství se židé kvůli zákazu vlastnit půdu věnovat nemohli. Židům zbylo omezit svoji obživu jen na provoz řemesla pro potřeby svých souvěrců a na úvěrové podnikání. To však vedlo k zadluženosti křesťanů, což jen podporovalo čas od času eskalující vlny násilí vůči židovskému obyvatelstvu.

S vysídlením židů na panství venkovské šlechty v průběhu 15. a 16. století, kde silné městské cechy neměly takový vliv jako v královských městech, docházelo k postupnému uvolňování starších omezení. Rozšíření židovského podnikání a provozování řemesel umožnila nařízení krále Ferdinanda II. z let 1623 a 1627, dále potvrzená Ferdinandem III. roku 1650, která židům povolovala provozovat takřka všechna řemesla a své výrobky prodávat na týdenních a na výročních trzích. Také vrchnost v Libochovicích nejpozději od konce 17. století nebránila provozování řemesel a následnému prodeji výrobků nejen mezi souvěrci, ale též mezi křesťanským

obyvatelstvem. Od začátku 18. století v souvislosti se zvětšující se židovskou komunitou došlo také k početnímu vzrůstu židovských řemeslníků.³⁰⁴

Zaměstnání a způsob obživy libochovických židů lze rozdělit mezi výrobní obory, obchod a nevýrobní obory.³⁰⁵ Z hlediska srovnání rozložení profesí mezi českými venkovskými židy podle soupisu z roku 1793 patřily Libochovice mezi židovské obce s největším počtem zpracovatelů kůží, obchodníků s potravinami i se zvířaty a také s početnou chudinou. K tomu je nutno také připočíst velký počet kožešníků, krejčích a ševců, kteří figurojí ve starších soupisech. V Libochovicích se naopak vůbec nevyskytovali židé, kteří by se živili výhradně úvěrovým podnikáním (lichváři), obchodníci s kovy a minerály ani jinde poměrně početní výrobci potaše.³⁰⁶

IV. 1. Řezníci

Mezi tradičními řemesly, která židé vykonávali pro svoji potřebu a provozovali za každých okolností, patřila taková, která souvisela s dodržováním kultovních předpisů a to především pokrmů. V případě řeznictví judaismus vyžaduje, aby se zvířata zabíjela způsobem, který co nejvíce umenšuje bolest a zbavuje maso krve, jejíž požívání je židům přísně zakázáno.³⁰⁷ Porážku rituálně čistých zvířat³⁰⁸ (šichta) prováděli pověření řezníci (šocheti).

Židovská jatka (stará šlachta) existovala jistě již krátce po vzniku židovské obce v Libochovicích v polovině 16. století. Nepřímo to dosvědčují artikule libochovického (křesťanského) cechu řezníků z roku 1557, ve kterých bratři Václav, Mikuláš a Kryštof z Házmburka zakázali každému, kdo by nebyl členem řeznického cechu, porážet a prodávat v Libochovicích maso:

³⁰⁴ Ruth KESTENBERH-GLADSTEIN: *Wirtschaftsgeschichte der böhmischen Landjuden des 18. Jahrhunderts*, in *Judaica Bohemiae* III/1, Praha 1967, s. 101-134.

³⁰⁵ Ivana EBELOVÁ / Michal ŘEZNÍČEK / Klára WOITSCHOVÁ / Jiří WOITSCH: *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska V. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794*, Praha 2007, s. 56-53.

³⁰⁶ Ivana EBELOVÁ / Michal ŘEZNÍČEK / Klára WOITSCHOVÁ / Jiří WOITSCH: *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska V. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794*, Praha 2007, s. 56-53. Mapová příloha.

³⁰⁷ Za košer je považováno podle ustanovení Tóry a dalších rozpracování v Talmudu maso ryb, které mají šupiny a ploutve, maso hovězího dobytka, vysoké zvěře a maso ovčích a kozích. Z ptáků se za košer považuje domácí drůbež, kachny, krocani, husy, holubi apod. Jako nečisté je zakázáno požívat maso vepřů, koní, oslů, hlodavců, masožravců, vodních savců, dravých ptáků, mrchožroutů, netopýřů, plazů, měkkýšů, koryšů a všech zvířat uhynulých nebo takových, která jeví známky nemoci či malátnosti.

³⁰⁸ Mezi nečistá zvířata, jejichž maso nebylo dovoleno požívat, patřili vepř, koně, osli, hlodavci, všichni masožravci, vodní savci, draví ptáci, mrchožrouti, netopýři, plazi, měkkýši, koryši a všechna zvířata uhynulá nebo ta, která jeví náznaky nemoci či malátnosti.

„Uznávající v tom věc spravedlivou báti, aby žádný, kdož by se témuž řemeslu pořádně neučil, cechu s nimi neužíval, hovada anebo masa přesporního na ně nevezl a nebil. A zvláště židé, aby témuž řemeslu řeznickému všelijak v tom překážky nečinili, a jestli by se toho židé, anebo kdo jiný dopustil, taková masa, aby tomu každému od týchž řemeslníkův pobráno a do špitále chudým, anebo žákům do školy dáno bylo.“³⁰⁹

Roku 1675 privilegium potvrdil Václav Vojtěch ze Sternberga. Ve stejném roce navzdory tomu nacházíme v libochovickém urbáři zápis o ročním poplatku 30 zl., který židovská obec platí za provoz vlastních jatek.³¹⁰ Dovolení zřídit si vlastní jatka snad židé vymohli roku 1672 u tehdejšího panského hejtmána Víta Christiana Benedy z Vysoké Hory, *„kterýž snad od židův nějakým darem své svědomí sprzil“*.³¹¹ Do této doby židé svůj dobytek poráželi v sousední vsi Dubanech.

V pozemkové knize jsou tato židovská jatka (zvaná stará šlachta) lokalizována do starého sídelního okrsku přibližně na pozemku č. kat. 75, v dnešní Nerudově ulici.³¹² Provozování židovských jatek zavdalo příčinu několikerým stížnostem křesťanských řezníků. Roku 1699 si řeznický cech stěžoval knížeti Leopoldovi z Dietrichsteina na to, že židé prodávají maso také křesťanům. Upozorňovali na starší privilegium pánů z Házmburka udělené řeznickému cechu roku 1557. Židé však ke škodě cechů maso prodávají o čtvrtinu levněji než křesťané a to i přesto, že museli platit dvojnásobné poplatky z masných krámů. (Roku 1675 odváděli židé za masné krámy 30 zl. zatímco křesťané jen 12 zl., přesto libru masa prodávali židé za 3 krejcary, zatímco křesťané za 4 krejcary a 3 denáry.)³¹³ Láci masa židovských řezníků vysvětlovali křesťanští cechmistři ve stížnosti knížeti následovně:

„Oni Židé rozdílný dobytek bijí, co tak mnohdykrát pohynouti má, oni to koupí, také mnoho příkladů [...] jest, že oni židé od zdejšího kantora jednu krávu koupili, kteroužto, jak z domu za město vedli, tu padla a zhynula. Od Jakuba Tajzíka volka ustohlavého koupili, že hlavu zahodí a maso prodají mluvili, snad přece někdo

³⁰⁹ Citováno podle Antonína JANDY: Dějiny města Libochovic nad Ohří (rukopis), in: SOKA Litoměřice, fond Pozůstalost Antonína Jandy, kart. 1.

³¹⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, Urbář města Libochovic z r. 1675, sign. XX Pm, Vs. Libochovice, kart. 474.

³¹¹ Antonín JANDA: Dějiny města Libochovic nad Ohří (rukopis), in: SOKA Litoměřice, fond Pozůstalost Antonína Jandy, kart. 1.: *„A jako to učinil hejtmán Beneda řezníků v Libochovicích, tak učinil již před tím r. 1662 řezníkům křesťanským v Budyni, že zaprodal je Židům za 30 stříbrných (fl.).“*

³¹² SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84, fol. 893a.

³¹³ Antonín JANDA: Dějiny města Libochovic nad Ohří (rukopis), in: SOKA Litoměřice, fond Pozůstalost Antonína Jandy, kart. 1.

z křesťanů jim tu hlavu zaplatil. K Matějkovi Stuchlýmu, když v Radovesicích dobytek hynul, a mnoho kusů v té vsi pohynulo, chodili a jemu říkali, který kus jeho se roz[es]tůně, aby jim ho prodal, že oni jej jemu zaplatí, a maso že dobře prodají. Takových příkladův bychom mohli hodně předeštríti a hodnověrnými lidmi stvrditi. Tak oni židé, když takový dobytek bijí, a jim jej žádný nepřehlíží, a při bití není, o náký 3 den[áry], ale ne o ½ kr. dáti mohou, a když dobré hovado oni zabijí, a laciněji dávají, tehdy na váze lidem šidějí...“

Vrchnost proti židům nezasáhla, což zdůvodnila nedostatečnou nabídkou křesťanských cechů, výhodností levnějšího masa pro spotřebitele i poukazem na to, že na mnohých panstvích je zvykem, aby židé opatrovali maso. Židovské masné podnikání nadále vrchnost tolerovala i přesto, že porušovala výsady svých předchůdců, které sama potvrdila.

Tento stav trval do roku 1705, kdy kníže Leopold z Dietrichsteina prodej masa židům zvláštním mandátem (viz obr. č. 2, s. 248, kde je i transliterace a překlad dokumentu) oficiálně dovolil a současně nařídil „*kvůli hluku, smradu a nečistotě, který se šíří zejména v letním období, z kterého nejednou může – Pán Bůh chraň – vzniknout různá nemoc*“, ³¹⁴ stávající židovská jatka a masné krámy v židovském sídelním okrsku zrušit a postavit nová i s bytem pro řezníka na předměstí. Zde „*bez žádných překážek svůj dobytek mohou porážet, a kde maso svobodně, veřejně a bez obav mohou, smí a musí prodávat*.“ V textu mandátu bylo stanoveno, že židé mají prodávat maso vždy o něco laciněji „*než prodávají naši křesťanští řezníci*“. Zajímavé je, že tím vrchnost zcela přehlížela stížnost řeznických cechů, která se týkala právě nízké ceny. Ani stavba nových jatek se neobešla bez protestů ze strany řeznického cechu a městské rady, která za zastavění nové parcely nedostala náhradu. Také v tomto případě se vrchnost svých židů zastala s poukazem na to, že židé řádně odvádějí všechny berně a v konkurenci s křesťany jsou znevýhodněni omezeným počtem dobytka, které mohou porazit. ³¹⁵

Platnost privilegia měla trvat šest let od postavení nových jatek. Roku 1717 byla výsada knížetem Waltrem z Dietrichsteina potvrzena s trvalou platností. S novými jatkami se židovská obec zavázala každoročně odvádět původně 50 zl., po rozšíření masných krámů 60 zl. ročně a to bez ohledu na její budoucí početnost, „*byť by se stalo, že kvůli válce či nepokojům (kteréž od nás milý Bůh milostivě odvrátí) židé*

³¹⁴ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII.E.1, kart. 218.

³¹⁵ NA, fond TK Litoměřicko, č. 38 – Libochovice, panství a město, spisy 14/1.

*v Libochovicích byli znesvěceni, vyhnáni nebo pomřeli a zůstal zde jen jediný žid, i tak bude muset sám odvádět a platit daň 50 zl. rýnských z milostivě dovolených jatek a masných krámů.*³¹⁶

Jatka byla vystavěna nejpozději do konce roku 1711 a jejich stavba stála 385 zl., z čehož 265 zl. uhradila vrchnost a zbytek židovská obec v několikaletých splátkách. Jednalo se o patrovou budovu; její výška dosahovala 14 loktů (necelých 8 m). Dům stál v dnešní Koželužské ulici na katastrálním pozemku č. 44 a dostal pozdější č. p. IV/313. K budově přiléhaly stáje pro dobytek, dvě komory a kuchyně s bytem pro řezníka Mendla Abrahama, který byl současně školníkem.³¹⁷ Mezi dalšími nájemci panských jatek je zmiňován roku 1717 Salamon Isac, zatímco místo obecního řezníka zastával Salomon Feischl z domu č. p. XVII*.

V červnu 1717 si křesťanští „ubohý chudí řemeslníci řezničtí“ opět stěžovali; tentokrát komisi, která na libochovickém panství získávala údaje pro Tereziánský katastr. Odvolávají se na starší privilegia kdysi udělená Janem Adamem ze Sternbergu: „aby nám zde v městě Lybochowicých anž také na celém panství Lybochowském židé v našem řemesle řeznickém nikdy žádnou překážku na časy budoucí a věčné nečinily“. Dodávají, že „nyní židům, kteří dobytky bijí trojnásob více nežli nás se zde vynachází, nám tu největší překážku činějí, tak že mnohý z nás kdyby ten kousek svého pole neměl, byl by přinucen řemeslo tak zanechatí“. Ve stížnosti dále uvádějí, že s masem obchodují po vesnicích jako podomní obchodníci a žádají nápravu a vydání dekretu, který by židovské řemeslníky v jejich podnikání omezil.³¹⁸ Ani tato suplika však neměla žádný účinek. V této době židovský řezník (šochet) porážel každý týden jeden kus hovězího dobytka, 8–10 ovcí a přibližně 40 telat v období od sv. Bartoloměje do sv. Martina (24. srpna – 11. listopadu), 20 telat mimo sezónu.³¹⁹ V 60. letech se jatka nacházela ve špatném stavu, a proto za ně židé přestali platit dávky. Ty jim byly zpětně prominuty s podmínkou, že dají jatka do pořádku a od roku 1764 již mají stanovené platby opět odvádět.³²⁰

³¹⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII.E.1, kart. 218.

³¹⁷ Tamtéž.

³¹⁸ NA, TK Litoměřicko, č. 38 – Libochovice, panství a město, spisy 14/1.

³¹⁹ Tamtéž.

³²⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 218.

IV. 2. Kožešníci, ševci, krejčí a ostatní řemesla

Početnou skupinu mezi židovskými řemeslníky představovali kožešníci, ševci a krejčí. Jejich velké množství ohrožovalo dokonce i je samotné. V této souvislosti si roku 1734 Abraham Sneider panskému hejtmanovi stěžoval, že přestože „*po mnohá léta se svým řemeslem poctivě živil a každoročně 16 zl. milostivé vrchnosti šucgeldu a 4 zl. z řemesla platil a ještě dosti nepřiležitosti skrze pány mistry krejčovské zdejší měl, a několikráte pokutu peněžitou dáti musil...*“. A dodává: „*Skrze ty všechny léta od mé mladosti až do starosti, že říkajíc nyní žebrákem jsem, všechno mile rád sem to strpěl pro své děti, abych je uživil.*“ Dále hovoří o svém synu Marku Abrahamovi, který po otci také provozuje krejčovské řemeslo a též řádně odvádí všechny berně, ale má obavy o jeho budoucí živobytí. Píše, že „*nyní ale se zde v židech krejčův (mimo nás dvou) ještě pět vynachází totiž Mojžíš Feišl, Mendl, Heršl z Kolína, Marek Davše, Elias Placzek, který ani kontribuci ani z řemesla a dokonce nic neplatí, a nám tudy veliké ublížení se činí.*“

A pokračuje, jak se doslechl, že se do Libochovic chce přistěhovat také Ziml Mend z Roudnice a další krejčí ze Mšena, kteří zde nejsou osedlí. Židovských krejčích by zde již bylo devět. V listu píše, že nebude „*možno jeden pro druhého se obživiti a milostivé vrchnosti platiti, v kterýžto příčině urozeného a statečného váženého pana hejtmana ponížně pro Boha prosíme a žádáme, by tak k nám milostivě nakloniti a nad námi zdejšími židmi, který své kvantum náležitě odvádíme, svou milostivou ruku držeti a takové přesporní, který na ujmu a zkázu naší jsou (bez našeho nejmenšího předpisování) sem přijímati nedovolil.*“³²¹

Žádost nebyla zjevně vyslyšena, neboť roku 1740 bylo v Libochovicích registrováno již třináct krejčích, což představovalo vážné ohrožení nejen pro ně navzájem, ale i krejčovského křesťanského cechu. Téhož roku zaslali knížeti stížnost na svůj způsob obchodování (viz níže v pojednání o obchodech).³²²

Mezi méně častými řemesly se vyskytují také výrobci svíček, obuvníci nebo např. panský vinopalník Eliáš Mojžíš, který kromě toho, že vyráběl kořalku, roku 1726 v obecním hliništi začal pálit „egyptské“ cihly. Městská rada proto rozhodla, že za každou kopu cihel musí obci zaplatit 3 denáry.³²³

³²¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 216, sign. XIII.b.

³²² KŘENEK, s. 374.

³²³ SOKA Lvs, AM Libochovice, č. evid. 11, fol. 86.

IV. 3. Vinopalníci a koželužové

Elitu v rámci židovské pospolitosti tvořili nájemci vrchnostenských podniků, mezi nimiž vynikali vinopalníci. Výroba kořalky byla jednoznačně nejvýnosnějším zdrojem příjmů nejen pro vrchnost, které vynášelo mnohem více než všechny ostatní příjmy od židovské obce, ale i pro její židovské nájemce.

Nejstarší zmínka o vinopalníkovi a současně rabínovi *Jakobovi Aronovi* pochází již z doby Sternbergů, z roku 1665. Zda měl Jakob Aron vinopalnu zřízenou ve svém domě č. p. XX/330 v dnešní Koželužské ulici, nevíme. K rozvoji vinopalnictví ve velkém došlo po zakoupení panství Dietrichsteiny, kteří dovedli přítomnosti židovského obchodního potenciálu dobře využít ku prospěchu svého panství i židovské obce. Vinopalna se později stala největším příjmem, který vrchnost od židů, resp. jejího nájemce, získávala.

Roku 1691 kníže Ferdinand z Dietrichsteina zamýšlel postavit novou vinopalnu na předměstí, v sousedství domu č. p. I/310, Kerkovo nábřeží, který patřil židovskému rychtáři a panskému koželužovi Nosserlovi. Vybudováním nové vinopalny v sousedství mělo vzniknout místo, kde byly soustředěny panské podniky pronajímané židům. Poblíž se navíc nacházela panská sýpka, která měla dodávat vinopalně potřebné obilí na pálení kořalky.³²⁴

Plány (viz obr. č. 3, s. 250) a rozpočet na stavbu budovy vypracoval tehdejší panský architekt Antonio della Porta, který v této době dokončoval přestavbu libochovického zámku.³²⁵ Rozpočet měl dosahovat výše 1250 zl. Po prohlídnutí staveniště však stavitel Pavel Franz Horkovský usoudil, že na vybraném místě dům postavit nelze, neboť parcela je příliš úzká, hrozí požár od sousední rybárny a panské sýpky. Židé navíc se stavbou nesouhlasili, neboť zde chtěli postavit stáje pro osly. Navrhoval proto postavit stavbu na jiném místě, což by se však kvůli větší spotřebě materiálu prodražilo.³²⁶ Kníže proto rozhodl pro potřeby vinopalny adaptovat jednu ze stodol v panském dvoře v Libochovicích, který se nacházel na východním předměstí, tedy na opačné straně města než všechny ostatní židovské domy. V průběhu roku 1692 byly pro potřebu vinopalny upraveny chlévy ve stodole v pozdějším č. XXIII (kat. č. 295).

³²⁴ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XII.E.c., kart. 195, Vinopalna.

³²⁵ Zachovalý náčrtek a rozpočet je cennou ukázkou toho, že tento italský stavitel byl svými zaměstnavateli využíván i pro projektování drobných staveb na panství.

³²⁶ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XII.E.c., kart. 195, Vinopalna.

Kořalka se v nové vinopalně začala pálit od roku 1693. Prvními nájemníky byli společně *David Nosserl*, syn rychtáře Nosserla, a již zmiňovaný *Jakob Aron*, kteří kořalku pálili nejpozději do roku 1717, kdy je vystřídal *Natel Moises*. Slad a obilí do vinopalny dodával panský mlynář. Roční nájem r. 1697 činil 450 zl. a od roku 1716 již dosahoval pravidelně 875 zl. ročně. Ke zvýšení nájmu došlo asi proto, že v této době vrchnost zrušila svoji vinopalnu v Budyni a libochovický vinopalník získal širší odbytiště v hospodách i na sousedním budyňském panství.³²⁷

Nájemce se zavazoval, že bude pálit kvalitní kořalku „žádný turecký pepř jak mají židi ve zvyku“ a dodávat ji všem hospodám na panství, které ji byly povinny nakupovat výhradně od židovského panského vinopalníka – v létě (od sv. Jiřího do sv. Havla) 4 vědra kořalky za cenu 4 krejcarů a v druhé polovině roku 6 žejdlíků za 6 krejcarů.³²⁸ Společně s vinopalnou měl nájemce pronajatou také jednu panskou hospodu. Vinopalník měl, kromě monopolního prodeje kořalky, jako obyvatel panského hospodářského dvora nárok na blíže nespecifikovaný deputát. Kromě poplatku za pálení kořalky je roku 1716 uváděna platba 52 ½ zl. za vaření piva, které snad vinopalník vařil jen pro svoji hospodu.

O výhodnosti provozování vinopalny vypovídají vysoké platby, které s ohledem na své nadprůměrné zisky vinopalníci platili. Mezi panskými vinopalníky je v letech 1722–1724 připomínán *Elias Moises*, který vinopalnu převzal po svém bratru *Natalu Moisesovi*, jehož roku 1734 vystřídal jeho zeť, židovský rychtář *Aron Simeon*. Ten vyráběl kořalku až do roku 1755. V letech 1756–1767 provozoval vinopalnu *Marek Abraham* a od roku 1768 ji měl pronajatou společně se svým synem *Jakobem Markem*, který roku 1765 zakoupil místo pro postavení domu č. p. XXV/333. Patrně výnos z vinopalny umožnil Jakobu Markovi, aby ke svému stavení přikoupil sousední dům č. p. I/310 a přestavěl jej na výstavnou pozdně barokní vilu. V letech 1771–1790 zastával místo panského vinopalníka *Abraham Moises* s pozdějším příjmením *Pereles*.³²⁹

Ve vinopalně obvykle bydlilo více židovských rodin, zejména těch, jejichž živitelé zde pracovali. Naopak nájemci, např. *Aron Simeon*, *Jakob Marek* či *Abraham Pereles* bydlili ve svých domech v židovském městě (č. p. IX/318, XXV/333 a č. p.

³²⁷ Antonín JANDA: Dějiny židů v Budyni n./O., in: Hugo GOLD (ed.): Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart – Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti, Prag/Brünn 1934, s. 78-90.

³²⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XII.E.c., kart. 195, Vinopalna.

³²⁹ Tamtéž.

XIX/328). Roku 1777 došlo k přestavbě krovu vinopalny za cenu 1.366 zl. Z této doby se zachoval náčrt budovy (viz obr. č. 4, s. 250).³³⁰

S vinopalnou provozoval její nájemce také hospodu, ze které odváděl vrchnosti roční nájem 60 zl. Stávala v blízkosti mostu („*herrschaftliche würrthaus bei der brücken an der landstraße*“) a nejednou byla předmětem sporů mezi křesťany, resp. městským magistrátem a jejím židovským nájemcem. Na její fungování si libochovická městská rada často stěžovala. Roku 1705 požadovala, aby z každého vědra kořalky zaplatil vinopalník zvláštní daň 20 krejcarů pro vrchnost a 10 krejcarů do městské pokladny.³³¹ V listu komisi, která v druhém desetiletí 18. století vyměřovala výnosy panství pro pozdější Tereziánský katastr, si městská rada stěžuje, že hostinec ubírá příjmy ostatním hospodám provozovaným křesťanskými nájemci a židé v hospodě kromě kořalky a piva nedovoleně prodávají také obilí a různé kramářské věci.³³² Městská rada roku 1720 dokonce měšťanům zapověděla z panské vinopalny nakupovat kořalku. Kdo byl spatřen s židovskou kořalkou, měl mu rychtář právo lihovinu vylít a nádobu rozbít. Po krátké době byl však zákaz zrušen, neboť měšťanům začala levná kořalka chybět. Městská rada však nařídila pintu kořalky prodávat maximálně za 4 krejcare (sud za 8 zl.).³³³

Dalším podnikem, z něhož měla vrchnost výraznější zisk, byla panská koželužna. Nacházela se již od konce 17. století v domě rychtáře Nosserla, který stál na místě domu č. p. I/310. Po přestavbě tohoto domu na konci 60. let 18. století zámožným Jakobem Markem zůstala koželužna umístěna ve sklepě domu, který stál v mírném svahu a tak umožňoval z jižní strany přímý vstup do sklepa, resp. přízemí. O koželužně se zachovalo poměrně málo informací snad proto, že nešlo o samostatnou budovu a její nájemce se často kryl s majitelem nad ní stojícího domu. Příjem z koželužny byl v porovnání s vinopalnou výrazně nižší a roku 1749 činil 27

---

³³⁰ Tamtéž.

³³¹ SOA Litoměřice, kart. 216, sign. XIII.C.b.

³³² NA, TK Litoměřicko, č. 38 – Libochovice, panství a město, spisy 14/1.

³³³ SOkA, AM Libochovice, Radní protokol 1720–1726, AM 11, zápis ze 17. zasedání městské rady v roce 1720.

zl. ročně.³³⁴ Roku 1717 je jako koželuh připomínán *Eliáš Mojžíš* z domu na místě pozdějších č. p. VII/317 a VIII/316.³³⁵

IV. 4. Obchod

Obchod různým zbožím představoval spolu s řemeslem obživu, které se ze židů věnoval v různé míře takřka každý. Mezi židy bývalo totiž obvyklé, že současně s provozováním řemesla také obchodovali. V případě náhlého zániku jedné obživy měli vždy další zdroje živobytí.

Roku 1690 Ferdinand z Dietrichsteina židům na libochovickém a budyňském panství povolil svobodný obchod plátnem, sukem, vlnou, tkanicemi, knoflíky, kůžemi, škvařeným máslem a s obilím, které potřebují pro svoji obživu nebo pro pálení kořalky.³³⁶ Židé přesto prodávali obilí formanům nebo přespolním, což byl také důvod stížnosti na židovskou hospodu (viz výše), kde vinopalník nedovoleně prodává obilí. Prodej obilí byl židům sice vrchností formálně zakazován, např. roku 1705 knížetem Leopoldem z Dietrichsteina, ale vrchnost pro dodržování zákazu nic nepodnikla.

Měšťané ječmen pro svůj pivovar jen neradi vykupovali od židů, kteří jej dříve stačili vykoupit od sedláků na vesnicích. Např. Aron Simeon roku 1731 nabízel městské radě 70 strychů obilí v ceně 1 zl. a 45 kr. za strych, zatímco jeden strych nakoupil od sedláků za cenu 1 zl. 32 kr. Tehdejší křesťanská společnost spekulativní obchody považovala za nemorální: „*Však předci vtom židovský podvod vězí, poněvadž laciněji zde kupovati a drážej městu dohazovati se osměli*“.³³⁷

Aron Simeon nakoupené obilí tajně skladoval v sýpce u jednoho křesťana. Když tajný sklad městská rada objevila, tvrdil, že obilí má připraveno k pálení kořalky. (Byl totiž současně vinopalníkem.) Ze stížností, které magistrát k vrchnosti poslal, si však Aron Simeon příliš nedělal. Roku 1731 „*se v kanceláři knížecí zdejší slyšeti dal, že on natruc městu zdejšímu do vesnic k skupování obilí pojede, a jej před rink okolo*

³³⁴ NA, Exequatorium dominicale, kart. 63, složka 6, sign. 629 – panství Libochovice.

³³⁵ NA, TK Litoměřicko, č. 38 – Libochovice, panství a město, Spisy 14/1, Beschreibung der Judenschafft bey der Stadt Libochowitz im Leüttmeritzer Creys von einer Löblen Visitation-Commission Anno 1717.

³³⁶ Antonín JANDA: Dějiny židů v Budyni n./O., in: Hugo GOLD (ed.): Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart – Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti, Prag/Brünn 1934, s. 78-90; SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 216, sign. XIII.b.

³³⁷ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 1.

*domu p. primatora poveze, a že se podívá, aby mu jej p. primátor contrabantiroval, též když v svém domě dle zápisu handlovat nemůže, že jej prodávat a handlovat bude v jiných domech, též ve vinopalně panský v kteréž vinopalnu má“.*³³⁸

O snaze městského magistrátu obchod židů s obilím omezit svědčí i zmínka o Mojseši Eliášovi, který v sýpce u měšťana Jana Tajzíka nedovoleně schovával tři strychy obilí, které chtěl prodat městskému pivovaru. Obilí mu bylo zabaveno a měšťan Tajzík byl potrestán pobytem v městské šatlavě.³³⁹

Kníže Leopold i jeho dědicové z rodu Dietrichsteinů židovský obchod podporovali. Roku 1700 rozšířil židům na svých panstvích prodejní sortiment navíc na šátky, tkaniny, tkalouny, punčochy, sýry, máslo, sůl, železo, dobytek, „krátké zboží na lokte a jiné zboží“.³⁴⁰

Později se mezi libochovickými židy objevují také obchodníci tabákem. Roku 1717 kuřivo prodávali *Salamon Hershel* a *Mayer Pfauster*.³⁴¹ Z mladšího soupisu z roku 1783 se zdá, že prodej tabáku byl v širokém okolí doménou libochovických židů, neboť podle soupisu obchodovali v litoměřickém kraji oficiálně s tabákem jen tři židé a všichni pocházeli z Libochovic.³⁴²

Obvyklým místem obchodu bývaly trhy, které se konaly každý týden ve středu, a také několikrát do roka při příležitosti různých svátků trhy výroční (jarmarky). Židé měli na trzích povolený určitý počet prodejních míst, kde směli obchodovat se svými výrobky. Jejich trhovía místa se nacházela na obou koncích města, v dnešní Vackově a Riegerově ulici a u obou městských bran. Při týdenních trzích z židů sice převažovali Libochovičtí, ale na jarmak se sjížděli židé ze širokého okolí. Např. roku 1722 bývalo v Libochovicích na trzích 105 krámků, z nich 32 židovských.³⁴³ Roku 1711 z nově registrovaných trhovců je 16 křesťanských a 19 židovských obchodníků,

---

³³⁸ Tamtéž.

³³⁹ Tamtéž.

³⁴⁰ Antonín JANDA: Dějiny židů v Budyni n./O., in: Hugo GOLD (ed.): Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart – Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti, Prag/Brünn 1934, s. 78-90, s. 86.

³⁴¹ NA, TK Litoměřicko, č. 38 – Libochovice, panství a město, spisy 14/1.

³⁴² *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1783. Litoměřický kraj* [v tisku].

³⁴³ SOKA Litoměřice, Pozůstalost K. Křenka, kart. 1, Rukopis k jeho článku Dějiny Židů v Libochovicích.

z nichž 13 židovských obchodníků pochází z Roudnice, 4 z Libochovic a po jednom z Budyně a z Lukova.³⁴⁴

Libochovičtí židé však před trhovým prodejem dávali přednost podomnímu obchodu, což bylo pro židovského obchodníka specifické.³⁴⁵ Obcházeli obydlí zejména na vesnicích. Často jezdívali na koni nebo oslu, přes kterého měli zavěšené své zboží, které nabízeli dům od domu. Pestrost sortimentu byla velká, o čemž svědčí výše uvedená privilegia.³⁴⁶ V nabídce nechybělo ani maso a uzeniny ani knoflíky, textilie, koření a zemědělské náčiní. Kromě tohoto prodávali sůl, mouku, med a obilí.³⁴⁷

Podomnímu obchodu se k nelibosti křesťanských cechů věnovali i židovští řemeslníci. Roku 1740 si krejčovský cech vrchnosti stěžoval, že židovští krejčí své zboží prodávají nejen na řádně ustanovených týdenních a výročních trzích, ale že chodí od domu k domu a nabízejí své zboží vesničanům, a to dokonce i v neděli, čímž zdržují vesničany od účasti na mši.³⁴⁸

„Ano i taky obzvláště den nedělní a sváteční oni Židé to za obyčej mají, a snad to k potupě naší samospasitelné křesťanské katolické [víře] činějí, že v službách božích času raního kde nějaký kus díla u sedláka cejtí, k němu do statku přicházejí a tu s ním tak daleko mluví a jedná, až jeho podvede, že on mu takové dílo dělat dá, a tu on tu jemu z ticha s ním rozprávi, takže mnohdykrátě skrze Žida mnozí mše svaté zameškávají a pánu Bohu všemohoucímu jeho božská čest se umenšuje, kdežto již mnohokrátě skrze takové dílo zastřené [ve] vesnicích Židé pokutováni byli, a až dosaváde toho přestati nechtějí.“³⁴⁹

Ani tehdy se kníže Walter z Dietrichsteinu jednoznačně proti židům nepostavil, když v odpovědi na stížnost píše, že židé sice mají právo svobodně obchodovat jen mezi sebou nebo na příslušných trzích, ale pokud nějaký sedlák židovského obchodníka do svého příbytku pozve, nelze mu zakázat, aby od něj nakoupil.

³⁴⁴ Ze zápisu není zřejmé, zda se jedná o seznam trhovců či jen těch, kteří nově zakupují svá místa, což je s ohledem na nízký počet libochovických židů pravděpodobnější; SOkA, AM Libochovice, inv. č. 50, evid. č. 39: fol. 172-178.

³⁴⁵ NA, TK Litoměřicko, č. 38 – Libochovice, panství a město, spisy 14/1.

³⁴⁶ Působivě jsou židovští „hausírníci“ vykresleni in: Wilma IGGERS (ed.): Die Juden in Böhmen und Mähren. Ein historisches Lesebuch, München 1986, s. 90-102.

³⁴⁷ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215.

³⁴⁸ KŘENEK, s. 374.

³⁴⁹ Citováno podle: Antonín JANDA: Dějiny města Libochovic nad Ohří (rukopis), in: SOkA Litoměřice, fond Pozůstalost Antonína Jandy, kart. 1.

Záležitost pak přikázal dát k vyřešení panskému hejtmanovi, ale podomnímu obchodu se židé věnovat nepřestali.³⁵⁰

O tom, že židovští obchodníci nebyli vždy vítání hosté, svědčí příhoda z roku 1718. Toho roku v srpnu, když libochovický chromý žid Zimmerl projížděl nedalekým městečkem Mariánská Týnice, začala po něm tamní mládež házet kameny. Okamžitě proto zašel za týneckým rychtářem, aby si stěžoval. Bylo právě poledne a rodina rychtáře obědvala. Proto mu rychtářová poručila, ať se venku posadí a počká, až dojedí. Postižený žid měl však naspěch a dožadoval se vpuštění do světnice, neboť chtěl mluvit s rychtářem okamžitě. Když mu to rychtářka nedovolila, sedl na koně, rychtářku počastoval neslušnými slovy „*a aby jej v zadek políbila pravil*“ a ujížděl pryč. Uslyšeli to však týneční sousedé a rozeběhli se za ujíždějícím židem, kterému v trysku spadl z koně plášť. Chtěl se pro něj sehnout, ale z koně spadl. Když ho Týneční doběhli, měl jim nadávat do mordýřů. Proto žida Zimmerleho zavřeli do nějaké díry a druhý den poslali k panskému hejtmanovi do Libochovic.³⁵¹ Libochovický hejtman byl uznalý a „*poněvadž Teyniczka mládež takového vejstupku příčinou jest a spokojeně by skrze mestuňk jej jeti nechala, byl by žid Zymrl taky žádnou příčinu neměl, slovy hanlivými Teynickym nadávati*“. Ale protože „*může býti že on činil z opilství z jakého jest to všechno mluvil*“, nařídil hejtman, aby se týneckým sousedům omluvil a zaplatil náklady, které měli s jeho převozem. Hejtman jej chtěl ještě nějaký týden nechat zavřeného v obecní šatlavě, ale kvůli jarmarku, který v Libochovicích na sv. Bartoloměje (24. srpna) probíhal, jej propustil, aby nebyl navíc škodný ušlým ziskem.³⁵²

IV. 5. Peněžnictví

V širokém povědomí přežívá groteskní obraz žida, živícího se lichvařením a židé jako národ lichvářů s pozoruhodnou úsporností. Z výše uvedeného pojednání o živobytí členů židovské obce je patrné, že tato představa odpovídá realitě jen z velmi malé části. V biblických dobách bylo půjčování peněz na úrok téměř neznámé. Teprve po příchodu židů do Evropy a nastupující christianizací došlo ke kodifikování křesťanského morálního požadavku, který nedovoloval půjčování peněz

---

³⁵⁰ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 216, sign. XIII.C.b.

³⁵¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 216, sign. XIII.C.c.

³⁵² Tamtéž.

na úrok.³⁵³ Toto omezení se však nevztahovalo na židy, a protože v jiných řemeslech a zemědělství byly po dobu středověku omezováni, začali se věnovat právě peněžnictví. Když od 16. století docházelo k uvolnění křesťanského názoru na lichvu, půjčovali na úrok také křesťané, kteří židy z jejich zaměstnání postupně vytlačili. Po příchodu židů na český venkov od poloviny 16. století se židé věnovali zejména řemeslu, obchodu a v omezené míře zemědělství. Půjčování peněz na úrok tak od 17. století mělo mezi libochovickými židy jen marginální význam.

Občas se nevyplacené dluhy stávaly předmětem sporů před městskou radou. Zápisy o stížnostech nad nezaplacenými dluhy mívají tentýž děj. Dlužná strana včas nezaplatila, věřitel si u městského magistrátu stěžoval, načež následovalo předvolání dlužníka. Ne vždy na straně věřitele vystupovali židé. Nezřídka se totiž stávalo, že se židé zadlužili u svých křesťanských sousedů a z počtu žalob se zdá, že počet dluhujících židů nepřevyšoval počet zadlužených křesťanů. Ze strany židů v 18. století tedy lichvaření nebylo zdrojem obživy a šlo jen o občasné zápůjčky, které jak křesťanům, tak židům umožňovaly tu a tam rychle získat potřebné prostředky. Pro ilustraci uvedeme jen některé zápisy stížností týkající se nevrácených dluhů.

Zápis v radním protokolu z 18. března 1721 ukazuje, že Natanu Mojsesovi dluží měšťané Václav Zvěřina 10 zl., Šimon Stuchlý 10 zl., vdova Stuchlá 5 zl., vdova po Viktorinovi Majerovi 2 zl. a Ondřej Pausse 9 zl.³⁵⁴

Antonín Štětina, který dlužil Eliášovi Mojžíšovi 54 zl. a peníze ne a ne vrátit, se rozhodl koupit nový dům. Když se v dubnu 1723 o tom věřitel dozvěděl, podal stížnost u městského magistrátu na nevyplacený dluh, který mu musel Antonín Štětina vyplatit z utržených peněz za prodej svého starého domu.³⁵⁵

V březnu 1754 židovský rychtář Aron Simon žaloval na Antonína Leníka, u kterého měl v zástavě 12 zlatých prstenů. Jeden z prstenů Antonín Leník prodal Františku Švarcovi a ten jej ztratil. Aron Simon proto za ztracený prsten dosáhl odškodného 20 zlatých, které mu měly být odpočítány z dluhu, který u Antonína Leníka měl.³⁵⁶

---

³⁵³ Sv. Tomáš Akvinský tvrdí, že úrok je náhrada za čas, po který věřitel s půjčenými penězi nedisponuje. Protože čas patří jen Bohu, nelze s ním obchodovat.

³⁵⁴ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Protokol radní, inv. č. 28, AM 17, zápisy v knize chronologicky za sebou.

³⁵⁵ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Protokol radní, č. evid. 17, fol. 40.

³⁵⁶ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Protokol radní, inv.č. 29., AM 18.

Podrobný obraz o tom, jaké sousedské nesváry nezaplacené dluhy vyvolávaly, podává zpráva z roku 1756 o sporu mezi Annou Tajzíkovou a židovkou Rosinou, manželkou židovského kantora Salomona Majera, která Tajzíkům dlužila 6 ½ zl. za pivo. Podle výpovědi Anny Tajzíkové, když k ní 15. července okolo poledne přišla židovka Rozina pro pivo, upozornila ji Anna Tajzíková na nezaplacený dluh. Rozina ji opáčila, že bude platit, až se jí zachce. Nato jí Anna Tajzíková strhala šátek, který měla Rozina na sobě, a vzala si ho jako zástavu, dokud dluh nezaplatí. Do hádky se přidala Anna Tajzíková starší,³⁵⁷ která na adresu Roziny utrousila poznámku: „Židi rádi pijou, ale neradi platějí.“ Rozina pak měla začít vyhrožovat, že tu již Tajzíkovi dlouho nebudou, neboť brzo vyhoří. Na ta slova jí Anna Tajzíková mladší vrazila facku. Rozina se držela útoku slovních, když odvětila: „Kurvo, jak tvého bohatství konec bude, jak brzo vyhoříš!“ Při slyšení před panských hejtmanem však Rozina vyhrožování ohněm zapřela a podle své výpovědi měla údajně říci, že od nich nebudou židi už kupovat pivo. Zda měl spor nějaké rozsouzení, se z pramenů už nedovíáme.³⁵⁸

IV. 6. Zemědělství

Zemědělství nikdy nepatřilo k odvětvím pro židy charakteristickým. První židé do Čech přicházeli jako kupci a živili se obchodem. V době, kdy se usazovali ve městech, došlo ke kodifikaci práva, podle kterého jim nebylo umožněno nabyvat do vlastnictví zemědělskou půdu.³⁵⁹ Toto omezení příliš nevadilo, dokud židé žili ve městech. Po jejich vysídlení z většiny královských měst, kdy se velká část českých židů usadila na panstvích venkovské šlechty, začal být zákaz vlastnění zemědělské půdy tíživějším.

V Libochovicích se s tímto problémem setkáváme poprvé při založení hřbitova, kdy jim byl pozemek pro jeho zřízení od farního záduší udělen pouze do pronájmu, třebaže trvalého. V pojednání o obchodu jsme již podotkli, že židé se k nelibosti

³⁵⁷ Tchyně Anny Tajzíkové mladší. Šlo o zámožnou ženu, která r. 1709 dala na náměstí postavit mariánský sloup a u řeky r. 1719 nechala postavit velký kříž na Kalvárii. Římsko katolická farnost – děkanství Libochovice, farní archiv: Poznamenání všech posvátných soch nefarní osadě Libochovické, 1852.

³⁵⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 216, sign. XIII. C.c.

³⁵⁹ Otázka, odkud pochází zákaz židům vlastnit půdu, není vyřešena. Často je toto omezení zdůvodňováno výroky III. a IV. lateránského koncilu, (PĚKNÝ, s. 20). V příslušných koncilních dekretch (Josef WOHLMUTH (ed.): Dekrete der ökumenischen Konzilien, Band 2. Konzilien des Mittelalters, Paderborn/München/Wien/Zürich 2000) se však takové omezení nenachází.

magistrátu věnovali prodeji obilí, které zčásti vykupovali od sedláků. Méně známá je skutečnost, že židé sami obilí pěstovali. S podrobnou zprávou o zemědělské činnosti libochovických židů se setkáváme v Tereziánském katastru.³⁶⁰ Z 31 rodin se sedm ve větší či menší míře zabývalo zemědělstvím a čtyři z nich přímo každoročně hospodařily na poli. Zbytek se omezoval na chov dobytka. Protože poměrně malá stavení neumožňovala židům mít svá stáda přímo doma, měli jejich větší část uloženou u sedláků, kteří za to dostávali část z jejich výnosu.

Mezi největší zemědělce mezi židy patřila rodina *Maušla Eliáše* (v německém prameni uváděn jako *Moises Elis*), který si každoročně pronajímal za 2 osly a 2 krávy 3 strychy pole a další kus pole za 8–10 zl. Kromě toho vlastnil také několik kusů dobytka, které rovněž měl za část z jejich výnosu v péči u sedláků společně se stádem 42 ovcí. Jeho syn *Elias Moises*, který se jinak živil jako koželuh, vlastnil 40 krav, 150 telat, 35 koní, ovce, kozy a od sedláků si pronajímal kus pole k výsevu. Jeho druhý syn vinopalník *Natan Moises* vlastnil 16 volů na výkrm, několik hus a 20 ovcí, které měl v péči u sedláků, za což každý rok dostával letní vlnu a jednoho koně pro svoji potřebu. Mezi dalšími židy, kteří si přilepšovali na živobytí zemědělstvím, byl *Jakob Marek*; každoročně osíval 2 strychy pole a doma měl jednu kozu a 6 ovcí. Dvě kozy a krávu pronajímal sedlákům. Kus pole k výsevu měla také vdova *Eva Bitis*.

Se zemědělskou činností souvisí obchod se zvířaty. V tomto odvětví libochovičtí židé patřili k nejméně aktivním. Podle soupisu z roku 1793 se libochovická obec řadila mezi osm židovských obcí v Čechách, kde se více jak čtyři její příslušníci věnovali obchodu se zvířaty – v případě Libochovic šlo nejčastěji o pět obchodníků s dobytkem a koňmi.³⁶¹

Přestože zemědělství nepředstavovalo hlavní zdroj obživy všech obyvatel židovského města, stádo čítající 68 ovcí, 204 kusů hovězího a 44 ostatního dobytka, které všichni židé roku 1717 dohromady vlastnili, nebylo zrovna zanedbatelné jmění. Podrobnější zprávy o židovském hospodaření se bohužel v pramenech vrchnostenské zprávy nenacházejí, patrně proto, že zemědělská činnost byla záležitostí vztahu mezi židy a sedláky, a tudíž nepatřila do přímé kompetence velkostatku.

---

³⁶⁰ NA, TK Litoměřicko, č. 38 – Libochovice, panství a město, Spisy 14/1, Beschreibung der Judenschafft bey der Stadt Libochowitz im Leüttmeritzer Creys von einer Löblen Visitation-Commision Anno 1717.

³⁶¹ Ivana EBELOVÁ / Michal ŘEZNÍČEK / Klára WOITSCHOVÁ / Jiří WOITSCH: Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska V. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794, Praha 2007, Mapová příloha, mapa č. 17.

IV. 7. Žebráci a zloději

Ani mezi židovskou populací nechyběli lidé sociálně nesamostatní, a tudíž závislí na pomoci druhých. Společně s Kolínem, Teplicemi a Roudnicí nad Labem se libochovická obec podle soupisu z roku 1793 řadila mezi pětici židovských obcí s nejvyšším zastoupením žebráků a chudiny.³⁶² To potvrzuje i zpráva o situaci nejchudších obyvatel libochovické židovské čtvrtě, která se zachovala v dokumentech židovské samosprávy českých venkovských obcí. Zemské židovstvo (Landesjudenschaft) totiž vykonávalo dozor nad výběrem zemské kontribuce a evidovalo ty ze svých souvěrců, kteří kvůli sociální nouzi nemohli daně platit.³⁶³ Dozvídáme se, že roku 1788 z celkového počtu 48 rodin se ve 25 rodinách nacházela alespoň jedna osoba chromá, nemocná nebo přestárlá, která byla odkázána na péči příbuzných nebo židovské obce. Celkově z přibližně 170 žijících židů v Libochovicích bylo 22 dospělých osob sociálně nesoběstačných. Patřili sem ponejvíce vdovy, vdovci, lidé přestárlí (13 osob) a pět osob nemocných nebo tělesně postižených. (Vdova Ridka Efreim měla být dokonce přes 90 let stará.) U zbylých pěti osob není důvod sociální neschopnosti specifikován s výjimkou rodiny Seeliga Petschau, jejíž živitel „běhal všude po světě, málo pobyl doma a matka musela sama vychovávat své nedospělé děti“.³⁶⁴ Co způsobilo poměrně velký nárůst chudiny v 90. letech nelze zjistit. (Viz grafy č. 2, s. 261.)

O kriminálních deliktech mezi židovskou populací Libochovic máme zprávy spíše náhodné. Ze začátku 18. století jsou vrchnostenské záznamy o loupeživé skupině tří židů, shodou okolností bratří nebo blízkých příbuzných libochovického židovského rychtáře Nosserleho. Okolo roku 1710 se tito židé potulovali po venkově a kradli. V noci se vloupávali nejčastěji do židovských domů svých příbuzných. Foltin Nosserle „*ein offetlicher Nachtdieb*“³⁶⁵ měl svému bratrovi ukrást při nočním vloupání ze stáje koně. Jeho bratr Löbl Nosserle kradl po venkově, a tak si „*zlodějinou zajišťoval obživu*“.³⁶⁶ Nejmladší bratr Dawid Nosserl, který původně sloužil jako učedník u libochovického koželuha Nathana Moiseše, z učení zběhl

³⁶² Ivana EBELOVÁ / Michal ŘEZNÍČEK / Klára WOITSCHOVÁ / Jiří WOITSCH: Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska V. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794, Praha 2007, Mapová příloha, mapa č. 25.

³⁶³ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXXXVIII, sign. Ca, nr. 6. Podobné z roku 1788 ve fasc. LII/1 sign. Ea, nr. 19.

³⁶⁴ „*Der Vater laufet in der Welt herum, ist wenig zu Hause, die Mutter ernährt sich in denen jüdischen Häusern zur Anhaltung, ihre kleiner unerzogene Kinder.*“

³⁶⁵ „*Známý noční vloupák.*“

³⁶⁶ „*Die nahrung mit dieberei vorfüget.*“

a s sebou vzal stříbrný pás a jiné cennosti. Přidal se ke svým bratrům, ale byl na čas uvězněn. Po propuštění v roce 1715 společně se svým švagrem Abrahamem Mendelem a Jakobem Bunzelem se v noci střechou vloupali do židovské koželužny, kde ukradli 200 zl.³⁶⁷

Tabulka č. 1. Přehled způsobů obživy libochovických židů ve vybraných soupisech

Tabulka udává počet osob, kteří se podle vybraných soupisů živilí uvedeným způsobem. (Na jednotlivé soupisy je odkazováno v VII. kapitole této práce.) V případě, že jedna osoba měla více zdrojů obživy, jsou uvedeny všechny. Nutno poznamenat, že ne v každém soupisu jsou uváděny způsoby obživy se stejnou pečlivostí. Udávaná čísla jsou tudíž jen přibližná. Hodnoty v tabulce jsou vyjádřeny pomocí grafů na s. 261.

Zaměstnání	1717	1724	1783	1786	1791	1793	celkem
<i>obchodníci různým zbožím, hausírníci</i>	19	13	8	14	12	16	82
<i>zemědělství, obchodníci dobyt看em</i>	7	4	6	4	2	6	29
<i>krejčí</i>	4	6	5	8	4	1	28
<i>řezníci</i>	7	5	2	4	4	2	24
<i>rabíni, učitelé, kantoři, obecní zřizenci</i>	4	7	4	1	2	4	22
<i>žebráci a osoby finančně závislé</i>	2	4	4	2	1	9	22
<i>obchodníci tabákem</i>	-	-	5	4	2	2	13
<i>koželužné</i>	-	1	2	2	1	2	8
<i>ševci</i>	-	-	-	-	4	4	8
<i>vinopalnictví, šenkýřství</i>	2	2	1	1	-	1	7
<i>sloužící, pomocní dělníci</i>	-	-	-	-	5	1	6
<i>sklář</i>	-	1	1	1	-	-	3
<i>lékař</i>	-	-	-	-	-	1	1

³⁶⁷ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 217, sign. XIII.D.1.

V. „SVATÉ SHROMÁŽDĚNÍ“ V LIBOCHOVICÍCH

V. 1. Organizace židovské obce po stránce správní

Lidem, kteří žili v raném novověku – židům i křesťanům – bylo zcela cizí rozdělení života na sféru soukromou a veřejnou, na oblast profánní a sakrální v takové míře, jaká je běžná dnes. Náboženství nepatřilo na prvním místě do soukromí jednotlivce, ale do společenství souvěrců jak na úrovni rodiny, tak celé obce. Navenek se to projevovalo slavením důležitých životních událostí jako narození, sňatku a pohřbu, ale i v ročním cyklu svátečních dnů společně s celou židovskou obcí. Náboženská pravidla však ovlivňovala i soukromý život rodin i jednotlivců do nejmenších detailů.

Nejvýraznějším projevem judaismu je dodržování svěcení sedmého dne v týdnu – šabatu, které vychází z nařízení Tóry.³⁶⁸ Požadavek sobotního klidu byl dále v rabínském právu rozpracován do zákazu 39 druhů práce, kam patřil např. zákaz psaní, vaření, rozsvěcování světla, jízdy a chůze delší než 2000 kroků. Přesto je šabat svátkem radostným, spojeným s odpočinkem, slavnostní liturgií i hostinou, kdy má věřící odložit všední starosti a radovat se z Hospodina.

V průběhu roku, který se řídí hebrejským kalendářem a začíná od stvoření světa³⁶⁹, židé slavili mnohohrstevnatý celek svátků, polosvátků a vzpomínkových dnů. Jejich slavení mělo židy vést k neustálému obnovování věrnosti smlouvě, kterou s nimi uzavřel Bůh (na svátek Roš hašana – nový rok), k pokání z přestoupení proti Zákonu (při svátku Jom kipur) a připomínání významných Božích zásahů v dějinách vyvolaného národa. Nejvýznamnější jsou Pesach – vysvobození židů z Egypta a svátek Šavuot – předání Tóry na hoře Sinaj.³⁷⁰ Podobně další svátky jako Sukkot, Chanuka, Purim, Simcha Tóra a další byly spjaty s biblickými dějinami, ale spojovaly v sobě i přírodní a zemědělský cyklus. Svátky doprovázelo společné liturgické slavení spojené s širokou paletou zvyklostí, které přirozeně zachovávali i libochovičtí židé.

---

³⁶⁸ Bible ČEP, Exodus 20,8.

³⁶⁹ Židovský kalendář je založen na lunárním cyklu – každý měsíc začíná novoluním a jednou za tři až čtyři roky se přidává 13. měsíc. V současném roce 2009 po Kr. slaví židé 5769 let od stvoření světa.

³⁷⁰ Křesťanství oba svátky považuje za předobraz dvou nejvýznamnějších křesťanských svátků: Velikonoc – oslavu Kristovy vykupitelské oběti a Zmrtvýchvstání a Letnic – seslání Ducha svatého.

Všední život zbožného žida ovlivňovalo dodržování 613 zákazů a příkazů, které měly židům připomínat Boží přítomnost v každém okamžiku života, vést věřící židy k vědomí svého zvláštního vyvolení a chránit je před kultovním poskvrněním. Sem patřila velmi propracovaná nařízení týkající se stravování, rodinného života, modlitby apod. Zachovávaní nařízení bylo zodpovědností nejen jednotlivce, ale i celé židovské obce neboli „svatého shromáždění“ – „kehila kdoša“.³⁷¹

Křesťanské vrchnosti si byly významné role náboženského života pro židy vědomy, a proto jim poskytovaly plnou náboženskou svobodu, a to nikoliv jako jednotlivcům, ale celé židovské obci jako nábožensko-politické korporaci. Zato od židů vyžadovali, aby včas a řádně odváděli stanovené dávky. O náboženské toleranci (přirozeně nikoliv ve smyslu dnešní rovnoprávnosti) svědčí dovození zřídit hřbitov již roku 1583, církevní a vrchnostenské svolení s přestavbou synagogy roku 1762, ale i povolení každoročně vydávaná u příležitosti svátku Sukkot, kdy si židé na památku čtyřicetiletého putování na poušti staví provizorní přístřeší mimo svůj domov, ve kterém celá rodina několik dní pobývá. Před každými takovými svátky musela židovská obec do vrchnostenské kanceláře vysílat dva delegáty s žádostí o dovození stavby těchto chatrčí (a pravděpodobně odvést příslušný poplatek).³⁷² Židovská obec měla k dispozici také vlastní lázně (mikve)³⁷³ a jatka; na těchto jatkách židovský řezník rituálně čistým způsobem porážel rituálně čistá zvířata.

Z některých náhrobků na židovském hřbitově se dozvídáme, že v Libochovicích již od roku 1650 existovalo také Pohřební bratrstvo (Chevra kadiša).³⁷⁴ Členství v něm bývalo prestižní záležitostí. Členů Chevra kadiši bývalo obvykle 18, což je v gematrii, hebrejské nauce o věštění, numerický ekvivalent slova *chaj* – žijící. Mezi povinnosti členů patřilo bdění u nemocných, umírajících a mrtvých na modlitbách, také rituální očišťování zemřelých, jejich doprovod k hrobu a účast na posledních obřadech. Kromě zabezpečování důstojného odchodu z tohoto světa spolek vypomáhal nezajištěným vdovám a sirotkům a udržoval židovský hřbitov.

Náboženskou autoritu představovala ve většině židovských obcí osoba rabína. Nejstarší známý libochovický rabín se jmenoval *Jakob Aron*. V Libochovicích žil

---

³⁷¹ PĚKNÝ, s. 155-188.

³⁷² SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215.

³⁷³ Lázně sloužily k rituálnímu očišťování židů, kteří se rituálně znesvětili. Užívali je např. ženy po porodu nebo menstruaci, před svatbou, po nemoci apod.

³⁷⁴ KŘENEK, s. 377, zmiňuje, že libochovičtí Židé oslavovali v roce 1850 dvousetleté trvání tohoto spolku.

minimálně od roku 1651 a zemřel roku 1702. Zanechal po sobě vdovu Evu. Během svého života se kromě úřadu rabína živil jako vinopalník a prodejce kořalky, což bylo mezi předními představiteli židovské obce obvyklé a velmi výnosné zaměstnání. V letech 1724 a 1733 je jako libochovický rabín připomínán *Herschl Selig*.³⁷⁵

Z roku 1739 pochází ojedinělá zmínka o tom, že libochovické židy navštívil rabín z německého Wormsu Cvi Benjamin Auerbach a v synagoze pronesl kázání při svátku Šabat Hegadol, jehož text se zachoval do dnešních dnů.³⁷⁶

O dalším rabínovi se dozvídáme z textu jeho náhrobku. Šlo o *Lebla Mayera*, s nímž jsme se seznámili jako s dědicem domu č. p. XVII*. Zemřel roku 1772 a na jeho hrobě stojí: „Zde je uložen lev uprostřed našeho bratrstva. Ach kdo dá ještě další vody [k pláči] oku slzami zanícenému. Vždyť Jehuda [nás] napájel vínem poznání, vyučoval a neuvěřitelně sloužil poznávání Tóry již od samého mládí jako jeden z členů svaté obce pražské. Ze stánku Nauky snad nikdy neodcházel a po celé dny se přičinlivě věnoval službě nebesům. Jho své sladké nauky ze sebe nesložil až do okamžiku smrti totiž sám velký a obdivuhodný znalec Zákona, učitel a rebbe rav *Lejba ha-levi*, syn rav *Meira*; odešel do svého světa druhého dne po sobotě dne 15. menachem 5533“³⁷⁷

Mladší soupis obyvatel z roku 1783³⁷⁸ uvádí jako rabína *Salomona Samuela*. Ten je jako rabín zmiňován i v seznamu kontribuce z let 1780–1785.³⁷⁹

Celkově máme o libochovických rabínech v 18. století jen kusé informace.³⁸⁰ Z některých náznaků³⁸¹ se zdá, že byla období, kdy si Libochovičtí ani rabína nevydržovali nebo využívali služeb putujících rabínů, kteří přecházeli z jedné židovské obce do druhé. Trvalá nepřítomnost rabína je však v této době s ohledem na

³⁷⁵ NA, fond Soupisy židů HBS, Soupis židů z r. 1724, kart. 4, Složka 10 a 12 – panství Libochovice; NA, HBS, Soupis židů pro rok 1733, i.č. 29, kart. 9.

³⁷⁶ Knihovna New York, Yeshiva University, sign. Ms 15/1, fol. 68a, 217a. Za tuto informaci vděčím panu Danielu Polakovičovi.

³⁷⁷ Náhrobek č. g-10: *בבית' /יחסרא השקה יין התעורה למד /מי יתן עיני מים נגדה /ארי שבחבורה /פה נטמן תורה עד יום מותו /כל ימיו חי עוסק במלאכת' שמים /דקק פראג לא מש מאהל של תורה /ושימש תח' הרבה בבחורותו סגל בהדר מאיר ול הלך לעולמו ביום /ניהו התורני המופלג /מהורר ליב /ולא פרק עול*. Přeložil Jaroslav Achab Heidler.

³⁷⁸ Jana SIMKOVIČOVÁ (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1783. Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ (ed.): Soupis židovských familiantů v Čechách z r. 1783, Praha 2008.

³⁷⁹ AŽMP, fond Landesjudenschaft, Fasc. XXIX. Nr. 38.

³⁸⁰ Důvodem absence pramenů je především ten, že židé měli v záležitostech kultu širokou samostatnost a není proto zachycena mezi záležitostmi patrimoniální nebo státní správy. Archiv samotné židovské obce se nedochoval.

³⁸¹ Např. o tom, že rabín zde r. 1760 pobýval jen část roku, in SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 219.

početnost židovské obce jen málo pravděpodobná, přestože přítomnost rabína nebyla pro náboženský život nezbytná.

Po zboření jeruzalémského chrámu totiž přestala existovat starozákonní chrámová oběť, a proto nebylo potřeba ani kněží. Chrámové oběti byly nahrazeny společnou modlitbou neboli „obětí rtů“ v rámci synagogální liturgie, ke které stačilo pouze deset dospělých mužů. Osoba rabína tak v židovské obci neměla s knězem – obětníkem nic společného.³⁸² Je proto možné, že si libochovičtí židé občas vystačili s tzv. Schullmeistery, školníky či kantory, kterými byli zpravidla starší a zkušenější muži a obtížnější náboženské problémy řešili rabíni z nedalekých sousedních židovských obcí v Budyni n. Ohří či Roudnici n. Labem nebo zmiňovaní rabíni putující.

Někdy se osoba pojmenovaná ve vrchnostenských pramenech např. jako školník, či kantor současně kryla s osobou rabína a učitele v židovské škole. Také synagoga bývala označovaná v českých pramenech běžně jako *škola židovská*, či *dům školní*. Mezi Schulsingery, Schulmeistery, školníky či kantory se objevují jména *Elias Moises* (1717), *Elias Jakob*, *Salomon Polakh* a *Mändl Abraham*, který byl současně židovským řezníkem (1724); *Guttmann Schulmeister* a *Jakob Löbl* (1733) či *Salamon Mayer* a *Mark Katz* (1783).³⁸³

Náboženskou roli plnili v židovské obci rovněž mohelové, kteří vykonávali obřízku. Obřízkou vstupoval žid do kontaktu s náboženskými principy judaismu. Zpravidla se konala osmý den po narození chlapce jako znamení smlouvy mezi Hospodinem a členem jeho vyvoleného národa. Při obřízce chlapec obdržel své jméno a v příslušných matrikách, které se pro Libochovice zachovaly až z konce 18. století, byla uváděna i jména mohelů. Nejčastěji zde vystupují „Beschneider“ Abraham Lederer a Aron Heller. Děvčata získávala jméno veřejným prohlášením při příležitosti vyvolání otce k šabatovému čtení Tóry.³⁸⁴

Židovské obce se v raném novověku těšily nejen náboženské, ale i politické svobodě a autonomii v soudní samosprávě. V jejím čele stál židovský rychtář, který byl volen obcí a potvrzován panským hejtmanem. Židovský rychtář vykonával mezi židy policejní dozor, vyřizoval stížnosti a současně byl soudcem první instance ve

---

³⁸² Použijeme-li srovnání s duchovními křesťanskými, tak se úřad rabína podobal spíše protestantskému (kalvínskému) pojetí duchovního pastýře, tedy vzdělanému laikovi s autoritou ve věcech náboženství a morálky.

³⁸³ Viz edice soupisů v textové příloze.

³⁸⁴ PĚKNÝ, s. 161.

všech vnitřních záležitostech židovské obce. Soudní řízení před židovským rychtářem probíhalo podle židovského náboženského práva. Jako spolumoudce musel v případě závažnějších přečinů povolat dva další nestranné muže. Těžké zločiny židovský rychtář přenechával městskému soudu. V obou případech však rozsudek potvrzovala vrchnost. Stejně tak pod městské právo spadaly všechny spory mezi židy a křesťany. Ty se týkaly nejčastěji majetkových záležitostí.³⁸⁵

Zajímavým dokladem o autonomním výkonu soudní jurisdikce v židovském městě je zbytek hebrejského nápisu na jižní straně domu č. p. I/310 (obr. č. XY), který upozorňuje, že zde sídlil *bejt din* neboli nejnižší instance židovského soudu v čele s rabínem a s představitelem politické správy židovské obce – rychtářem a s přísedící radou starších. Nápis se nachází na domě, na jehož místě stál starší dům zámožného žida *Noserla*, kterého známe jako nejstaršího židovského rychtáře. Spolu s obecním starším *Moysesem Eliasem* zastupoval židovskou obec do roku 1720.³⁸⁶

Po něm zastával úřad rychtáře *Aron Simon*. Narodil se roku 1685 ve Velkém Meziříčí³⁸⁷ a do Libochovic se příženil.³⁸⁸ Roku 1708 si nechal na předměstí vystavět dům č. p. IX/318. Dne 9. února 1713 se jako krajský výběrčí židovských daní a zároveň představitel zemské samosprávy zúčastnil volby nového zemského rabína v Brandýse nad Labem.³⁸⁹ Roku 1720 se stal libochovickým židovským rychtářem.³⁹⁰ Úřadoval u sebe doma, kde měl také uložen obecní archiv.³⁹¹ Pokud za svůj úřad dostával nějakou odměnu, pak jen symbolickou. V letech 1725–1755 měl totiž pronajatou panskou vinopalnu, živil se pálením kořalky a její distribucí do vrchnostenských hostinců na celém panství. Kromě toho prodával koření, máslo a kůže. Tři roky před svou smrtí (roku 1753) byl vrchností kvůli nespolehlivému výběru židovských berní z úřadu rychtáře odvolán. Vystřídal jej *Jakob Löbl Elias*³⁹², kterého někdy v 60. letech vystřídal mladší syn Arona Simeona jménem *Herschl*

³⁸⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215, XIII.C.1.

³⁸⁶ V 60. letech 18. století na místě domu rychtáře Nosserleho vznikl již zmiňovaný velkolepý dům *Jakoba Marka*, který současně plnil funkci židovské radnice a školy. Není proto jisté, zda kámen s hebrejským nápisem pochází ještě z původního domu nebo byl vytesán až na novostavbě.

³⁸⁷ V soupise v r. 1717 (NA, TK, fasc. 38, spisy 14/1, Beschreibung der Judenschaft bey der Stadt Libochowitz im Leütmeritzer Creys von einer Löblen Visitation-Commision Anno 1717) je popisován jako 32letý.

³⁸⁸ Jeho žena se jmenovala Lyde, in: NA, TK, fasc. 38, spisy 14/1, Beschreibung der Judenschaft bey der Stadt Libochowitz im Leütmeritzer Creys von einer Löblen Visitation-Commision Anno 1717.

³⁸⁹ Zdeňka VOSTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 25.

³⁹⁰ SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, Vs. Libochovice, sign. XIII. Ca, k.č. 215.

³⁹¹ Zpráva o jurisdikci židů v Libochovicích NA, fond Nová manipulace, sign. J4/43.

³⁹² SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII. Ca, kart. č. 215.

Aron.³⁹³ Po něm je roku 1767 připomínán jako rychtář Joachim Heller.³⁹⁴ Roku 1783 byl rychtářem Abraham Pereles.³⁹⁵

Z židovských rychtářů prameny nejvíce vypovídají o Aronu Simonu. Jako člen pohřebního bratrstva Chevra kadiša patřil Aron Simon spolu s rabínem Heršlem Seligem a školníkem Salomonem Pollackem k významným představitelům židovské náboženské obce v Libochovicích. Zemřel roku 1756.³⁹⁶ Na jeho hrobě stojí napsáno: „*kráčel ve Spravedlnosti a v Požehnání a v Dokonalosti, po všechny dny života svého, vedl Národ po stezkách přímých, jeho dům býval otevřen k nasycení všem, kdo procházeli a navracovali se, podporoval studující Zákona, gabbaj a strážce pokladny Chevra kadiša, jeho světlo necht' září, [...] odešel do svého světa*“.³⁹⁷

K nevděčným povinnostem židovského rychtáře patřilo dvakrát do roka, na sv. Havla a sv. Jiří, společně se dvěma výběřčími, vybírat daně a poplatky (navíc na konci každého židovského měsíce odvádět poplatky z prodeje tabáku). Při výběru kontribucí si židé mezi sebou zvolili devět důvěryhodných osob, tři z nejbohatších židů, tři ze střední vrstvy a tři z nejchudších, kteří měli právo dohlížet nad vybírání berní a plateb a jejich řádné odvedení. Současně také nesli svým majetkem zodpovědnost za případné nedoplatky. Tito kontroloři plnili v určitých záležitostech také funkci rychtářova poradního sboru. (Roku 1753 byli v této radě zvoleni za první skupinu tehdejší rychtář *Jakob Löbl Elias*, bývalý rychtář *Aron Simon* a *Markus Abraham*, ve druhé skupině pak Joachim Feischl, Joachim Bartl a Joachim Abraham; ve třetí nejchudší třídě Markus Schneider, Joseph Mändl a Markus Gutmann.)³⁹⁸

O tom, s jakými reakcemi se výběrčí daně setkával, když zaklepal na dveře domu, vypovídá seznam výběru daně z roku 1753 se zaznamenáním výpovědí poplatníků: „*Die Rechnung unterschrifsten, damit er frei haben soll.*“, „*Von extra Antrag will nichts wissen. Die Rechnung nicht unterschrieben, weil er nicht zu Hause war.*“ nebo

³⁹³ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII. Ca, kart. č. 215.

³⁹⁴ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII.D.3, kart. č. 217.

³⁹⁵ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII.G.4, kart. 220.

³⁹⁶ Zdeňka VOSTRÁ: Židovské náhroby jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 25.

[illegible]

³⁹⁸ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215.

*„Dass er die Rechnung unterschrieben, ist Ursache, weil er mit der Exekution bedrohet worden, wann er nicht tun wollen.“*³⁹⁹

České mimopražské židovské obce měly na zemské úrovni svůj samosprávný orgán zvaný Kehal medina či Zemské židovstvo / Landesjudenschaft. Tato instituce existovala pravděpodobně již ve středověku a ovlivňovala jednotlivé obce ve věcech výkonu soudní správy v náboženských záležitostech. Pro stát nabylo Zemské židovstvo významu teprve v 16. století, neboť dostalo za úkol rozpočítávat zemskou kontribuci mezi české venkovské (to je mimopražské) obce.⁴⁰⁰ V souvislosti s libochovickou židovskou obcí se o Zemském židovstvu dozvídáme roku 1748, kdy na valném shromáždění (Jom ha-vaad) zastupoval libochovickou židovskou obec Moyses Levi.⁴⁰¹

V. 2. Synagoga a mikve

Nejdůležitější budovou v židovském okrsku byla synagoga. Vznikla na místě domu *žida Jakuba* před rokem 1650. Původně to byl řadový dům, o čemž svědčí i poznámka o berní a robotní povinnosti pro jeho majitele, jaká vázla na každém jiném domě v židovském městě. K roku 1651 není k domu uveden žádný majitel s poznámkou: *„Pokud ňáci nápadníci po něm se vynajdou, těm to bude náležeti“*.⁴⁰² Další poznámka stejnou rukou podotýká, že zde je židovská škola – synagoga.⁴⁰³ (Viz obr. č. 19, s. 256, kde je i přepis dokumentu.)

Ze zápisu nelze jednoznačně určit, zda židovská modlitebna byla v domě již v době, kdy dům patřil židu Jakubovi (snad rabínu), nebo synagoga vznikla z běžného domu až poté, co byla roku 1651 nabídnuta tomu, kdo se o ni přihlásí. Pravděpodobnější je, že židovská obec se tehdy dohodla, že z uvolněného domu si zřídí synagogu. Ta na tomto místě setrvala až do zboření objektu v roce 1986. Přestože synagoga byla několikrát přestavěna, její půdorys a zdivo zůstalo původní

³⁹⁹ „Účet podepsal, aby měl pokoj“, „O zvláštní přírážce nechtěl nic vědět, účet nepodepsal, protože [řekl, že] není doma.“ nebo „Jediným důvodem, proč účet podepsal, bylo, že mu pohrozili exekucí, pokud by nechtěl [podepsat].“ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 220 (neinventarizováno).

⁴⁰⁰ PĚKNÝ, s. 326.

⁴⁰¹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, XIII.B.1., kart.214.

⁴⁰² SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83, fol. 103a.

⁴⁰³ Ve starších pramenech až do začátku 19. století synagoga označována běžně jako židovská škola.

z poloviny 17. století. Z mladšího zobrazení na plánu z roku 1727 vidíme⁴⁰⁴, že šlo o jednoduchou obdélníkovou halovou stavbu s dvěma obloukovými okny obrácenými k jihu. Tvarem se trochu podobala kapucínským kostelům. (Obr. č. 20, s. 256.)

Synagoga byla za sedmileté války (pravděpodobně při řádění pruské armády v Libochovicích roku 1758) poškozena, možná vypálena nebo pobořena. Židovská obec proto žádala o dovolení k její přestavbě, s čímž musela souhlasit nejen vrchnost, ale i příslušné biskupství. Litoměřická biskupská konzistoř v zastoupení generálního vikáře Johanna Josefa Raschla přípisem ze 4. května 1761 stavbu dovolila pod podmínkou, že synagoga nebude přiléhat k žádnému křesťanskému domu a že stavbu povolí též vrchnost:

*„Ze strany litoměřické biskupské konzistoře je tímto libochovickým židům na základě jejich žádosti dovoleno, aby si znovu od základů mohli na stejném místě zřídit svojí synagogu. Nová budova nesmí způsobem výstavby překročit hranice staré synagogy, neboť se nachází v blízkosti křesťanských domů. Současně jsou [židé] povinni toto povolení postoupit veledůstojnému okrskovému (venkovskému) vikáři a libochovickému děkanovi, který má dohlížet, aby stavba nebyla ke škodě královským ustanovením a vrchnostenské spravedlnosti, ...“*⁴⁰⁵

Představitelé židovské obce v čele s židovským rychtářem Aronem Hirschlem a obecními staršími Davidem Eliasem, Markem Abrahamem, Wolfem Aronem a Samuelem Nathlem zaslali 28. května 1761 knížeti Karlu z Dietrichsteina supliku s žádostí o přestavbu. Koncept kladné odpovědi byl ve vrchnostenské kanceláři připraven již o den později. Synagoga byla dostavěna roku 1764.

Tři roky nato však synagoga podlehla požáru, který vypukl 14. března 1767 v kovárně na předměstí. Spolu se synagogou shořelo dalších 13 židovských domů. *„Auch alle Mobilien, Geratschaften und vorrätliche Handeswaaren in die Ache*

⁴⁰⁴ NA, fond Sbírka map a plánu, sign. F-X-18 inv. č. 1095, 100x37 cm, kolorováno; Kopie vystavena ve stále expozici Židovského muzea v Praze v Meiselově synagoze.

⁴⁰⁵ *„Von Seiten des Leitmeritzer Bischoflichen Consistorii wird Kraft dieses der Lybochowitzer Judenschaft auf ihr eingereichtes demüthiges Bitten die Erlaubnuß ertheillet, womit die selbe ihr angebrachter massen Baufällige Schuel von grundt auß auf den vorigen Orth neue erbauen können und möge, jedoch das Gebäude über alte gräntzen nicht bau arts abweichen, weill wenigen denen etwa anliegenden Christen haüßern, oder andere gebauden in mündesten zunahe treten solle, anbey auch schuldig seyn wird, gegenwärtige Erlaubnis dem Bischofflichen h[ochwürdige]n Vicario Foraneo und Lybochowitzer Dechant, dem die aufsicht über das angesuchte gebaude, damit solches Niemandt, besonders denen Statutis Regni, und Gerechtsamben der Territorial Obrigkeit zu Keinen nachtheill gereiche, ...“* SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII.A.1, kart. 214.

geleget worden“.⁴⁰⁶ Židé vrchnost žádali, aby postižené rodiny byly osvobozeny od kontribucí a mohly levně nakoupit dřevo pro vybudování provizorních stavení. (Takto vrchnost prodala dřevo Abrahamu Weithu Trebitschovi, Wolfu Chembdikovi, Feischlu Abrahamu Schneiderovi, Mayeru Markovi Altschulovi, Simonu Schneiderovi a Chaimu Platschekovi.)⁴⁰⁷

Synagoga měla být podle vrchnostenského dovolení přestavěna zcela od základů. Pokud se tak skutečně stalo, kopírovala nová stavba starší podoby synagogy, jak dokládá její vyobrazení na plánu z roku 1727, které je v základních rysech shodné s mladší podobou známou z fotografií. Patrně z této přestavby pocházela pozdně barokní úprava interiéru se štuky ozdobenou stropní klenbou. Vnitřní prostor synagogy se skládal ze dvou částí. K vlastnímu prostoru modlitebny přiléhala ze severní strany patrová galerie, která sloužila pro ženy. Přízemí přístavku mohlo plnit funkci oddělení pro starší ženy. Vchod do synagogy byl ze západu z dnešní Nerudovy, někdejší Josefské ulice. (Obr. č. 21, s. 256.)

Řešení dispozice modlitebny vychází z židovských náboženských předpisů. Podlaha byla zapuštěna níže než okolní terén, což je podle tradice odvozováno ze slov Žalmu 130: „*Z hloubky volám k Tobě, Pane.*“ Nejposvátnějším místem hlavního sálu byla schránka na svitky Tóry zvaná Aron ha-kodeš situovaná u východní stěny, symbolicky směrem k Jeruzalému. (Obr. č. 22 a 23, s. 257.) Před schránkou na Tóru svítila lampa, tzv. věčné světlo. Její plamen upozorňuje na Boží přítomnost, kterou reprezentuje svitek Božího slova uložený ve schránce. Sedadla byla původně rozmístěna podél stěn a věřící byli obráceni tváří do středu sálu k almenoru, místu určenému pro čtení tóry. (Od poloviny 19. století se almenor obvykle přemísťoval k východní stěně sálu a změnil se v prostý čtecí pult. Lavice se od té doby stavěly do rovnoběžných řad, takže věřící byli tváří obráceni zároveň k Aron ha-kodeš.)

Prostor modlitebny osvětlovala dvě velká půlkruhová okna obrácená k jihu. Na východní stěně se nacházela tři další menší okna. Strop byl zakončen pruskou valenou klenbou. Nad sálem se při jeho západní stěně zdvíhal balkón, na který se vstupovalo ze ženské galerie. V 70. letech 19. století popsal vybavení synagogy J. Čapek ve svém Místopisu: „*Vnitřek synagogy obsahuje svatyni dřevěnými mřížkami od ostatní modlitebnice oddělenou, obsahující schránku (oltář), k uschování thory (desatera Božích přikázání), kazatelnu a pult k rozložení thory při modleních.*

⁴⁰⁶ „*Také všechn nábytek, zařízení a skladované zboží bylo obráceno v popel.*“

⁴⁰⁷ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, sign. XIII.D.4, kart. 217.

[Dále] modlitebnici spojenou s vedlejší síní, obsahující 88 sedadel z tvrdého dřeva zhotovených. Dvě galerie obsahující 60 sedadel z měkkého dřeva zhotovených. K oběma galeriím vedou vchody z venku. K vykonávání obřadních pobožností jest tu 6 thor, 4 stříbrné rafije [tj. ozdobná ukazovadla zakončená motivem prstů, pozn. autora], 2 stříbrné poháry k obětování vína, 5 stříbrných zvonků k baldachýnu, věčná lampa cínová, 2 velké svícny cínové, 8 mosazných lustrů, mosazný svícen tak zvaný Menorah a mnohé jiné věci.“⁴⁰⁸

Roku 1809 židovské město zachvátil další požár, který zničil téměř všechny židovské domy včetně synagogy.⁴⁰⁹ Po tomto požáru byla synagoga roku 1835 opravena a přestavěna.⁴¹⁰ Z této přestavby pocházel klasicistní Aron ha-kodeš. Další dílčí opravy synagoga prodělala ještě v letech 1863, 1910 a naposledy roku 1931.⁴¹¹ Svému účelu sloužila až do roku 1942, kdy byla nacistickými úřady zabrána. Dílo zkázy dokonala následná léta nezájmu a chátrání. Roku 1986 rozhodlo tehdejší vedení Městského národního výboru (bez souhlasu památkových orgánů) o demolici synagogy. Majitelé sousedního domku si na jejím místě zřídili zahrádku.

V sutinách rozbořené synagogy se našlo několik textilií, modlitebních knih, pergameny s texty tóry, několik dlaždic z původní podlahy, které jsou dnes v rukou pamětníků demolice. Mezi synagogální předměty, které byly odvezeny již ve 40. letech z vůle nacistických úřadů, patří čtyři povijany s hebrejským nápisem, drapérie, pokladnička (obr. č. 25, s. 257), miska na milodary, dva pláště, nástavec na tóru a lampa na věčné světlo. Tyto předměty se nyní nacházejí v depozitářích Židovského muzea v Praze.

Synagoga byla střediskem náboženského a společenského života židovské obce. Kromě toho, že byla místem pro slavení židovské bohoslužby, plnila do 60. let. 18. století funkci židovské školy – místa vyučování židovskému náboženství a současně byla shromaždištěm pro veřejná jednání židovské obce.

V židovské obci nikdy nesměla chybět mikve – lázeň sloužící především k pravidelnému měsíčnímu rituálnímu očišťování žen. Zastává totiž v pomyslné hierarchii židovských kultovních míst přednější pozici než synagoga. Tato skutečnost

---

⁴⁰⁸ ČAPEK, s. 27.

⁴⁰⁹ ČAPEK, s. 108-109.

⁴¹⁰ KŘENEK, s. 375

⁴¹¹ Libochovice, in: Karel KUČA: Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku, 3. díl, Praha 1996, s. 478; KŘENEK, s. 375.

dobře dokládá velký význam rodiny a manželství v židovském náboženství; obřadná očista v mikvi byla podmínkou manželského soužití. S rodinou je v judaismu spojena naprostá většina bohoslužebných úkonů.⁴¹²

V Libochovicích se jedna mikve nacházela na západním břehu rybníka v sousedství židovských domů stojících mimo původní židovský sídelní okrsek. (Obr. č. 16 a 17, s. 255 a viz maku B, s. 246.) Do vodní nádrže s pramenitou vodou vedlo několik schodů. Mikve byla dostatečně široká a hluboká, aby se v ní mohl ponořit dospělý člověk. Budova samotná představovala malý domek vystavěný přímo nad vodní nádrží. Takto mikvi zobrazuje už plánec Libochovic z roku 1727.⁴¹³

Z plánu (obr. č. 11, s. 253) domů č. p. II/311 a č. p. XXII/332 z roku 1773 se zdá, že jakási lázeň – snad další mikve – se nacházela mezi oběma domy. Rovněž současní majitelé domu č. p. 332 potvrdili, že v místě, které odpovídá plánu, byla v zemi kameny vyzděná prostora, do níž se vcházelo po kamenných schodech. Uprostřed této prostory byla studna (snad vyhloubená později). Při rekonstrukci domu však majitelé studnu i samotnou nádrž zasypali. Bližší zprávy o této lázni nemáme.

Vzhledem k nezbytnosti mikve pro fungování židovské rodiny je pravděpodobné, že vznikla brzy po příchodu židovských obyvatel do Libochovic v 16. století. Zda nejstarší mikví byla prvně zmiňovaná lázeň na břehu rybníčka nebo lázeň mezi domy č. p. II/311 a XXII/332 nelze z pramenů zjistit.

Mikve na břehu Rybníčka plnila svoji funkci do 50. let 19. století. Po zániku svého kultovního účelu se stala lázní veřejnou.⁴¹⁴ V období mezi světovými válkami – po odstranění zděné stavby nad nádrží – bylo místo vyhledáváno jako studánka s lahodnou vodou.⁴¹⁵ Dnes je někdejší lázeň takřka po okraj zasypaná odpadem.

---

⁴¹² O tom, že omývání v mikvi mělo výhradě kultovní a nikoliv hygienický charakter pojednává Thomas SCHLICH: Die Medizin und der Wandel der jüdischen Gemeinde: Das jüdische rituelle Bad im Hygienediskurs des 19. Jahrhundert, s. 173–194, in: Robert JÜTTE / Abraham P. KUSTERMAN (edd.): Jüdische Gemeinden und Organisationsformen von der Antike bis zur Gegenwart, Wien/Köln/Weimar/Böhlau 1996.

⁴¹³ NA, fond Sběrka map a plánů, sign. F-X-18 č. i. 1095

⁴¹⁴ ČAPEK, s. 43; KŘENEK, s. 377.

⁴¹⁵ Z dokumentů Archivu Stavebního úřadu v Libochovicích, svazek domu č. 310, se dovídáme, že r. 1894 žádal nový majitel lázně Jan Kacerovský o povolení k přestavbě lázeňského domku, což mu pro nesouhlas sousedů a špatné hygienické podmínky nebylo povoleno. R. 1897 domek koupil stavitel František Krupka, od něhož stavbičku r. 1920 získalo město Libochovice, které mikve upravilo na veřejnou studánku.

V. 3. Hřbitov

K významným památkám na zmizelé židovské obce v našich zemích patří židovské hřbitovy. Nejinak je tomu v Libochovicích, kde židovský hřbitov je poslední památkou na vyvražděné židovské obyvatele. Na území českých zemí se do současnosti dochovalo na 334 pohřebišť (včetně zcela malých zbytků).⁴¹⁶ Židovský hřbitov v Libochovicích patří se svými náhrobky k jednomu z nejstarších.

Židovské hřbitovy jsou nejenom místy posvátnými, ale současně představují cennou kulturní památku významu nejen uměleckého, ale i historického, neboť texty jejich náhrobků mají hodnotu jako významný historický i literární pramen. Hřbitov je současně dokumentem o velikosti židovské obce a texty náhrobních kamenů do určité míry mohou doplnit chybějící písemné prameny pro dějiny židů v daném místě. (Obr. čč. 27–32, s. 358 a 359.)

Jak již bylo řečeno výše, židovský hřbitov v Libochovicích byl založen roku 1583 na zádušním pozemku asi 800 m od středu města. (Stejněho roku přibližně 100 m východním směrem vznikl i hřbitov křesťanský.) V jeho okolí se původně nacházely vinice, dnes židovský hřbitov ze tří stran obklopuje povrchový důl, kde cihelna těží cihlářskou hlínu.

Postupem času byl hřbitov několikrát rozšiřován. Nejstarší náhrobky se nacházejí přibližně uprostřed hřbitova, zemřelí byli pohřbíváni v pravidelných řadách vedle sebe. Řady obvykle kvůli nedostatku místa zanikaly, ale zde byly pečlivě zachovány. Hřbitov se nejprve rozšiřoval západním směrem. Když už chybělo místo, roku 1846 hřbitov obec rozšířila o 450 čtverečních sáhů zakoupením pozemku na východ směrem ke křesťanskému hřbitovu.⁴¹⁷ Příčinou byl stoupající počet židovských obyvatel od začátku 18. století až do poloviny století 19.

V současnosti čítá hřbitov přibližně 512 náhrobků, z nichž do roku 1800 pochází asi 160. Nejstarší náhrobek, který se v současné době na libochovickém hřbitově nachází, je z roku 1611. Jedná se o obdélníkovou, všech ozdob prostou stělu s rovnou plochou nesoucí nápis s nepravidelným písmem. Velkou historickou cenu má text tohoto náhrobku (viz s. 31).⁴¹⁸ V Libochovicích dosud stojí ještě další dva náhrobky ze 17. století. Náhrobek *Meindl (Mindl)*, ženy *Eleasara, syna Salomona*, z roku 1663

⁴¹⁶ Jiří FIEDLER: Židovské památky v Čechách a na Moravě, Praha 1992, s. 34.

⁴¹⁷ V. CIMRMAN: Hřbitov Israelitů v Libochovicích, in: Vlastivědný sborník Podřipska, Roudnice nad Labem 1929-1930, s. 92.

⁴¹⁸ Zdeňka VOŠTŘA: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 11-12.

a stéla *Kressil*, ženy *Leviho z Loun*, dcery *Judy Eidlitze*. Maceva (náhrobní kámen) je zakončena stlačeným segmentovým obloukem a nápis je rozdělen do dvou částí, přičemž první část nese datum úmrtí a druhá část jméno, původ a chvalořečení. Nad druhou částí je reliéfně provedený oblouk. Zhruba dalších 60 náhrobků pochází z doby do roku 1750.

Podle tvaru lze náhrobní kameny rozdělit do dvou skupin. V první skupině jde o macevy zakončené lomenicovým štítem. V něm je nejčastěji umístěna zkratka **פך** (zde je skryt) nebo **פנ** (zde je uložen).⁴¹⁹ Převládá ryté písmo a jednoduchý text, který obsahuje pouze základní údaje, především jméno zemřelého, datum úmrtí a datum pohřbu.⁴²⁰

Další skupinu náhrobků představují stély zakončené půlkruhem. V horní části oblouku se obvykle vyskytuje datace a případně symbolika. U některých z tohoto období se také objevují barokizující naivně provedené sloupky či polosloupky.

Výjimečná je na libochovickém židovském hřbitově stéla z roku 1731, kopírující tvar ustrojené tóry. (Obr. č. 29, s. 259.) V horní části se v kartuši nachází datace se stylizovanou „korunou dobrého jména“ a masivní voluty. Po stranách dolní části vystupují jednoduché polosloupky. Oproti starším náhrobkům, které podávají o zemřelém jen základní údaje, nese obširnější nápis:

משה עלה אל אלהים משה	<i>Moše vystoupil k Hospodinu, Moše</i>
נאמן ביתו בתוח הי	<i>spravedlivý, jeho dům byl domem</i>
לעניתם וצדקתו לעד שחזיק	<i>otevřeným pro hladové a jeho</i>
ידי לומדי תורה וכספו פור	<i>svatost potrvá na věky.</i>
להכנסת אל הה"ח אלוף ה	<i>Neboť pilně přikládal ruku k Zákonu</i>
קצין כהרר משה נצ	<i>a z peněz svých hojně rozdával, kníže Moše Guc.</i>
תנצבה	<i>Budiž jeho duše přijata do svazků živých.</i> ⁴²¹

⁴¹⁹ Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 12.

⁴²⁰ Pohřeb se má konat v den úmrtí nebo druhý den. Jediným důvodem případného odkladu je, případně-li na týž den šabat nebo svátek, nemohou-li se truchlící dostavit včas nebo vyskytnou-li se technické problémy s přípravami pohřbu. Ja'akov NEWMAN / Gavri'el SIVAN: *Judaismus od A do Z*, Praha 1998, s. 142.

⁴²¹ Náhrobek č. e-06, Překlad in: Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 14-15.

U všech náhrobních kamenů z doby před josefskými reformami nacházíme specifické tvary židovských jmen. Skládají se z osobního jména a na místě příjmení je jméno otce zemřelého. Jen výjimečně najdeme rodinná příjmení či jména odvozená z místa původu či pobytu. U žen se kromě osobního jména často vyskytuje jméno otce či manžela. Až do zavedení povinných německých jmen pro židovské rodiny Josefem II. je evidence židů obtížná. Tato skutečnost znesnadňuje jednoznačné přisouzení většiny náhrobků osobám, které známe z pramenů (k tomu všemu zpravidla pod českou či německou modifikací jejich jména).

Velmi cenným údajem, který se na židovských náhrobcích vyskytuje, je původ zemřelého. Nalezneme zde pohřbené židy, kteří pocházeli z různých přespolečných židovských obcí, což při podrobnějším zkoumání může odhalit příbuzenské vztahy a kontakty jednotlivých obcí. Nelze podceňovat ani ty části náhrobního textu jako jsou chvalořečení a vyzdvihování dobrých skutků zemřelého. O zpěvákovi v synagoze Meieru Guttmannovi, který zemřel roku 1757, se z náhrobku dozvídáme: „*po všechny dny svého života krácel po stezkách přímých, všechny jeho skutky, které konal, učinil v poctivosti a čistotě, náš ctěný učitel*“.⁴²²

O Natanovi, který patřil k významným představitelům židovské obce, zastupoval ji při volbě zemského rabína a patrně měl také rozhodující vliv při výběru daní, čteme:⁴²³ „*dokonalý muž, chodil po všechny své dny po cestách přímých, byl vůdcem končiny, kníže Natan přímý*“.⁴²⁴ Titul „kníže“ vypovídá, že se jednalo o významného předáka židovské obce. Oslavné nápisy na náhrobcích však především ukazují, co bylo pro věřící židy nejdůležitější, a sice naplňování Zákona („*vyvyšoval H-spodina hrdlem svým a nepřetržitě zdvíhal srdce své k Bohu živému na nebesích, usilovně a vznešeně konal vůli svého Stvořitele*“⁴²⁵) a konání skutků milosrdenství („*jemu oddaně náleželi všichni nuzní, jeho dům těšil a posiloval všechny, kdož hloubají v Zákoně, od odpadnutí posílal nás na správnou cestu*“⁴²⁶)

---

⁴²² Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 36.

⁴²³ NA, fond Nová manipulace, sign. J 7/61, bez foliace.

⁴²⁴ Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 36

⁴²⁵ Náhrobek Jakoba Gundelfingera z r. 1848, č. hrobu b-3, překlad in: Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 29-30.

⁴²⁶ Náhrobek Abrahama Lederea z r. 1826, č. h-4, překlad in: Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 26.

Z náhrobků žen se zase dozvídáme, co bylo úkolem židovské manželky. V nápisech, které se velmi často opakují a oslavují statečnou ženu, jež stojí pevně při svém studujícím muži, nelze vidět jen frázi, ale spíše obraz fungování židovské rodiny.⁴²⁷

יום ב' דב מנחם תק"לפכ	<i>Druhého dne po sobotě, dne 22. menachem 5500</i>
פמ	<i>sem uložili</i>
אשת חיל צדקה	<i>ušlechtilou bytost, která konávala cedakot⁴²⁸</i>
עדרה באביגיל	<i>podobně jako Abigail,</i>
צנועה היתה במעשיה	<i>jež si počínala skromně a cudně</i>
מצות ה' שמרה לעדן	<i>a ostříhala Pokyny Vznešeného. Její životní</i>
נשמתה עלה מ' יטל	<i>jiskra se povznesla do Zahrady Eden - [taková</i>
בת ה' יהודה ול תחי	<i>byla] paní Jitl, dcera rav Jehudy. Kéž</i>
צבה	<i>je její jiskra vevázána [do svazku živých.]</i>

Pro židovské hřbitovy je charakteristická náhrobní symbolika, která souvisí jak s rodovou příslušností zemřelého (symboly Kohenů, Levitů), tak symbolů vztahujících se k příjmení zesnulého. Dále některé symboly se přímo vztahují k biblické zvěsti či židovské liturgii.

Převážná část symbolů na libochovickém hřbitově zdobí náhrobky z 18. a 19. století. Ty jsou ovládnuty stylem barokním, který rozhojnil používání ornamentiky nejen co do množství různých motivů, ale také co do možnosti kombinací jednotlivých prvků.

Na libochovickém hřbitově se nejčastěji setkáváme s vavřínovým či jiným věncem symbolizujícím korunu dobrého jména, což značí krásu duše spravedlivého. (Obr. č. 32, s. 259.) Hřích je ve Starém zákoně popisován jako ztráta této koruny: „*Spadla koruna z naší hlavy, běda nám, neboť jsme zhřešili*“⁴²⁹ Věncem zpravidla rámuje úvodní zkratku – „*zde je uložen*“, „*zde je skryt*“. Symbolika věnce, převzatá z antiky, je původně pohanským symbolem vítězství, které se v židovském náboženství neomezuje na úspěch časný (jako např. vítězný atlet, válečník, umělec), ale

⁴²⁷ Zdeňka VOŠTRÁ: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002, s. 40.

⁴²⁸ Tj. skutky milosrdenství.

⁴²⁹ Bible ČEP, Pláč 5,16.

překračuje rovinu pozemského života a v konečném významu symbolizuje víru ve vítězství života nad smrtí (věčný život v nebeské blaženosti).

Dalším ze symbolů na libochovickém hřbitově je piniová šiška. Vyskytuje se na jednom náhrobku, úzce souvisí s chrámem a touhou židů po návratu do Svaté země. Pinie se totiž pro své vonné dřevo používala jak při zápalných obětech na oltáři chrámu a na hranicích pálených v den novoluní, stejně tak se z ní zhotovovaly dveře svatostánku.⁴³⁰

Častým symbolem jsou i kruhy a kroužky. Jedná se o znak ovlivněný pozdě antickým pohanstvím, který se prostřednictvím talmudických spisů dostal do židovského náboženství jako symbol věčnosti a nekonečna, mající širší význam obšírně vysvětlovaný kabalistickými spisy.

Davidova hvězda zdobí jen jednu libochovickou macevu. Tento známý symbol židovství byl převzat z jiných kultur a vyjadřoval mesiášství („*vyjde hvězda z Jákoba, povstane žezlo z Izraele*“).⁴³¹ Spodobnění Davidovy hvězdy na náhrobku vyjadřuje očekávání zemřelého na příchod Mesiáše.

Často se vyskytuje zobrazení kohenských rukou (obr. č. 31, s. 259) a levitských souprav (obr. č. 30, s. 259). Původ tohoto prvně jmenovaného symbolu se odvozuje z židovské liturgie, kdy při bohoslužbě potomci kněžského rodu prvního velekněze Arona vykonávali při chrámové a později synagogální bohoslužbě zvláštní roli. Toto znamení značí, že jde o hrob Kohena, tedy příslušníka rodiny, která svůj původ vztahuje k veleknězi Aronovi. V Libochovicích nalezneme symboly kohenských rukou především v několika řadách uprostřed hřbitova v jeho nejstarší části, kde stojí stély pocházející většinou z poloviny 18. století.

Mezi přední privilegia Kohenů patřilo právo udílet požehnání. Před tímto úkonem jim Levité, potomci jednoho z dvanácti kmenů Izraele, umyli ruce. Kromě toho mají příslušníci těchto dvou rodů v rámci židovství další privilegia při liturgii, zejména při čtení z Tóry. První četl Kohen, pak Levi a potom ostatní židé. Jejich hroby poznáme podle levitských symbolů, kterými jsou konvice, šálky a podšálky. Levité bývali často kantoři a „školníci“ v synagoze. S levitskými symboly se v Libochovicích setkáme jen u několika málo náhrobků. Většinou jsou jednoduše vyryty do náhrobku a umístěny nad nápis. V porovnání s jinými hřbitovy patří libochovický hřbitov co se

---

⁴³⁰ Freema GOTTLIEB: *Mystický výklad náhrobních reliéfů*, Praha 1997.

⁴³¹ Bible ČEP, Čtvrtá kniha Mojžíšova 24,17.

symboliky a ornamentiky týče k hřbitovům chudším. Nesetkáme se zde s jinde častou symbolikou vztahující se ke jménu zemřelého.

Uvedené podoby náhrobků přetrvávají v Libochovicích až do první poloviny 19. století. V souvislosti s úpravami židovských jmen po roce 1787 můžeme na mladších náhrobcích sledovat změny především v obsahové formě nápisu i v častějším výskytu ornamentiky.

Od druhé poloviny 19. století se v Libochovicích vlivem asimilace židovského obyvatelstva setkáváme s náhrobními kameny, které ztrácí svoji specifičnost a od křesťanských náhrobků se příliš neliší. Nápisy začínají být dvojjazyčné, nejprve v hebrejštině a němčině, později v hebrejštině a češtině. Koncem 19. století hebrejský text mizí úplně.

Následkem nacistické perzekuce, kdy byli v koncentračních táborech umučeni téměř všichni libochovičtí židé, židovská obec v Libochovicích zanikla. Hřbitov začal zarůstat a chátrat. Pod ním vznikla zahrádkářská kolonie a někteří zahrádkáři použili stavební materiál z ohradní zdi hřbitova a dokonce i náhrobní kameny na stavbu svých kůlen a zahrádkářských domků. Mnoho kamenů bylo ukradeno a některé z nich skončily jako suvenýr na okrasných skalkách. V některých případech v 80. letech 20. století sama židovská obec v Ústí nad Labem prodávala žulové náhrobky k přebroušení.

V roce 2002 vznikla v Libochovicích iniciativa, která se snaží židovskému hřbitovu vrátit důstojnou podobu. Postupnou prací několika občanských sdružení se za přispění různých nadací hřbitov doslova vynořuje z pralesa a z příležitostné skládky se mění v důstojné místo posledního odpočinku. V roce 2007 se uskutečnily opravy, resp. stavby zčásti rozebraných a z části pobořených obvodových zdí, které by měly pokračovat i v budoucnosti.

VI. ROZVOJ ŽIDOVSKÉ OBCE OD KONCE 18. STOLETÍ A JEJÍ ZÁNİK

VI. 1. Josefské reformy

Reformy císaře Josefa II. (1780–1790)⁴³² zapříčinily v židovských obcích velké změny a to i přesto, že nepatřily ke klíčovým opatřením císařovy politiky. Oba hlavní patenty – zrušení tělesného poddanství („nevolnictví“) a toleranční patent z roku 1781 se židů netýkaly. Stejněho roku však císař kromě mnoha nových patentů rozhodl, že židé již nemusí nosit viditelné znamení příslušnosti k židovské obci a umožnil jim studium na pražské univerzitě, která do této doby byla výhradně katolickou vzdělávací institucí. Současně došlo k uvolnění dosavadních omezení v obchodování, v pobytu v královských městech v době trhů, v provozování řemesel a v zemědělské činnosti na pronajaté půdě.

O tom, že sami židé si od reforem slibovali víc, než skutečně chtěli přinést, vypovídá žádost libochovických židů Dawida Wolfa a jeho švagra Mayera Lewy. Oba obchodníci chtěli podnikat v nedávno postaveném pevnostním městě Terezín. V říjnu 1782 žádali Dvorskou komoru ve Vídni (která v rámci Spojeného dvorského úřadu plnila funkci ministerstva financí) o svolení zřídit si v Terezíně skladiště pro své zboží. V odpovědi jim bylo doporučeno obrátit se s žádostí na české zemské gubernium. Po dvou měsících žádali ve Vídni znovu. Tehdy jim již úřad otevřeně sdělil, že židé v Terezíně obchodovat nesmí.⁴³³

Josef II. také učinil velký zásah do židovské samosprávy, když roku 1784 omezil soudní pravomoc židovských obcí jen na náboženské a manželské záležitosti. Židovská obec ztratila samosprávu jako politicko-správní korporace a libochovičtí židé začali podléhat nově zřízenému městskému regulovanému magistrátu. Jen některé politicko-správní záležitosti směla libochovická židovská obec vykonávat pod dohledem vrchnosti až do roku 1851. Pro židy byla zavedena vojenská povinnost, která se však kvůli potížím s košer stravou a dodržováním svátků židovskými vojíny brzy přestala vymáhat. Roku 1784 bylo židovským obcím nařízeno vést matriky

⁴³² K problematice patentů Josefa II. pro židy srov. Klaus LOHRMANN: Die Toleranzpolitik Josefs II. im Vergleich der einzelnen Länder, in: XXVI. Mikulovské sympozium 2000. Moravští židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918), Brno 2003.

⁴³³ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, fond Komerz – Böhmen, fasc. 74, kart. 1308.

narozených, oddaných a zemřelých, jejichž kontrolní kopie vedli katoličtí faráři. Zachován však zůstal familianstský zákon a židé museli dále platit toleranční daň, která se zvyšovala.

Reformy již současníci vnímali rozporuplně.⁴³⁴ Výhody, které pro židovské obyvatelstvo přinášely, byly totiž značně relativní. Zrušení povinnosti lišit se oděvem od křesťanů sice lépe odpovídalo lidské důstojnosti v tom, že židé již nemuseli nosit označení žluté barvy jako symbol zrady.⁴³⁵ Avšak i bez tohoto označení se nepřestali věřící židé od křesťanů lišit úpravou vousu, jak nařizovalo jejich náboženství. Povolení obchodování libochovickým židům z počátku také nic nového nepřineslo, neboť vrchnost jejich obchodní aktivity podporovala již dříve. Ze zrušení zákazu stravovat se v křesťanských hostincích se zbožní židé většinou také neradovali, neboť věřícímu židu zakazovaly náboženské předpisy pojídat rituálně nečisté pokrmy podávané ve většině hostincích. Přínosem zůstalo snad jen dovolení, v praxi zpočátku jen teoretické, studovat na univerzitách a především možnost svobodněji nakupovat i křesťanské grunty a bydlet mimo „židovské“ domy, což výrazně ulevilo jejich bytové situaci.

Současně s uvedenými výhodami, které josefské reformy přinesly, se židovské obce setkávaly s tím, že do jejich tradičního způsobu života začaly vnikat projevy myšlenkového proudu, které byly nazvány osvícenstvím. Ty měly v konečném důsledku za následek dramatické narušení a rozvolnění jejich náboženského života a v konečném důsledku sekularizaci. V praxi se nejprve projevovaly zásahem do školství, kdy se židovské děti měly učit světské předměty na úkor náboženství. Když Josef II. nařídil židovským obcím zřídit normální školu, libochovičtí židé zemskému guberniu oznámili, že jejich prostředky jim to neumožňují⁴³⁶ a místní křesťanský učitel jejich děti učit nemůže, neboť neumí německy.⁴³⁷

---

⁴³⁴ Jiří KUDĚLA: *Zeitgenössische Reaktionen auf die josephinische Toleranz der Juden in Böhmen und Mähren*. Prager und Wiener Diskussion über die Toleranz der Juden zwischen 1781 und 1782, in BJ, XXXII/1996, S. 104-144.

⁴³⁵ Žlutá totiž byla vnímána jako barva zrady a měla připomínat židovské odmítnutí Ježíše jako Mesiáše.

⁴³⁶ Skutečným důvodem však možná byla snaha židovské obce uchránit své děti osvícenského způsobu vyučování, které neprávem považovali za ohrožující náboženský vývoj jejich dětí.

⁴³⁷ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. LII/3, sign. Ec. Normal-Schul- Errichtung. formulář jak jednotlivé obce z vlastních prostředků zřídili Normální školu r. 1783: „*Libochowitz – die dortige Gemeinde ist nicht vermögend einen eigenen Lehrer unterhalten und der dortige christliche Schullehrer ist der Teuschen sprach nicht kundig*“.

S reformní činností totiž probíhalo zavádění němčiny jako úředního jazyka. Zdá se však, že pro židy hovořící jiddisch či „Judendeutsch“ to nebyl problém.⁴³⁸ Do této doby s vrchností korespondovali v němčině, ale pro bohoslužbu a dokumenty své samosprávy používali hebrejštinu nebo jiddisch psaným hebrejským písmem. O znalosti němčiny resp. německého kurentního písma vypovídá vrchnostenský soupis familiantů z roku 1786, z nichž 21 v soupise podepsáno. Z těchto podpisů je 12 pouze hebrejských. Zbylých 9 podpisů je psáno většinou nevypsáním (kostrbatým) kurentním písmem.⁴³⁹

Roku 1787 Josef II. přijal patent, podle něhož musí všichni židé přijmout německé osobní a rodinné jméno. K tomuto účelu byl sestaven seznam osobních jmen, které jejich držitel nesměl za života pozměnit. Po roce 1836 směli židé užívat kterékoli německé jméno. Příjmení byla někde zvolena nově, ve většině případů však sledovala starší zažitá jména jednotlivých rodin pocházející z místa původu nebo zaměstnání. U vesnických židů většinou vycházelo z názvu vesnice, např. Wrbitschaner, Žerotiner nebo Nalos – odzadu čtené německé jméno vesnice Solany/Solan u Libochovic. Opatření mělo zajistit lepší evidenci židovského obyvatelstva.

Série reforem císaře Josefa II. se zahrnovala takřka všechny oblasti života poddaných. Denně vycházela z císařské kanceláře nová a nová nařízení. V této souvislosti je zajímavý návrh libochovického žida Moysese Joachima, obchodníka tabákem a cukrem, který Dvorské komoře ve Vídni zaslal návrh zavést jednotné „recyklovatelné“ balení cukru na více použití, podobně jako už bylo nařízeno jednotné balení soli. Návrh, kterým šel jistě vzít vlastní obchodní aktivitám, byl však ve Vídni označen jako neužitečný.⁴⁴⁰

Nové podnikatelské aktivity – především prodej tabáku, rozšíření židovských obydlí také v dosud „křesťanských“ částech města, ale i postupné opouštění tradičního náboženského způsobu života předznamenával budoucí dalekosáhlé změny.

---

⁴³⁸ Wilma IGGERS: Die Juden in Böhmen und Mähren, München 1986.

⁴³⁹ SOA Litoměřice, Vs. Libochovice, kart. 215, XIII.C.1.

⁴⁴⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, fond Komerz – Böhmen, fasc. 74, kart. 1308.

VI. 2. Libochovická židovská obec v 19.

a první polovině 20. století

Od konce vlády Josefa II. nastala pro židovskou obec zcela nová situace a postavení židů v rámci společnosti se začalo výrazně měnit. Reformní nařízení Josefa II. ve vztahu k židům byla završena roku 1797 vydáním Systémálního židovského patentu. Revoluce roku 1848 byla počátkem odstranění většiny rozdílů mezi židy a křesťany. Zrušen byl familiantský zákon a numerus clausus, toleranční daň a všechna omezení v oblasti bydlení. Poslední nerovnosti pak odstranila prosincová ústava z roku 1867. Z rovnoprávného postavení se židé v českých zemích těšili až do září 1938.

V demografických údajích se odrážela širší svoboda pohybu. V roce 1799 příslušelo do Libochovic 40 rodin, resp. familiantů a z nich osm pobývalo mimo Libochovice. V roce 1811 stoupl jejich počet na 42⁴⁴¹, ale z tohoto počtu 14 rodin pobývalo trvale jinde.⁴⁴² V roce 1831 v Libochovicích bylo 167 křesťanských a 26 židovských domů. Ve městě žilo 1062 křesťanů a 187 židů.⁴⁴³ V následujícím desetiletí začala židovská populace Libochovic prudce stoupat. Soupis z roku 1846 (s. 227) udává v Libochovicích dokonce 326 osob židovského vyznání včetně žen a dětí. (Pro srovnání Libochovice měly roku 1843 celkem 1558 obyvatel.⁴⁴⁴) O obcházení familiantského zákona svědčí to, že čtyři ženy a matky dětí jsou úředně označeny jako „Wirtschafterin/hospodyně“. Z celkového počtu velká část židů bydlela mimo „židovské“ domy – celkem 31 rodin (134 osob).⁴⁴⁵

Roku 1869 proběhlo první celostátní sčítání obyvatelstva. Z jeho výsledků vyplývá, že v Libochovicích žilo 1.962 obyvatel, z toho 289 židovské víry. V procentuálním vyjádření zde žilo 14,7 % židů.⁴⁴⁶ Jejich počet se ovšem neustále snižoval. Roku 1880 město mělo 228 Židů (11,1 %). Roku 1890 191 židů (8,9 %) a v roce 1900 jen 124 (5,7 %). Při sčítání lidu v roce 1910 se k židovskému vyznání

⁴⁴¹ Srov. Rudolf SANDER: Počty židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století, in: Sborník archivních prací 52/2002 – 2, s. 521-590.

⁴⁴² NA, fond Soupisy židů HBS, Soupis z r. 1811, kart. 33

⁴⁴³ Johann Gottfried SOMMER: Das Königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt. Erste Band. Leitmeritzer Kreis, Prag 1833, s. 41.

⁴⁴⁴ Karel KUČA: Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku, 3. díl, Praha 1996, heslo Libochovice, s. 474-480.

⁴⁴⁵ Mannschafstbuch, 1846.

⁴⁴⁶ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 13

hlásilo už jen 85 obyvatel (tj. 3,7 %).⁴⁴⁷ Židé odcházeli především do hospodářsky silnějších měst. Jako důvod vydání svého domovského listu uváděli nejčastěji „za obchodem“. Mnoho jich odešlo do Prahy nebo do průmyslových aglomerací v Krušnohoří.⁴⁴⁸

Ačkoliv židovská obec po josefských reformách ztratila funkci samosprávné nábožensko-politické korporace, nepřestala plnit své kultovní poslání v čele s rabínem⁴⁴⁹ a „světským“ předsedou náboženské obce.⁴⁵⁰

Největší průlom osvěcenských názorů do tradiční židovské kultury nastal ve školství. Po roce 1786 se školní vysvědčení a zkouška náboženství v německém jazyce stala podmínkou k uzavření sňatku. V rámci všeobecné reformy školství měly židovské obce zřizovat německé sekulární (normální) školy. Ty poskytovaly osvěcenské vzdělání se zcela jinými požadavky, než na žáky kladla židovská ortodoxie. V důsledku toho zmizel tradiční způsob výuky, kdy děti byly vyučovány židovským učitelem ve znalosti hebrejštiny i Zákona a to ve školách zřizovaných židovskou obcí buď v soukromí, nebo přímo v synagoze. Zavedení sekulárních škol

⁴⁴⁷ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 13

⁴⁴⁸ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, Kniha vydání domovských listů, č. evid. K 100

⁴⁴⁹ V první polovině 19. století úřad rabína zastávali *Seligmann Rapp* a *Samuel Neuburg*. Později, neznámo odkdy, neměla židovská obec svého placeného rabína a rabínem býval zvolen vždy některý člen židovské obce v Libochovicích a svou funkci zastával bezplatně. Rabínem se po Samuelu Neuburgovi stal *Neftali Gundelfinger*. Od něj se zachoval náboženský spis, který se zabývá se otázkou holení na polosvátek (Jeruzalém, Knihovna karlínské ješivy chasidej Stolin, sbírka rabi Shocheta, Ms 449, 1 list) a soubor dopisů halachického (nábožensko-právního) obsahu, které byly adresovány pražskému rabínovi Samuelovi Landauovi. Po něm v úřadu rabína působili také jeho synové *Aron*, *Eliáš* a *Jakob Gundelfingerové*. Jakob Gundelfinger měl na starosti vykonávání obřezek jako „první zkoušený autorisovaný operathér pro obřízky v Čechách“. Za jeho rabinátu byla r. 1835 opravena či přestavěna synagoga. V letech 1836–1850 úřad rabína zastával *Aron Günzburg*. Byl to propagátor němčiny a v synagoze zavedl německá kázání. Napsal populární *Dogmatisch-historische Beleuchtung des Judentums* a různé politicko-náboženské brožury. V roce 1848 emigroval do USA, kde se stal středoškolským profesorem. Po Aronu Günzburgovi úřad rabína převzal *Simon Friedmann* (1850–1859), *Dr. Bernard Altar* (1859–1864), a *Samuel Nagel* (1864–1872). Po něm byl rabinát zrušen a Libochovice připadly do správy rabinátu Slánského. Po roce 1918 rabínská správa ze Slaného přesídlila do Budyně. Jako rabíni zde za první československé republiky působili *Bernard Löwi* a *Filip Kolker*. Kromě rabínů měla židovská obec kantory, kteří předčítávali nebo zpívali modlitby a vyučovali děti náboženství. Od roku 1835 jimi byli *Nathan Lederer*, *Lazar Sängler*. Pak byl kantorem *Salamon Federmann*, *Ignaz Nass* (do r. 1902), *Friedrich Löwy* (1903–1904), *Julius Ganz* (1905–1910), *Viktor Weiss* (1911–1919).

In: *Kalender für Israeliten für das Jahr 5654–5678*, Wien, 1894–1918; Židovský kalendář na rok 5681 a 5682, Praha 1921; KŘENEK, s. 375.

⁴⁵⁰ *Abraham Lederer* (1825–1832), *Šimon Kuh* (1832–1842), *Elias Menzel* (1842–1857), *Wilhelm Löwi* (1857–1866), *Jakob Sohr* (1866), *Alexander Gundelfinger* (1866–1869), *Jakob Neuschul* (1869–1870), *Albert Sohr* (1870–1871), *Jakob Neuschul* (1871–1878). V letech 1878–1894 se nepodařilo jména předsedů židovské obce zjistit. Dále následovali *Adolf Getreuer* (1894–1903), *Ignaz Bloch* (1904–1906), *Jakob Lederer* (1907–1918), *Max Pick* (1919–1920), *Emil Pereles* (1921), *Otokar Novák* (1922–1940).

In: *Kalender für Israeliten für das Jahr 5654–5678*, Wien, 1894–1918; Židovský kalendář na rok 5681 a 5682, Praha, 1921; KŘENEK, s. 373; ČAPEK, 1878.

urychlilo proces emancipace, přimknutí se k německé kultuře a identifikování se s rakousko-německým liberalismem.

Pro potřeby židovské školy založené podle nařízení Josefa II. z roku 1786 byly upraveny prostory v domě č. p. I/310. Později se vyučovalo také v jiných domech. Až do roku 1880 neměla práva veřejné školy a žáci museli skládat závěrečné zkoušky na městské škole. Roku 1872 získala jednotřídní škola nové prostory v domě č. p. XVIII/336 a o dva roky později dosáhla škola také státního uznání. Tehdy se počet jejích žáků pohyboval mezi 30–40 dětmi. Usnesením Zemské školní rady č. 4420 byla „Soukromá israelská německá obecní škola jednotřídní v Libochovicích“ povolena a roku 1880 obdržela „právo veřejnosti“. Počet žactva vystoupal v 80. letech asi na 50 žáků. Vyučovací jazyk byl německý, jen mimořádně se v prvním ročníku použila čeština, která se jinak vyučovala jako volitelný předmět. Provoz školy stál ročně v průměru 1.360 zl. Rozpočet se hradil z příspěvků bohatých Židů, drobného školného a státní dotace 200 zl. Zbytek hradila židovská obec. Počet žáků po otevření rychle přibýval a školu navštěvovaly i děti z okolních obcí. Dokonce chodily každoročně i dvě až čtyři děti katolické, německé „obcovací řeči“. Od roku 1884 byla škola dvoutřídní. Navštěvovalo ji tehdy až 70 dětí. Žáků ovšem ubývalo a od roku 1895 se opět vyučovalo jen v jedné třídě s přibližně třiceti dětmi. Ve školním roce 1897/1898 škola měla jen 11 žáků, což spolu s protižidovskými resp. protiněmeckými výpady ve městě vedlo k zavření školy.⁴⁵¹

V 19. století působila v Libochovicích řada židovských spolků a nadací. Nejprve v první polovině 19. století vznikaly konfesně židovské organizace, později židé vstupovali do českých spolků. Spolková činnost se rozhojnila po roce 1862 resp. 1867, kdy židé získali plnou náboženskou svobodu. Mezi židovské spolky patřily charitativní organizace jako např. Spolek nábožných paní,⁴⁵² nebo Handwerker-Verein, který založil roku 1840 Leopold Lederer. Jeho účelem bylo podporovat začínající řemeslníky, poskytovat jim do začátku nářadí a prostředky. Roku 1845

⁴⁵¹ AŽMP, fond Židovská obec Libochovice, Kronika německé židovské školy z let 1890–1898, sign. 86155.

⁴⁵² *Israel Frauenverein Libochovic* založily libochovické židovky jako ženskou obdobu Chevra kadiši (viz kapitola V. 1.). Členky tohoto spolku prováděly rituální očistu zemřelých žen a měly na starosti vykonávat některé kultovní úkony např. při svatbě. Předsedkyněmi spolku byly od začátku 19. století *Rebeka Lederer, Theresie Kuh, Rosalie Poper, Theresie Gundelfinger, Karoline Bloch*. V současnosti je pokladní kniha tohoto spolku z přelomu 19. a 20. století uložena v inventáři Židovského muzea v Praze. Koncem 19. století se z tohoto spolku vyvinul ženský spolek *Frauenverein Stephanie*. Předsedkyněmi spolku byly *Anna Getreuer* (1894–1903), *Franzeska Bloch* (1904–1909) a *Anna Lederer* (1908–1918). Spolek přetrvával až do roku 1940. Jeho účetní kniha z let 1899–1940 je uložena v AŽMP, fond Židovská obec Libochovice, sign. 47753.

založil Filip Brill Spolek pro ošetřování nemocných.⁴⁵³ Nadále působilo pohřební bratrstvo Chevra kadiša, jehož počátky se datují již do roku 1650.⁴⁵⁴

V českých spolcích figurovala jména židů ve spolku Vojenských vysloužilců⁴⁵⁵, Sboru dobrovolných hasičů⁴⁵⁶ a v Sokole. Moriz Weisberger byl dokonce zakládajícím členem Sokola Házmburského který vznikl roku 1886 pro města Libochovice a Třebenice.⁴⁵⁷

Mnozí libochovičtí židé v první polovině 19. století dosáhli významných pozic v městské společnosti. Nejvýrazněji vystupují jména městských lékařů Filipa a Joachima Löwy. Filip Jakub Löwy, první absolvent lékařské fakulty pražské university z řad libochovických židů se stal roku 1815 městským lékařem a své poslání zastával až do roku 1859. Od roku 1843 mu pomáhal jeho syn Joachim Löwy.⁴⁵⁸ Ačkoliv slavný libochovický rodák Jan Evangelista Purkyně jeho lékařské výkony příliš nechválí⁴⁵⁹, patřil Dr. Löwy k osobnostem všeobecně váženým a oblíbeným. Nasvědčuje tomu dobové svědectví o jeho pohřbu.⁴⁶⁰

---

⁴⁵³ *Israelischer Krankenpflege-Verein Libochowitz*. Spolek se věnoval péči o nemocné, nákupu léků pro chudé a motlitbě za nemocné. Roku 1787 spolkové jmění dosahovalo hodnoty 300 zl. Spolu s Chevra kadišou fungoval až do druhé světové války. Mezi jeho předsedy patřil Simon Katz (1880–1882, 1884–1886), Veith Kuh (1883), Moriz Weissberger (1894–1903), Alois Sommer (1904–1910 a 1915–1918), J. L. Lederer (1911–1914). In: Kalender für Israeliten für das Jahr 5654–5678, Wien, 1894–1918; Židovský kalendář na rok 5681 a 5682, Praha, 1921; KŘENEK, s. 377; ČAPEK, s. 77; Pokladní kniha tohoto spolku z let 1880–1909 in AŽMP, sign. 47747.

⁴⁵⁴ *Israelitische Beerdigungsbruderschaft Libochowitz*. Roku 1877 si spolek od Václava Tomana pořídil pohřební vůz za 430 zl. Majetek pohřebního bratrstva roku 1878 činil 1500 zl. Představenými Chevra kadiši byli Matkus Menzel, Moritz Stern, Šimon Kuh, Wilhem Löwy, Jakob Lederer (1894), Abraham Brill (1895–1898), Moriz Weissberger (1899–1905), Ignaz Bloch (1906), Alois Sommer (1907–1908), Sigfried Lauscher (1911) a Max Pick (1909–1910 a 1912–1918). V době před první světovou válkou mělo okolo čtyřiceti členů. Poslední zápis v jeho účetní knize se nachází z roku 1919, kdy byl předsedou Max Pick. Zda bratrstvo působilo v době meziválečné, není známo. In: Kalender für Israeliten für das Jahr 5654–5678, Wien, 1894–1918; Židovský kalendář na rok 5681 a 5682, Praha 1921; KŘENEK, s. 377; ČAPEK, s. 75, AŽMP, fond Židovská obec Libochovice, Chevra kadiša – pokladní kniha 1910–1919, sign. 47753.

⁴⁵⁵ Byl založen roku 1870 jako organizace poskytující prostředky pro pohřby padlých vojáků. Místo pokladníka zastával Jakub Neuschul a členové výboru byli mj. Adolf Kuh a Karl Löwi. Od roku 1873 vedl Adolf Kuh spolkovou hudbu. KAUBEK, s. 387–388.

⁴⁵⁶ Albert Sohr byl dokonce nadhasičem. KAUBEK, s. 388–389.

⁴⁵⁷ Jakub ZENTNER: Dějiny Sokola v Libochovicích. Vydáno k 120. výročí od založení Sokola Házmburského v Libochovicích a Třebenicích MDCCCLXXXVI – MMVI, Libochovice 2006, volně ke stažení na internetu (<http://www.tjsokol-libochovice.cz/index.php?sid=11...> 19.4.2009), Kronika města Libochovic, rok 1924.

⁴⁵⁸ ČAPEK, s. 42

⁴⁵⁹ Purkyně ve svých Pamětech píše, jak léčil jeho nemocnou matku: „...kdyby zůstal naživě (rozumí se bývalý městský lékař Čapek) nebyla by těžkomyslnost mé matky nikdy toho stupně dosáhla, kterou dobrý pan doktor Löwy svým léčením spíše pěstil, než zaháněl.“ Jan Evangelista PURKYNĚ: Nitky z mého života, Praha 1987, s. 24.

⁴⁶⁰ „R. 1862 dne 7. června zemřel městský lékař p. Jakub Löwy. Pohřeb jeho odbýval se dne 9. června [1862] odpoledne při hojném účastenství nejen israelitů, alebrž i katolíků celého okresu. Zemřelý pro svou lidumilnost, prostnost a zvláštní obětavost požíval všeobecné vážnosti. Zpěvácký spolek „Libuše“

V druhé polovině 19. století byly završeny dalekosáhlé proměny celé společnosti. Spolu s národním uvědoměním na české straně probíhala emancipace židů. Postupně přestávaly obě kulturní skupiny dělit náboženství, které stále více ustupovalo do soukromé sféry, ale zdůrazňovaly příslušnost k národu, která se stala novým konstitutivním prvkem společnosti. Židé se stále více přikláněli k liberalismu a k německé jazykové kultuře, která usilovala vytvořit z Předlitavska německý stát. Naproti tomu etnickým Čechům šlo o to, aby v rámci monarchie a při zachování celistvosti Českého království získali politickou nezávislost. Politické boje rozdělovaly celou společnost a ve většinově českém městě, jakým byly Libochovice, se německy hovořící židé nejdříve ocitli v pozici „nepřátel národa“.

V posledních desetiletích 19. století se židé střetávali s projevy nevraživosti, které na rozdíl od dob raného novověku nebyly motivovány primárně nábožensky (antijudaismus), ale spíše národnostně a později rasově (antisemitismus). Pravou příčinou však byla orientace většiny židovské populace na německou kulturu. Antisemitistické projevy se objevovali tehdy v novinách.⁴⁶¹ Protižidovské a protiněmecké výpady byly slyšet na veřejných schůzích⁴⁶² a ve spolcích.⁴⁶³

Spory již nebyly vedeny pod rouškou náboženské víry, ale zaštiťovaly se nacionálními ideály. Svoji roli hrály také osobní neshody i protikladné názory politických stran, mezi jejichž členy začala figurovat také židovská jména. Židé se stali členy městského zastupitelstva poprvé v roce 1864.⁴⁶⁴ Koncem 19. století již

---

zpíval cestou k hřbitovu 50. žalm „Meserere mei Deus“, a při zpuštění do hrobu zapěl též zvláštní smuteční píseň. Průvod pohřební vedl krajský rabín p. David Pick z Teplice při assistenci místního a budyňského rabína, a jak v domě zesnulého, tak i na hřbitově držel řeči dojemné. Pohřeb měl dvojí ráz, totiž israelský a křesťanský, a z účastníků nevěděl si nikdo pamatovati, že by v kdy v Libochovicích při podobné příležitosti tolik lidu se bylo účastnilo.“ ČAPEK, s. 147.

⁴⁶¹ Od roku 1893 „Podřipský politický klub“ vydával své noviny Hlasy z Podřipska. V tomto listu vycházela pravidelně antisemitistická a protiněmecká příloha „Z Jařma“ s inzercemi jako např.: „Nepřijímáme insertů židovských a německých!“, „Podřipané! Nekupujte u židů a Němců“ apod. In: Hlasy z Podřipska, knihovna SOKA Litoměřice.

⁴⁶² Dne 12. prosince 1897 se konala schůze „Řemeslnické besedy“ a „Podřipského politického klubu“. Kronikář píše: „Ve schůzi pěkně mluvil dr. Jan Kadlec, Kaizl, Kotlár, redaktor Havel. Havel navrhl resoluci: Považujeme za provokaci českého národa a našeho města, když zdejší židé vydržují německou školu, odbírají německé listy a všude demonstrují s němčinou. Jinak budou to Češi považovati za věc národní cti a s nimi nezasedati.“ Kronika města Libochovice, 1897, Městský úřad Libochovice, toho času u městského kronikáře Mgr. Josefa Kroba. V městské kronice se dočítáme: „Dne 13. března 1902 bylo ve schůzi obecního zastupitelstva domlouváno israelitům, aby neodebírali německé nám nepřátelské noviny; aby odevzdávali lístky při volbě do obchodní komory české straně a na ulicích aby hovorem svým dávali najevo „že jsou syny českého národa“ a že chtějí s námi splynout.“

⁴⁶³ Přesto např. 9. ledna 1909 měli židovští členové zakázáno účastnit se sokolských šibřinek.

⁴⁶⁴ Teprve volby z 18. srpna 1864 přivedly židovské spoluobčany do městské rady. Volilo se ve třech sborech podle výše daní a majetku. Do druhého sboru byl zvolen Alexander Gundelfinger z č. p. IX/318) a Jakub Neuschul z č. p. 7. Za náhradního druhého sboru Mojžíš Poper z č. p. XIV/323. Při volbách 20. října, 10. a 28. listopadu 1870 se žádný žid nestal členem městské rady, ale za náhradníka

zastávali významné pozice a měli vliv v městské samosprávě.⁴⁶⁵ Politické boje vyvrcholily 14. prosince 1897, kdy byla v židovské synagoze vytlučena okna.⁴⁶⁶ V městském rozpočtu z roku 1897 nalézáme výdaj 4 zl. a 20 kr. ponocnému za hlídání židů, když měli strach při demonstracích.⁴⁶⁷

Jejich počet v Libochovicích začal koncem 19. století rychle klesat, neboť odcházeli do obchodně činnějších měst. Rabinát byl roku 1872 zrušen a židovská německá škola byla roku 1898 zavřena mimo jiné kvůli útokům ze strany některých českých nacionalistů.

Nacionalismus, který tehdy podněcoval maloměstské konflikty, vedl v celosvětovém měřítku ke světové válce v letech 1914–1918. V rakouských uniformách bojovali branci z Libochovic bez rozdílu vyznání. V průběhu války se Libochovice opakovaně staly útočištěm židovských vyhnanců z Haliče.⁴⁶⁸

Po první světové válce žilo v Libochovicích už jen 57 židů, kteří se zcela asimilovali do českého prostředí. Pracovali jako drobní živnostníci⁴⁶⁹ nebo v zemědělství a s ostatními obyvateli žili v poklidu. Libochovickou židovskou obec vedl od roku 1922 až do jejího zániku předseda Otakar Novák. Rabín příležitostně dojížděl z nedaleké Budyně nad Ohří. V někdejší židovské čtvrti už nikdo z židů nebydlel. Z bývalého sídla židovské samosprávy v č. p. 310 se roku 1924 stal obecní chudobinec.⁴⁷⁰ Do pokojného života židů v Libochovicích zasáhla až druhá světová válka.

---

druhého sboru byl zvolen Albert Sohr. Ten byl zvolen 9. a 16. února 1874 za radního a náhradníkem prvního sboru se stal Jakub Lederer z č. p. 32. Kronika města Libochovice, 1897.

⁴⁶⁵ V místní organizaci Staročeské strany dosáhl předního postavení ze zdejších židů Moric Weisberger. Kronika města Libochovice, 1897.

⁴⁶⁶ Podle kroniky židovské školy měly být okenní tabule vytlučeny v noci z 2. na 3. prosinec 1897. To vedlo představeného židovské obce Adolfa Getreuera k uzavření školy, in AŽMP, fond Židovská obec Libochovice, kronika Židovské německé školy v Libochovicích, sign. 86155, s. 65.

⁴⁶⁷ Kronika města Libochovic, rok 1897

⁴⁶⁸ Dne 19. prosince 1415 přišlo do Libochovic 84 polských židů a dne 3. dubna 1916 do Libochovic zavítala skupinka dalších čtrnácti polských (německy hovořících) židů. Prchali před ruskými vojsky z města Stanislav v Haliči. Dne 9. září 1916 přišlo do Libochovic ještě třicet haličských uprchlíků židovského vyznání. In: Kronika města Libochovice, 1897.

⁴⁶⁹ Libochovičtí židovští živnostníci v roce 1930: č. p. 13 *Emil a Kamila Perelesovi – železářství*, č. p. 19 *Růžena Hamlišová – řeznictví*, č. p. 20 *Hugo a Emilie Ledererovi – lůžkovin a prádlo*, č. p. 28 *Pavla Katzová – porcelán, skleněné zboží, bižuterie, hračky*; č. p. 31 *Adolf a Arnoštka Röhrovi – prádlo a oblečení pro děti*, č. p. 32 *Stutzovi – koloniál*, č. p. 36 *Vilém Novák – pánská a dámská konfekce*; č. p. 41 *Hedvika Picková – galanterie*; č. p. 56 *Karel Stern – koloniál*; č. p. 153 *Alois a Josefa Kochovi, syn Julius – obchodníci obilím*; č. p. 183 *Bratři Gläsnerové – obchodníci koňmi*; č. p. 237a *331 Karel a Berta Brillovi – obchodníci hovězím dobyt看em*, č. p. 319 a 333 *Otto a Flora Brillovi – statkáři*, č. p. 113 *Fišer – koloniál*, č. p. 358 *Olga Gläsnerová – koloniál*.

⁴⁷⁰ SOKA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 7.

VI. 3. Holocaust

Nacionalismus ovládající moderní společnost 19. a první poloviny 20. století se ve své nejzrůdnější rasistické podobě projevil v Německu v letech 1933–1945. Zde se vlády chopila Hitlerova nacionálně socialistická strana, která plně rozvinula nacionalistický světový názor o nadřazenosti jednoho národa nad druhými a povýšení tohoto národa a vůdce na místo Nejvyšší. Uplatnění této teorie v praxi ve spojení s moderními prostředky mělo za následek válečný konflikt a eskalaci násilí, která do této doby neměla obdoby.

Rasová perzekuce, kterou s krutou důsledností vůči židům a dalším národům uplatňovala nacionálně socialistická strana, měla za následek hromadné vyvraždění velké části židovské populace v Evropě. Za obět' padla i naprostá většina českých židů. V letech 1940–1942 bylo zavražděno i posledních 51 libochovických židů. Libochovická židovská obec tím zanikla.

Když na základě Mnichovské konference bylo pohraniční území podstoupeno Německu, mnozí z židů našli před rasistickými Norimberskými zákony⁴⁷¹ útočiště ve zbytku Česko-Slovenska.⁴⁷² Brzy však protizidovská opatření vydala i druhá Česko-slovenská republika. Dne 15. března obsadila německá branná moc zbytek Čech a Moravy. Nově zřízený protektorát se rovnal okupaci. V platnost vstoupily Norimberské zákony, kterými židé pozbyli občanská a později i lidská práva. Perzekuce zahájila již roku 1939 „arizace“ majetku, kdy židovským podnikům byla určena nucená správa.⁴⁷³ Další perzekuce na sebe nenechala dlouho čekat.⁴⁷⁴ Rekace českého obyvatelstva v Libochovicích byla až výjimky spíše netečná.⁴⁷⁵

---

⁴⁷¹ Všude, kde se nacistům podařilo prosadit svou moc, zaváděli tyto „zákony“ do praxe. Podle prvního zákona se nesměli židé stát příslušníky Německé říše. Druhý, tzv. „Zákon na ochranu německé krve a cti“ zapovídal sňatky mezi Němci, resp. Árijci s židy. Zákony také definovaly „židovskou rasu“ podle nesmyslných biologických vztahů. Za „žida“ se považoval každý, kdo měl alespoň tři židovské prarodiče, bez ohledu na to, ke kterému náboženství a národnosti se hlásil. Kdo měl dva či jednoho židovského prarodiče, byl považován za „míšence“ prvního a druhého stupně, ale jen za předpokladu, že nebyl nikdy členem židovské obce, nebo nežil v manželství s židovskou osobou.

⁴⁷² Vilém Polák (přišel ještě před „Mnichovem“ 9. srpna 1938 z Ústí nad Labem), Emil a Františka Dubovi (17. října 1938 z Teplic), Oldřich a Arnošta Roubíčkovi (15. listopadu 1938 z Ervénic) a Josef Koch (22. prosince 1938 z Horního Litvínova). SOkA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 31

⁴⁷³ V Libochovicích se usadili v koloniálu Karla Šterna a do statku bratří Gläserů. Tantěž a Kronika města Libochovice (neoficiální), rok 1939 in: SOkA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 31

⁴⁷⁴ Vyhláškou č. 1208 ze dne 28. 8. 1939 měly být všechny židovské obchody opatřeny cedulí „Jüdisches Geschäft – židovský obchod“. Městský úřad sice nápisy vylepil, ale malé a nezřetelné. Dne 10. listopadu 1939 okresní hejtmanství v Roudnici n. L. poslalo nařízení o okamžité nápravě. Později na árijských obchodech přibýly nápisy „Židé nevítáni“, „Židům nepřístupno“. Židé měli být omezováni a separováni od ostatního obyvatelstva. Nejpozději do 15. října 1940 se museli dostavit do Roudnice. Byla jim tam označena občanská legitimace písmenem „J“. Na libochovický městský úřad přicházely měsíčně protizidovské zákazy, nařízení a vyhlášky, které měli zdejší úředníci uvádět v praxi. Židé

22. únor 1942 byl posledním dnem židovské obce v Libochovicích. Čtyřicet devět libochovických židů se brzo ráno za doprovodu příslušníků jednotek SS shromáždilo na libochovické vlakové zastávce. Čekali zde na vlak od Loun, který je odvezl přes Lovosice a Kralupy do Kladna.⁴⁷⁶ V Kladně byli umístěni několik dní ve sběrném táboře. Tady čekali na transport do Terezína.⁴⁷⁷ Tam se jejich osud rozdělil. V krutých podmínkách nepřežil staříček Adolf Röhr. Zemřel již 9. března 1942. Jeho žena Arnoštka zemřela 20. března. Osmdesátisedmiletá Karolína Langerová zemřela 29. září 1942. Ostatní byli posláni do vyhlazovacích táborů na východ. V *Izbice* jich zahynulo šestnáct, v *Treblince* a v *Lublani* po sedmi, v *Osvětimi* pět a ve varšavském ghettu čtyři libochovičtí židé. Jeaneta Krátká zemřela v koncentračním táboře *Trawniki*.

Tabulka č. 2. Seznam libochovických židů, kteří zemřeli v holocaustu, vychází z evidence Židovského muzea v Praze.

příjmení	jméno	narozen	A	příjezd do Terezína	B	místo úmrtí	datum úmrtí
A – označení transportu do Terezína; B – označení transportu do koncentračních táborů na východě.							
Brill	Karel	26.11.1883	Z	26.02.1942	AAi	?	13.06.1942
Brillová	Berta	04.08.1885	Z	26.02.1942	AAi	?	13.06.1942
Brillová	Flora	28.04.1890	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Brillová	Marie	30.03.1912	Z	26.02.1942	AAi	?	13.06.1942
Dub	Emil	29.11.1892	Z	26.02.1942	Aq	Lublin	27.04.1942
Dubová	Františka	07.02.1889	Z	26.02.1942	Aq	Lublin	27.04.1942
Eisertová	Emílie	03.09.1863	Z	26.02.1942	Bv	Trblinka	15.10.1942
Fantlová	Anna	19.11.1879	Z	26.02.1942	Al	Lublin	23.04.1942
Flor	Adolf	01.12.1861	Z	26.02.1942	Bv	Treblinka	15.10.1942
Flor	Robert	11.09.1898	Z	26.02.1942	Dm	Osvětim	06.09.1943
Foges	Richard	02.01.1865	Z	26.02.1942	Bv	Treblinka	15.10.1942
příjmení	jméno	narozen	A	příjezd do	B	místo	datum

např. nesměli navštěvovat veřejná zařízení jako biograf, divadlo, knihovny, kavárny a restaurace. Děti nesměly na hřiště. Židé měli zakázáno vstupovat do lesů, parků, plováren a koupališť. Nesměli si kupovat noviny a museli odevzdat radiové přijímače. Nesměli cestovat většinou dopravních prostředků a později i cestovat vůbec. Nesměli vycházet po osmé hodině večerní z domu, měli zakázáno chodit po chodníku. Byli vyloučeni z přidělů ovoce, sýrů, cukru, ryb, vajec, mléka, veškerého masa, luštěnin, cibule a česneku. Nesměli nosit čepice, kupovat si kufry, šaty, holicí mýdlo. Za porušení hrozilo přinejmenším čtrnáct dnů vězení nebo 5000 K pokuty. Od 1. září 1941 museli nosit na levé straně prsou také označení, šesticípou žlutou hvězdou s nápisem „Jude“.

⁴⁷⁵ Na okresní hejtmanský v Roudnici chodily anonymy stěžující si na stýkání se židů s křesťany. Okresní hejtmanský stížnosti posílalo místním četníkům k prošetření, ale četnická stanice v Libochovicích, kterou tvořili četníci z doby první republiky, taková udání většinou nevyšetřovala. V Libochovicích je všeobecně známý a dosud řadou pamětníků dosvědčitelný případ pana Karla Jacobi (pozdějšího ředitele libochovické základní školy) který plivaje vykazoval židy z chodníku.

⁴⁷⁶ Kronika města Libochovice (neoficiální), rok 1942, SOkA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 31; Podle svědectví paní Jaroslavy Staré, která byla události přítomna jako jedna z cestujících, čekající toho dne na nádraží na svůj vlak (který měl prý velké zpoždění).

⁴⁷⁷ První odjela Věra Laureová, 22. února 1942 transportem Y. Většina ostatních opustila Kladno až 26. února transportem Z. Malá Ivanka Propperová se svou matkou Emílií směly v Kladně zůstat do 24. října.

				Terezína		úmrtí	úmrtí
Fogesová	Leopolda	22.01.1879	Z	26.02.1942	Bv	Treblinka	15.10.1942
Gläsner	Jiří	23.02.1929	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Gläsner	Josef	01.11.1890	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Gläsnerová	Olga	28.10.1895	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Grünhut	Oskar	08.09.1884	Z	26.02.1942	Aq	Lublin	27.04.1942
Grünhut	Viktor	25.10.1885	Z	26.02.1942	Aq	Lublin	27.04.1942
Hahn	Leo	06.11.1876	Z	26.02.1942	Aq	Lublin	27.04.1942
Hamlischová	Terezie	03.07.1900	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Jarolímová	Ludmila	15.08.1892	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Katz	Otto	?	-	-		Kobylisy	02.07.1942
Katzová	Bedřiška	05.01.1892	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Katzová	Marta	06.10.1895	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Katzová	Pavla	28.05.1879	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Koch	Alois	14.05.1909	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Koch	Julius	02.05.1866	Z	26.02.1942	Bw	Treblinka	19.10.1942
Krátká	Jeaneta	11.09.1893	Z	26.02.1942	Aak	Trawniki	12.06.1942
Langerová	Karolína	04.11.1855	Z	26.02.1942	-	Terezín	29.09.1942
Lauerová	Věra	02.07.1921	Y	22.02.1942	Es	Osvětim	19.10.1944
Neumannová	Elsa	24.02.1885	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Novák	Otokar	04.12.1887	Z	26.02.1942	Aa	Izbica	11.03.1942
Pereles	Emil	24.05.1870	Z	26.02.1942	Bw	Treblinka	19.10.1942
Perelesová	Kamila	11.01.1885	Z	26.02.1942	-	Terezín	07.04.1942
Picková	Hedvika	10.10.1896	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Popperová	Ida	01.08.1884	Z	26.02.1942	By	Osvětim	26.10.1942
Popperová	Emilie	11.04.1905	Ca	24.10.1942	Eb	Osvětim	18.05.1944
Popperová	Ivanka	24.01.1942	Ca	24.10.1942	Eb	Osvětim	18.05.1944
Röhr	Adolf	24.09.1854	Z	26.02.1942	-	Terezín	09.03.1942
Röhrová	Arnoštka	05.01.1860	Z	26.02.1942	-	Terezín	20.03.1942
Röhrová	Irma	14.06.1886	Z	26.02.1942	Bw	Treblinka	19.10.1942
Roubíček	Oldřich	17.01.1887	Z	26.02.1942	Al	Lublin	23.04.1942
Robíčková	Arnoštka	09.05.1896	Z	26.02.1942	Al	Lublin	23.04.1942
Spielmannová	Jana	06.11.1858	Z	26.02.1942	-	Terezín	07.10.1942
Stern	Herbert	17.02.1933	Z	26.02.1942	An	Varšava	25.04.1942
Stern	Karel	17.04.1897	Z	26.02.1942	An	Varšava	25.04.1942
Stern	Rudolf	06.01.1935	Z	26.02.1942	An	Varšava	25.04.1942
Sternová	Elsa	28.02.1901	Z	26.02.1942	An	Varšava	25.04.1942
Strauss	Ota	12.10.1891	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Straussová	Marie	20.05.1891	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942
Šudová	Alžběta	30.09.1886	Z	26.02.1942	Ab	Izbica	17.03.1942

Podle evidence Židovského muzea v Praze nikdo z libochovických Židů koncentrační tábor nepřežil. Po válce se vrátila domů žena, tvrdící, že je Flora Brilllová. Údajně ji nikdo z příbuzných a přátel nepoznal. Podle Židovského muzea měla být 17. března 1942 zavražděna v plynové komoře v Izbice. Flora Brilllová žila v Lounech a zemřela někdy okolo roku 1990.⁴⁷⁸

V Libochovicích směli zůstat jen pokřtění „židé“, kteří žili v manželství s árijskou osobou⁴⁷⁹ a tzv. židovští míšenci⁴⁸⁰. Po zavražděných židech zůstal v Libochovicích

⁴⁷⁸ Lubomír MRÁZEK: Naši rodáci – Rudy Brill, in: Libochovické noviny č. 1/91. Libochovice 1991.

⁴⁷⁹ „*Altmannová Elsa* (rozená Kochová, nar. 21.7.1900 v Libochovicích od 2.9.1941 z České lípy, dcera žida Juliuse Kocha, římsko-katolické vyznání, manžel říšský příslušník), *Altmanová Erika* (dcera výše uvedených manželů, nar. 25.8.1932, řím.kat.), *Koch Josef* (Nar. v Libochovicích,

všechny jejich majetek, který byl rozprodán. Synagogu získalo město, které ji nijak nevyužilo a nechalo pustnout, až nakonec byla roku 1986 zbořena. Židovské domy byly prodány nebo pronajaty.⁴⁸¹ Neúcta ideologů nového totalitního – tentokrát komunistického – režimu ke kulturním a duchovním dědictvím minulosti vedla občany k nezájmu o kulturní památky. Do zapomenutí měly upadnout především takové, které nekorespondovaly s novou takřka „náboženskou“ vírou v materialismus a v nastolení spravedlivého sociálního řádu. Židovský hřbitov tak v důsledku neudržování a krádeží zpustl, léta neudržovaná synagoga byla roku 1984 zbořena, aby na jejím místě vznikla zahrada rodinného domu.

---

v Libochovicích od 22.12.1938 z Horního Litvínova. Římský katolík, arijské manželství.), **Koch Max** (Nar. 17.9.1871 v Libochovicích, od narození římský katolík, arijské manželství), **Polák Vilém** (Nar. 8.6.1894 v Libochovicích, v Libochovicích od 9.8.1938 z Ústí nad Labem, žid, arijské manželství.)“ Kronika města Libochovice (neoficiální), rok 1942, in: SOKA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 31

⁴⁸⁰ „**Karel Koch**, syn Josefa a Vilemíny rodem Šřejbrové, nar. dne 15. 5. 1924 v Záluží u Mostu, bez zaměstnání a žije u svých rodičů v Libochovicích č. p. 24. **Sylvie Kochová**, týchž rodičů naroz. dne 21 května 1926 v Horním Litvínově, okr. Most. **Edita Kochová**, týchž rodičů, nar. 15. srpna 1928 v Horním Litvínově, okr. Most. **Zuzana Kochová**, týchž rodičů, nar. 15. srpna 1928 v Horním Litvínově, okr. Most. Prarodiče ze strany otce byli židé a prarodiče ze strany matky byli křesťani. Otec jmenovaných dětí byl v roce 1923 pokřtěn a děti byly pokřtěny ihned po narození a sice syn ve farním úřadě v Dolním Jiřetíně a dcery v Horním Litvínově. **Dubská Olga**, nemanželská dcera V. Nejezchleby (křesťan) a Hany Kochové, provdané krátké (židovka), nar. dne 16. října 1918 v Praze, přísl. Mladá Boleslav (manžel úředník). Jmenovaná přistoupila na víru křesťanskou v r. 1934 dne 21 května. Bydlí v Libochovicích č. p. 183. **Josef Korous**, syn Al[oise] Korouse, který měl matku původu židovského a otce křesťana. Josef naroz. dne 14. května 1906 v Srbči okr. Slaný, příslušný do Levous okr. Roudnice, obchodník. Bydlí v Libochovicích č. p. 508. **Vlasta provdaná Minaříková**, nar. dne 8. X.1908 v Milém okr. Slaný, do Slavětína na Moravě příslušná, manželka obchodníka bytem v Radovesicích okres Roudnice n. L. **Alois Korous**, nar. dne 8. června 1910 v Milém okr. Slaný, příslušný do Levous okr. Roudnice n. L., řezník, bytem v Libochovicích č. p. 330. **Marie provdaná Minaříková**, manželka řezníka, nar. dne 9.11.1915 v Libochovicích přísl. do Poděbrad okr. dtto, bytem v Kolíně Palackého 2. **Anna provdaná Břeňová**, manželka autodopravce, nar. dne 4. září 1913 v Libochovicích okr. Roudnice, příslušná do Lubné okr. Polička, bytem v Libochovicích 199. **Karel** [přijmení neuvedeno], naroz. dne 14. října 1917 v Libochovicích okr. Roudnice, přísl. do Levous okr. Roudnice, bytem v Libochovicích č. p. 189. **Denisa Jarolímová**, narozená dne 27. srpna 1922 v Libochovicích, tamtéž příslušná, dcera Václava a Ludmily Steinerové (židovka), studentka, bytem v Libochovicích č. p. 160, II. stup. **Helena Kaloušová** rozená Korousová, nar. 25. 8. 1916 v Libochovicích, příslušná do Veltěž okr. Louny, manželská dcera Josefa Korouse a Anny rozené Slivoňové. **Špačková Eliška**, manželská dcera Jana Zajíce, železničního úředníka a Vilemíny rozené Korousové, jejíž matka byla pokřtěná židovka. bydlí v Libochovicích č.p. 330.“ in: SOKA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 31

⁴⁸¹ Obchod Hedviky Pickové byl zrušen a nový majitel domu z obchodu udělal obytné prostory. Obchod Pavlínky Katzové byl pronajat panu Záhorkovi. Ten zde zřídil holičství. Röhrův krámský si pronajal holič Šířistě. Štucův obchod byl prodán panu Peškovi. Obchod Hugo Lederera koupil Josef Plíva. Šternův koloniál byl zlikvidován. Obchod s dobyt看em Karla Brilla byl uzavřen a hospodářství pronajato. Obchod s koňmi Josefa Glässnera byl zrušen a dům pronajat obchodníku Rosovi. Obchod s obilím Julia Kocha zrušili. Železářství Emila Perelese přešlo do majetku Ladislava Kotrče. Konfekci Otokara Nováka koupila Terezie Švihnosová Městská kronika (neoficiální), rok 1942 in: SOKA Litoměřice, AM Libochovice, kart. 31.

VII. EDICE SOUPISŮ LIBOCHOVICKÝCH ŽIDŮ 1697–1846

Jako součást této práce přikládám edici soupisů židů pro město Libochovice pocházející celkem ze čtyř různých archivních fondů resp. čtyř archivů: fond Soupisy židů (HBS) v Národním archivu v Praze, fond Velkostatek Libochovice ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích, fond Archiv města Libochovice ve Státním okresním archivu Litoměřice se sídlem v Lovosicích a fond Zemské židovstvo v Archivu Židovského muzea v Praze. Všechny editované dokumenty pocházejí z rozmezí let 1697–1846. Jejich výběr byl uskutečněn tak, aby pokryly sledované období co nejúplněji. Kritériem toho, abych dokument mohl považovat za soupis, bylo, aby obsahoval jmenný výčet židovských obyvatel Libochovic. Ačkoliv se věnuji především židovské obci v raném novověku, zařadil jsem do edice i soupis z roku 1846, který vymezení raného novověku poněkud překračuje. Důvodem bylo především to, abych ilustroval rozšíření židovské obce v předvečer zrovnoprávnění po roce 1848.

VII. 1. Celkový přehled editovaných soupisů

Přehled vrchnostenských plateb z roku 1697, soupis č. 1

SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 219 (neinventarizováno).

Dokument nacházející se v aktovém materiálu fondu libochovického velkostatku je nejstraším účetním dokladem o zaplacení vrchnostenských plateb – ochranného platu a domovního poplatku. Podobné doklady se v témže kartonu téhož fondu nacházejí kontinuálně, ale s různě velkými časovými rozestupy až do roku 1848.

Každý plátce odpovídá představenému židovské rodiny, která mohla být i poměrně početná. V soupisu je uvedena i synagoga spolu s domem kantora. Seznam zachycuje celkem 11 židovských rodin (z toho jednu vdovu), kteří platí domovní daň celkem ze šesti domů včetně synagogy. Přízvisko jednoho z libochovických židů Schneider – krejčí snad odkazuje k jednomu z nejběžnějších řemesel mezi libochovickými židy.

Text je psán německým novogotickým kurzívním písmem, zvýrazněné části německým písmem polokurzívním, latinská slova písmem humanistickým.

Vrchnostenský soupis z roku 1700, soupis č. 2

SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kartt. 215 (neinventarizováno).

Jedná se aktový materiál ve fondu dietrichsteinského velkostatku vyhotovený pravděpodobně panským úředníkem pro daňové účely. Tomu nasvědčuje vložený list se jmenným seznamem libochovických židů s obnosem, který mají zaplatit nebo který zaplatili. Soupis udává 48 mužských jmen, snad hlav rodin nebo spíše starších mužských příslušníků. Mezi přízvisky uváděných židů jsou jména jako *Jakob Buntzlau*, *Joachim Tachau*, *Abraham Trebitsch*, *Abraham Kamayk*, *Simon Wrbitschan*, *Mates Wrany*, *Wolf Zlonitz*, *Slik Petschau*, *Wolf Patekh*, které, jak se zdá, naznačují, odkud židovští obyvatelé pocházeli.

Text je psán německým novogotickým kurzívním písmem, místy některé zaoblené tvary písmen *a*, *o* a nerozdělené dříky se podobají českému novogotickému kurzívnímu písmu. Latinská slova, zejména jména, nebo jen části slov mající latinský původ jsou psaná kurzívním písmem humanistickým.

Výkaz vrchnostenských plateb za půlrok 1707–1708, soupis č. 3

SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 219 (neinventarizováno).

Druhý vybraný jmenný seznam vrchnostenských plateb navazuje na podobný editovaný dokument z roku 1697. Od předešlého se liší nejen grafickou úpravou, ale větším počtem plátců (z 11 na 17), což jednoznačně nasvědčuje růstu židovské obce. Poprvé je zde zmiňována také židovská rodina, která, ač bydlí ve vzdálenější vesnici Solany, náleží též k libochovické židovské obci.

Po paleografické stránce nese německý novogotický kurzívní text některé znaky novogotického kurzívního písma českého, např. – spojené dříky u písmen *a*, *o*.

Soupis libochovických židů z roku 1717, soupis č. 4

NA Praha, Tereziánský katastr, fasc. 38, spisy 14/1.

Soupis vznikl jako jeden z výsledků činnosti komise, která již od začátku 18. století připravovala podklady pro sepsání pozdějšího Tereziánského katastru. Soupis je datován do roku 1717 a je významným především svojí podrobností. Obsahuje zevrubný popis židovských rodin, jména manželek a většinou i dětí obojího pohlaví,

způsob obživy, bydlení a někdy také původ rodiny. Registruje celkem 31 úzkých rodin resp. 137 osob

U některých židů se dozvídáme, že se živili zemědělstvím a to jak chovem a prodejem dobytka, tak pěstitelstvím obilovin. To je pozoruhodné zejména proto, že židé nesměli vlastnit zemědělskou půdu. Z tohoto důvodu se předpokládalo, že ze zemědělství byli židé po celý raný novověk vyloučeni. Z předkládaného soupisu se dozvídáme, že zákaz vlastnění zemědělské půdy byl řešen jejím pronájmem.

Text je psán německým novogotickým kurzívním písmem. I zde však lze některé tvary jen stěží rozlišit od téhož písma českého. Latinská slova, zejména jména, nebo jen části slov mající latinský původ jsou psaná kurzívním písmem humanistickým. Tato jsou v přepisu zvýrazněna kurzívou.

Centrální soupisy židů z let 1724 a 1733, soupisy čč. 5 a 6

NA Praha: fond Soupisy židů (HBS), Soupis židů z roku 1724 – panství Libochovice, kart. 4.; fond Soupis židů (HBS), Soupis židů pro rok 1733, inv. č. 29, kart. 9

Soupisy vzešly z podnětu centrální správy za účelem evidence židovského obyvatelstva. Sčítání pořídila tzv. Židovská komise (Commissio in rebus Judaeorum), zřízená reskriptem Karla VI. z roku 1714 při české komoře a místodržitelství. Sčítání mělo sloužit jako podklad pro snížení počtu židovského obyvatelstva v Čechách na stav z roku 1618 a uskutečnilo se prostřednictvím krajských úřadů. Výsledky soupisu se staly podkladem pro regulační nařízení z let 1726–1727, kdy byl ustanoven tzv. „numerus clausus“, tedy neměnný počet židovských rodin, jimž bylo dovoleno usadit se v zemi, a translokační reskript nařizující přesunout židovská obydlí z těsné blízkosti kostelů nebo míst, kudy procházela katolická procesí.

Soupis z roku 1724 udává 44 úzkých rodin (včetně samostatně žijících osob jako např. vdov), celkem 185 židů přímo v Libochovicích a dalších 17 v okolních vesnicích Solany a Loukořany.⁴⁸²

V úvodu je nanejvýš cenná informace o stavu židovské obce před třicetiletou válkou se jmény šesti nejstarších židovských rodů. Zmiňován je též židovský hřbitov z roku 1583 a synagoga, přestavěná roku 1650. Jedná se o první soupis vypracovaný v podobě formuláře. Formulářové rubriky jsou zde patrně podle tištěného vzoru opisovány ručně. Dozvídáme se jména hlav rodin a jejich dětí. Jména manželek uvedena nejsou. Pokud jde o osobu nežijící v manželství, je u jména představeného

---

⁴⁸² NA Praha, fond Soupisy židů HBS, Soupis židů z r. 1724 – panství Libochovice, kart. 4.

domácnosti označeno, že jde o svobodného nebo vdovce. Ženy jsou uváděny jen jako děti nebo vdovy. U představeného domácnosti je zpravidla uveden rok narození, u dětí většinou přibližný věk. Důležitá je rubrika, která pojednává o způsobu obživy rodiny. Ve stejném fondu se nachází i následující centrální soupis z roku 1733, který je vlastně doplněním předešlého. V závěru se objevují čtyři nově příslé rodiny resp. jména jejich představených.

Transliterace byla provedena částečně při zachování původní grafické podoby. Text obou soupisů je psán německým novogotickým kurzívním písmem, některé zvýrazněné části písmem polokurzívním.

Pro následující období až do roku 1783 nebyl z podnětu státní správy vytvořen žádný soupis židovských obyvatel. Absenci dokumentů centrální provenience pro toto období vyplňujeme soupisovým materiálem z provenience patrimoniální správy a židovské samosprávy. Pro tento účel byl z fondu Velkostatek Libochovice editován přehled vrchnostenských plateb z roku 1741, soupis při výběru kontribuce a obecní přírážky roku 1753 a výkazy vrchnostenských plateb 1756–1763.⁴⁸³ Všechny tyto dokumenty byly sestaveny primárně za účelem evidence plateb, nicméně udávají jména představitelů židovských domácností. Podobný účel měl i přehled výběru zemské kontribuce 1768–1785, nacházející se ve fondu Zemského židovstva v Archivu Židovského muzea v Praze.⁴⁸⁴ V soupisech se dozvídáme výši platby nebo berně, kterou měla židovská obec zaplatit, ale usuzovat z nich něco o početnosti obce, resp. počtu rodin příliš nelze. Úvádění plátců se totiž nemusí shodovat se zástupci jednotlivých rodin.

Přehled vrchnostenských plateb z roku 1741, soupis č. 7

SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 219 (neinventarizováno).

Třetí vybraný jmenný seznam vrchnostenských plateb navazuje na podobný editovaný dokument z roku 1697 a z roku 1707. Počet plátců je zde již 55. Jsou zmiňováni také židé žijící v pěti dalších vesnicích libochovického panství nebo

---

⁴⁸³ SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 219 a 220 (neinventarizováno).

⁴⁸⁴ AŽMP Praha, fond Landesjudenschaft, fasc. XXVII. Nr. 25.; fasc. XXVII. Nr. 30; fasc. XXVIII. Nr. 32; fasc. XXIX. Nr. 35; Fasc. XXIX.

v okolí, kteří náleželi k libochovické židovské obci. Soupis je podepsán hebrejským a německým podpisem židovského rychtáře Arona Simona.

Text je napsaný poměrně neúhledným německým novogotickým kurzívním písmem, pravděpodobně rukou podepsaného židovského rychtáře.

Soupis při výběru kontribuce a obecní přirážky roku 1753, soupis č. 8

SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 219 (neinventarizováno).

Soupis je dokladem o výběru zemské kontribuce a současně židovské „přirážky“ pro potřeby židovské obce. Je zajímavý především tím, že zachycuje přímo odpovědi jednotlivých představitelů židovských domácností pravděpodobně v okamžiku příchodu výběrčího. Z odpovědí lze tušit neochotu, s níž požadované částky odváděli. Soupis je konceptem později vypracovaného přehledu výše poplatků, kde ovšem zajímavé výpovědi jednotlivých židů chybí. Pro edici byl proto zvolen mnohem obsažnější koncept, přičemž rozdílné částky skutečně odvedených peněz byly doplněny z čistopisu téhož dokumentu a do edice vepsány kurzívou.

Text je psán neúhlednou německou novogotickou kurzívou. Je zde množství interlineárních vpisků, oprav a škrtnů.

Výkazy vrchnostenských plateb 1756–1763, soupis č. 9

SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, toho času deponováno v pobočce Most, fond Velkostatek Libochovice, kart. 220 (neinventarizováno).

Jedná se o aktový materiál z fondu dietrichsteinského libochovického velkostatku vyhotovený vrchním panským úředníkem Josefem Laudou pro daňové účely. Soupis obsahuje přehled vývoje ochranného platu libochovické židovské obce, která ovšem zahrnuje i jednotlivé židovské rodiny žijící roztroušeně ve vesnicích libochovického panství (Solany, Loukořany, Žerotín, Čížkovice). Z přehledu lze sledovat demografický růst židovské obce. Některá přízviska mohou naznačovat původ nově příchozích židovských obyvatel. V soupise jsou uvedeni jen představení domácností, eventuálně samostatně žijící osoby.

Text je nadepsaný německým novogotickým kurzívním písmem, nadpisy vyznačeny za použití písma polokurzívního. Latinská slova, zejména jména, nebo jen části slov mající latinský původ jsou psaná kurzívním písmem humanistickým.

Výběr zemské kontribuce 1768–1785, soupis č. 10

AŽM Praha, fond Zemské židovstvo v Čechách / Landesjudenschaft Böhmen, fasc. XXVII. Nr. 25.; fasc. XXVII. Nr. 30; fasc. XXVIII. Nr. 32; fasc. XXIX. Nr. 35; Fasc. XXIX.

Soupisy uložené v málo badatelsky využívaném fondu Zemského židovstva v Čechách obsahují přehledy zemských kontribucí, které české mimopražské židovské obce platily prostřednictvím své vyšší samosprávné jednotky, kterou bylo Zemské židovstvo / Landesjudenschaft. V případě editovaných soupisů jde o výběr z krajských přehledů. V hranatých závorkách je u soupisu uvedeno, kolik se vybralo v okolních židovských obcích, v kraji a celém království. Od roku 1768 byly částky rozepisovány jmenovitě a tyto soupisy jsou tak zajímavým demografickým dokladem, který vypovídá o zámožnosti jednotlivých členů židovské obce. Zprvu se zaznamenávali jen nejzámožnější židé, později všichni členové židovské obce. I zde jde však pravděpodobně jen o představitele domácností. Text je psán německým novogotickým kurzívním písmem, některá slova jsou zvýrazněna písmem polokurzívním. Spolu s německým exemplářem se u každého nachází i (snad) totožný soupis v hebrejském kurzívním písmu.

Centrální soupisy z let 1783 a 1793

V souvislosti se začátkem přímé vlády Josefa II. dochází v habsburských dědičných zemích k zvýšené činnosti byrokracie, která začíná obyvatelstvo včetně židů mnohem důkladněji a pravidelněji evidovat. V prosinci roku 1781 byla zrušena židovská komise, která do této doby sepisovala židovské obyvatelstvo. Její kompetence připadly přímo na české gubernium, které následně iniciovalo vznik několika soupisů venkovských (mimopražských) židů v Čechách a to v letech 1783⁴⁸⁵, 1793/1794⁴⁸⁶, 1799⁴⁸⁷ a 1811⁴⁸⁸. První dva jmenované – soupisy z let 1783 a 1793 již byly otištěny v edicích, které vznikly v pod vedením Doc. PhDr. Ivany Ebelové PhD v rámci ediční činnosti studentů oboru archivnictví a pomocných věd

---

⁴⁸⁵ NA, fond Soupisy židů HBS, inv. č. 33-56, kart. 10-15.

⁴⁸⁶ NA, fond Soupisy židů HBS, inv. č. 57-104, kart. 16-24; 119, kart. 34.

⁴⁸⁷ NA, fond Soupisy židů HBS, inv. č. 105-107, kart. 25-27.

⁴⁸⁸ NA, fond Soupisy židů HBS, inv. č. 108-114, kart. 28-33; 121, kart. 36.

historických na Filosofické fakultě University Karlovy.⁴⁸⁹ Z tohoto důvodu nebyly do předkládané edice zařazeny. Jen stručně uvedme několik informací.

Soupis židovských familiantů z roku 1783 v samotných Libochovicích uvádí 36 rodin, resp. představitelů domácností s familiantským právem. Další dvě rodiny na téže panství žijí ve vesnici Solany a po jedné v Loukořanech a Želevicích. U každého familianta je zapsán počet dětí, způsob obživy a výše odváděné zemské kontribuce. Na celém panství bylo zaznamenáno tehdy dohromady 153 židů, včetně žen a dětí (v případě dětí se pravděpodobně jedná jen o chlapce – šlo o soupis familiantů a jejich potencionálních následníků, navíc počet dětí je téměř o polovinu menší než ve vrchnostenském soupise z roku 1786, který zahrnuje děti obojího pohlaví). Počet židů na panství mohl být vyšší, neboť soupis neudává případné manželky synů, pokud jejich otec byl ještě živ. Nejsou zde uvedeny ani případné manželky mladších synů, pokud ti získali právo ke sňatku po jiné bezdětné židovské rodině, nepočítaje židy, kteří žili na panství, aniž by byli evidováni.

Podobně seznam z roku 1793 udává v samotných Libochovicích 37 familiantů (včetně vdovců), ve vesnicích Solanech, Loukořanech, Želevicích, Žerotíně a Žichovsi⁴⁹⁰ po jedné z dalších pěti židovských rodin. Soupis je na rozdíl od předešlého podrobnější, udává navíc jména dětí a jejich rodinný stav. Celkem tak na libochovickém panství bylo registrováno 244 osob.

Oba posledně jmenované soupisy jsou nejvýznamnějším statistickým pramenem pro demografii židovského obyvatelstva v této době. Pro potřeby edice je vhodně doplňují další dva – soupis židovských rodin z roku 1786 a soupis chudých židů z roku 1788 a vrchnostenský soupis z roku 1791.

Vrchnostenský přehled židovských rodin z roku 1786, soupis č. 11

SOA Litoměřice, fond Velkostatek Libochovice, kart. 215, neinventarizováno.

Soupis pochází z činnosti vrchnostenské kanceláře a vznikl pravděpodobně pro evidenci přidělených familiantských povolení. Nasvědčuje tomu rubrika, označující, zda ten který otec rodiny dostal povolení ke sňatku jako prvorozený, druhý nebo třetí syn.

---

⁴⁸⁹ Jana SIMKOVIČOVÁ (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1783. Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ (ed.): Soupis židovských familiantů v Čechách z r. 1783, Praha 2008; Jana BOŇKOVÁ (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ a kol. (edd.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, sv. II., Praha 2003.

⁴⁹⁰ Osada poblíž vesnice Žerotín v bývalém okrese Louny.

Dozvídáme se z něj podrobný popis jednotlivých rodin – způsob obživy, počty členů domácností. Nejvýznamnější však je, že je v něm uvedeno konkrétní místo bydlení. U každé rodiny je vyznačeno římské číslo domu, ve kterém rodina bydlí a poznámka, zda jsou zde židé v podnájmu nebo vlastníci, resp. přímými nájemci domu od vrchnosti. Soupis udává v Libochovicích celkem 44 úzkých rodin (včetně samostatně vdov a vdovců, dospělých neženatých synů) a dalších šest rodin ve vesnicích Solanech, Loukořanech, Želevicích a Čížkovicích. V Libochovicích se nachází dvacet „židovských“ domů s římským číslem popisným, ale celkem pět rodin žije v podnájmu u křesťanů nebo se trvale zdržují mimo hranice libochovického panství. Na celém panství je tedy registrováno dohromady 148, ale v samotných Libochovicích je trvale přítomno 121 židů včetně žen a dětí.

Totožný text se ve stejném kartonu nachází ve shodných exemplářích, přičemž jeden sloužil jako koncept. Tomu nasvědčují mnohé vpisky, které jsou v čistopise již zanesené do textu.

Text je psán německým novogotickým kurzívním písmem. Nadpisky vyznačeny za použití písma polokurzívního. Latinská slova, zejména jména, nebo jen části slov mající latinský původ jsou psaná kurzívním písmem humanistickým.

Seznam libochovických chudých židů z roku 1788, soupis č. 12

AŽM, archiv zemského židovstva, fasc. XXXXVIII, sign. Ca, Nr. 6.

Podobné z roku 1788 ve fasc. LII/1 sign. Ea, Nr. 19.

Soupis dochovaný ve fondu Zemského židovstva⁴⁹¹ byl vytvořen židovskou samosprávou za účelem evidence osob odkázaných na pomoc jiných nebo vydržovaných židovskou obcí. Zahrnuje celkem 25 jmen vdovců, vdov nebo chudých, nemocných či jinak práce neschopných příslušníků židovské obce, počet členů jejich domácností a způsob obživy. Celkově je zde evidováno 78 osob, z toho 40 dětí, což je takřka polovina všech židovských obyvatel Libochovic.

Důvodem jeho vzniku byla jak snaha židovské obce bdít nad zaopatřením nemohoucích členů, tak vysvětlení jejich neschopnosti platit zemské kontribuce. Ze soupisu se dozvídáme jména hlav představitelů domácností a počet jejich členů,

---

⁴⁹¹ AŽMP, fond Landesjudenschaft, fasc. XXXXVIII, sign. Ca, nr. 6. Podobné z r. 1788 ve fasc. LII/1 sign. Ea, nr. 19.

někdy i jména manželky a dětí. Je zde uveden důvod platební neschopnosti a způsob, jak získává rodina nebo jednotlivec obživu.

Text je psán německým novogotickým kurzívním písmem, některá slova jsou zvýrazněna písmem polokurzívním. Latinská slova nebo jen části slov mající latinský původ jsou psána kurzívním písmem humanistickým.

Vrchnostenský přehled z roku 1791, soupis č. 13

SOA Litoměřice, fond Velkostatek Libochovice, kart. 215, neinventarizováno.

Jedná se o jmenný seznam všech osob židovského náboženství včetně dětí s informacemi o stáří. Soupis udává číslo domu, ve kterém rodina bydlela a zaměstnání otce rodiny. Kromě toho je součástí soupisu i seznam židů, kteří v Libochovicích pobývali jako hosté. Výborně doplňuje o dva roky mladší centrální celozemský soupis z roku 1793.⁴⁹²

Text je psán německým novogotickým kurzívním písmem, některá slova jsou zvýrazněna písmem polokurzívním.

Srovnání centrálních soupisů z let 1799 a 1811 se zaznamenáním změn do roku 1822, soupis č. 14

SOA Litoměřice, fond Velkostatek Libochovice, kart. 215, neinventarizováno.

Jedná se o opis dvou centrálních soupisů z let 1799 a 1811, který vznikl z podnětu českého gubernia. Komparační opis obou dokumentů si dala roku 1822 při zemském guberniu vyhotovit libochovická patrimoniální správa. Přednost tohoto opisu spočívá v tom, že přehledně zachycuje období let 1811 – 1822 a to tak, že židovští familianti jsou v druhém soupise seřazeni v takovém pořádku, aby odpovídali pořadí v soupise z roku 1799. Je doplněn údaji z originálu soupisu z roku 1811, které v editovaném opisu nejsou uvedeny, nejčastěji jde o datum získání povolení ke sňatku a udání místa původu nebo pobytu konskribovaného příslušníka židovské obce. Doplněné údaje jsou v edici psány kurentním písmem.

Text editovaného dokumentu byl napsán úhledným německým novogotickým kurentním písmem v kanceláři českého zemského gubernia.

---

⁴⁹² Jana BOŇKOVÁ (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ a kol. (edd.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, sv. II., Praha 2003.

Seznam obyvatel Libochovic z roku 1846, soupis č. 15

SOKA Litoměřice, fond AM Libochovice, Mannschafterbuch, inv. č. 25, evid. č. knihy 14.

Soupis názorně ukazuje rozkvět židovské populace těsně před zrovnoprávněním, které následovalo po roce 1848. Byl sestaven vybráním osob židovské příslušnosti ze soupisu obyvatel Libochovic (Mannschafterbuch) z roku 1846. Rozlišení židů od křesťanů bylo provedeno pomocí židovských matrik narozených,⁴⁹³ které udávají číslo popisné, z něhož novorozeně pocházelo. Ze soupisu se dozvídáme, že z celkového počtu 326 žilo 135 židů mimo původní židovský sídlení okrsek. Přehled udává datum narození, počet osob v domácnosti a jejich příbuzenský vztah, dům, který rodina obývala, a někdy zaměstnání živitele rodiny

Text je psán úhledným německým novogotickým kurentním písmem v kanceláři městského magistrátu.

VII. 2. Ediční poznámka

Po formální stránce editované dokumenty spojuje jen německý jazyk písemností. V textu je jen několik málo slov českých a dvě slova psaná hebrejským kurzívním písmem. Většina textů byla psána německým novogotickým kurzívním písmem – kurentem, latinská slova a jména pak zpravidla kurzívním nebo polokurzívním písmem humanistickým. V nadpisech nebo jinak zvýrazněných slovech se setkáváme s písmy polokurzívními. Jen v soupis z roku 1707 nese některé znaky novogotického kurzívního písma českého, např. – spojené dříky u písmen *a*, *o*. Z důvodu přehlednosti jsem edici kromě některých výjimek nezatěžoval popisem grafické podoby písma.

Text psaný buď raněnovověkou hornoněmčinou nebo starší formou nové němčiny byl transkribován podle současného německého pravopisu, přičemž ale struktura vět, výrazy a slovní spojení zůstaly ve své původní podobě.⁴⁹⁴ Podle dnešního německého pravopisu bylo upraveno psaní velkých písmen. Vlastní jména a názvy sídel byly transliterovány a ponechány všechny varianty téhož jména. Není ale výjimkou, že

---

⁴⁹³ NA, fond Židovské matriky HBMA, matrika narozených 1788–1839, sign. 1012 a Matrika narozených 1839–1864, sign. 1013.

⁴⁹⁴ ŠŤOVÍČEK, Ivan a kol: Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti, Praha 2002; KAŠPAR, Jaroslav: Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím I., Praha 1987, s. 157 – 161.

prokazatelně tatáž osoba se nachází v soupise pod odlišným jménem, resp. přízviskem, než má v soupise jiném. Jedna osoba může tedy být v textu (a tedy i v rejstříku) uvedena vícekrát pokaždé pod různými grafickými variantami zapsání téhož jména, aniž by tato skutečnost byla explicitně zdůrazněna. Jména konskribovaných židů jsou navíc ve vlastní edici zvýrazněna tučným písmem.

Jména lokalit byla též transliterována, ale v hranatých závorkách jsou doplněna současným názvem. U menších sídel je uvedena také zkartaka okresu, do něhož sídlo náleželo do roku 2000. Použity jsou následující zkratky (BE – Benešov, CB – České Budějovice, JI – Jičín, KL – Kladno, LN – Louny, LT – Litoměřice, ME – Mělník, PE – Pelhřimov).

Často jsou názvy míst shodné s přízviskem příslušníka židovské obce – označují pravděpodobně jeho původ. Právě proto byly místní názvy zahrnuty do společného rejstříku, přičemž kde jsou tučně zvýrazněna. Důvodem bylo prolínání osobního jména s názvem místa a relativně malá četnost pomístních názvů míst v celé edici – edice je vymezena výhradně lokálně. Nejvíce se s názvy lokalit setkáme u židů příslušných k libochovické židovské obci, kteří však žili roztroušeně v několika dalších vesnicích na libochovickém panství – především v Solanech, Želevicích, Loukořanech a Žerotíně nebo na sousedních panstvích, ve vesnicích Čížkovice, Kamýk a Pátek.

Často uváděný název města Libochovice byl ponechán v původní grafické podobě bez vysvětlení – město je uváděno buď jako Lybochowitz nebo Libochowitz. Druhá podoba je charakterističtější pro mladší období. Jméno Libochovice není do rejstříku zahrnuto.

Doplňky editora jsou umístěny do hranatých závorek [ ]. Sem patří jak označení o foliaci a paginaci, tak mezisoučty konskribovaných osob.⁴⁹⁵ V případě nejasného čtení je tento text označen otazníkem v hranatých závorkách [?]. Nečitelný text je označen [...] nebo přeškrtnutý nečitelný text <...>. Část textu, o jehož správném přepisu editor nepochybuje, ale zdá se být zjevně chybným nebo nesrozumitelným či jinak překvapivým je označen [!]. Také většina zkratk, nedokončených slov či omylem vynechaných písmen jsou psány do hranatých závorek. Často se opakující zkratky jsou rozepisovány bez hranatých závorek. Stejně bylo postupováno i

⁴⁹⁵ Ve většině případů se autorovy mezisoučty neshodují s počtem jmenovitě vypsanych osob, ale s jejich předpokládaným počtem. Např. do součtu hranatých závorek jsou zahrnuty také manželky otců rodin a to i tehdy, když nejsou výslovně zmiňovány (např. soupis č. 5). Jejich existence je takřka jistá, pokud hlava rodiny, která je obdařená dětmi, není označena jako vdovec.

v případě zkráceného prepisu letopočtů, např. 799 označuje rok 1799. Často se vyskytující zkratka pro číslo je v celé edici sjednocena zkratkou Nr. Některé obvyklé zkratky jsou v textu ponechány – viz seznam zkratek.

V lomených závorkách < > se nachází přeškrtnutý text. Pozdější přípisky a interlineární vpisky byly naznačeny složenými závorkami { }. V některých případech je charakter přípisku blíže popsán v poznámce pod čarou. Jedná-li se o běžné vepsání textu, je toto doplnění bez dalšího vysvětlení. Kulaté závorky ( ) nemají žádný ediční význam a jsou použity již v původním textu. Do většiny edic nebyly zahrnuty průběžné součty a jsou uvedeny až závěrečné sumy. Jinde byly průběžné součty zachovány nebo počet konskribovaných osob⁴⁹⁶ byl na konci každé folie sečten editorem a uveden do hranatých závorek se zkratkou pers. (personum – osob).

Částky odváděných kontribucí, vrchnostenských a obecních plateb jsou uvedeny v měnových jednotkách floren, tedy zlatý rýnský (fl.) a drobnějších mincích – krejcarech (kr.) a denárech (d.). Poměr 1 fl. k 1 kr. a obdobně 1 kr. k 1d. byl 1:60. Výjimečně v soupise z roku 1717 také v rýnských tolarech.

Co se týká užití hranatých závorek u označení foliace a paginace – většina editovaných archiválií je psána na volných listech nebo dvojlistech, případně zvláštních sešitech. Pro tento účel je pro označení nové strany užitá zkratka pag. (pagina) v hranatých závorkách s číslem příslušné strany. Označení pomíjí, pokud je soupis psán na dvojlist přes obě strany. Rovněž není uvedena paginace na první straně dokumentu.

V případě soupisu z roku 1753 a ze soupisu let 1799 a 1811 byl text edice doplněn dalšími informacemi, které jsou psány kurzívou. U soupisu z roku 1753, který vznikl jako soupis při vývěru zemské kontribuce a obecní daně, jsou takto doplněny částky, které v editovaném dokumentu chybí nebo se neshodují s tím, co bylo skutečně vybráno.⁴⁹⁷

Centrální soupisy z let 1799 a 1811 byly editovány z jejich mladšího opisu, který si dala pořídit kancelář libochovické patrimoniální správy. Nicméně v případě soupisu z roku 1811 zde některé informace chybí. Ty se nacházejí v originálu sumáře

---

⁴⁹⁶ Započítány jsou i osoby nejmenované, jejichž existence se předpokládá – např. pokud muž není označen jako vdovec a má potomky, předpokládá se přítomnost manželky.

⁴⁹⁷ Tyto informace se nacházejí v čistopise téhož soupisu v totožném kartonu, ale na rozdíl od editovaného soupisu nezachycují osobní výpovědi jednotlivých židů k výběru daní.

soupisu z roku 1811⁴⁹⁸, a tak byly do editovaného dokumentu doplněny stejnou formou jako v případě soupisu z roku 1753.

Na konci edice je uveden společný jmenný a místní rejstřík. V něm jsou zahrnuta všechna jména židů, která se objevila v některém soupisu a to v abecedním pořádku. V době, která stojí teprve na začátku jednotného a neměnného pojmenování osob, byl rejstřík sestaven tak, že na prvním místě je uvedeno první jméno a pak případné druhé jméno či přízvisko. To značilo jméno otce, manžela nebo povolání či místo původu a bylo v průběhu let proměnlivé. Současně jsou do rejstříku samostatně vložena i druhá jména – je možno tak najít příslušnou osobu dvěma způsoby. Z doby po vydání císařského patentu z 23. června 1787, podle kterého museli všichni židé přijmout zvolené německé jméno, lze člena židovské obce hledat v rejstříku též podle příjmení.

Názvy míst, ať už v textu tvoří jednoznačně přízvisko, označují místo původu nebo obojí a jsou v rejstříku zanesena ve všech užitých variantách místního názvu i ve tvaru dnešním. Na příslušné stránky v textu edice odkazuje dnešní podoba místního názvu. Názvy míst jsou pro větší přehlednost psány v rejstříku tučným písmem. Tučné písmo bylo v rejstříku užito i pro přízviska a jména konskribovaných osob, pokud nějak souvisí s pomístním názvem.

---

⁴⁹⁸ NA, fond HBS, kart. 33.

ZÁVĚR

Historici vytvářejí obraz minulosti, která v reálném čase a prostoru vždy proběhla trochu jinak, než jak ji zrovna pomocí dostupných informačních zdrojů rekonstruují. Každá práce historika je svědectvím nejen o tématu, které stojí v popředí, ale zároveň se zde odráží doba, ve které žijeme a v neposlední řadě, a možná především, vydáváme svědectví o sobě samých, o hierarchii hodnot, jež vyznáváme a z nichž se skládá náš vnitřní svět. Nezřídka se stává, že osobní vztah k dané problematice čtenář či posluchač z autora projevu vycítí. Toto všechno je dle mého soudu normální a přirozené.

Ani tato práce, přes veškerou snahu o pravdivé hodnocení pramenů, není prosta autorových osobních přesvědčení, které je blízké vyznání, vůči kterému židovští obyvatelé Libochovic tvořili v popisovaném období náboženskou menšinu. Ale snad právě toto autorovi umožnilo vyvarovat se nekritického obdivu k objektu historického bádání a zachovat vztah zdravého badatelského zájmu a kritické sympatie.

Základním předpokladem pro sepsání kapitoly ze starších dějin židovské obce bylo poznání jejich náboženského pohledu na svět a toho, co je odlišovalo od společnosti, ve které žili. Neméně důležité bylo odpovědět si na otázku, proč právě na začátku 16. století se židé objevují na házmburském panství v malé trhově osadě Libochovice.

Na český venkov se do této doby převážně městské židovské obyvatelstvo dostalo kvůli jejich vysídlování z většiny českých královských měst, která tehdy v důsledku slabé královské vlády posílila svou politickou moc. Městské rady ovládané řemeslnými cechy se snažily vyhnáním židovského obyvatelstva zbavit nežádoucí konkurence, a tak většina mimopražských židů začala hledat útočiště na panstvích venkovské šlechty. Zde jim bylo umožněno založit nové náboženské obce. Za to si šlechta nárokovala právo na židovské kontribuce, do této doby výsostný regál královské komory. V této souvislosti pocházejí i nejstarší zmínky z 30. let 16. století o židu Jakubovi z Libochovic, poddaném Jana III. z Házmburka. Na venkově usazení židé se profilovali jako obchodníci a provozovatelé panských podniků.

O židovské obci v 16. století se z torzovitě zachovaných pramenů dozvídáme jen málo. Z některých náznaků tušíme existenci dočasného židovského osídlení v sousední vesnici Radovesicích, kde snad měli mít židé v první polovině 16. století

svůj hřbitov. V druhé polovině 16. století lze již hovořit o plně konsolidované židovské obci v Libochovicích o počtu asi sedmi rodin, jejíž příslušníci žili roztroušeni v domech mezi křesťanským obyvatelstvem. Z roku 1583 je dochován zápis o pronájmu zádušního pozemku za účelem zřízení židovského hřbitova.

Od 90. let 16. století v souvislosti s upevňováním katolické víry na panství Jiřího Popela z Lobkowicz předpokládáme nejstarší možné oddělené osídlení židů od křesťanů a vznik židovského sídelního okrsku v jihozápadním okraji hrazeného města. Sídlíště asi o šesti domech, z nichž jeden byl s jistotou nejpozději po roce 1650 (možná však již dříve) využíván jako synagoga, máme v pramenech doloženo až na konci třicetileté války.

Pro předchozí válečné období se dochovalo jen málo pramenů. V některých z nich se hovoří o vlastnictví domů židy právě v místech zmiňovaného židovského okrsku. Mnohé z těchto domů jsou v berní rule a pozemkových knihách na konci třicetileté války uváděné jako pusté či pobořené.

Na konci třicetileté války v Libochovicích žilo asi šest židovských rodin, jejichž počet až do třetí čtvrtiny 17. stol. nestoupal. Rozvoj židovské obce nastal poté, co roku 1675 libochovické (a budyňské) panství zakoupil kníže Gundakar z Dietrichsteinu, jehož dědicům z rodu Dietrichsteinů panství patřilo až do roku 1854.

V 18. století můžeme pozorovat, jak dietrichsteinská vláda vytvářela prostor pro nebyvalý rozkvět židovské obce, co se její početnosti týče a s tím i související rozšíření židovského osídlení, rozvoj řemesel a obchodů často na úkor křesťanských cechů.

Soupisy židovského obyvatelstva vedené státní i patrimoniální správou zaznamenávají početní nárůst po celé 18. století. Zatímco roku 1717 žilo v Libochovicích 31 židovských rodin čítající 131 osob, v roce 1724 to bylo 185 osob. V druhém desetiletí 18. století se začal židovský sídelní okrsek uvnitř hrazeného města rozšiřovat na západní předměstí. Byla sem přesunuta židovská jatka, jejichž zřízení naráželo na odpor křesťanských řeznických cechů. Na předměstí měli židé svou rituální lázeň (mikve) v sousedství snad staršího, samostatně stojícího bloku židovských domů na západním nábreží panského rybníka. Jeden z těchto domů (č. p. I/310) byl po přikoupení sousedních parcel v 60. letech 18. století velkolepě přestaven zámožným židovským vinopalníkem. Současně zde sídlila židovská škola a zasedal rabínský soud.

Židé se z největší části živili jako řemeslníci (převládali koželužové, řezníci, ševci). Mnozí získávali prostředky k živobytí k nelibosti křesťanských obchodníků podomním obchodem. Obecně málo se ví, že venkovští židé, kterým nebylo dovoleno vlastnit zemědělskou půdu, se v Libochovicích kromě tradičních řemesel a obchodu živili také zemědělskou činností. Zajímavé na tom je, že nejen obchodovali s dobytkem, ale hospodářská zvířata chovali, a dokonce v některých případech sami hospodařili na propachtovaných polích.

Vrchnost pronajímala zámožnějšímu členu libochovické židovské obce také vinopalnu, která se nacházela v prostorách panského dvora na východním předměstí. Pronájem vinopalny a současně panské hospody byl oboustranně výhodný, neboť vinopalník měl monopol na prodej kořalky ve všech hospodách na libochovickém a později i budyňském panství. Mnozí židé díky provozování vinopalny zbohatli a to i přes velmi vysoký nájem, který vrchnost za pronájem vybírala.

Židé se těšili svobodnému vyznávání svého náboženství, měli vlastní policejní, politickou a soudní samosprávu, kterou zastával volený a vrchností potvrzovaný židovský rychtář s radou starších. Náboženskou autoritou v obci byl rabín. Mezi představitele náboženského života patřil též kantor, učitel. Pro pohřbívání svých souvěrců existovalo v Libochovicích od roku 1650 Pohřební bratrstvo (Chevra kadiša), jehož členství bylo prestižní záležitostí spojenou s povinností charitativní činnosti.

Na rozdíl od přízně vrchnosti se židé od první poloviny 18. století museli potýkat s antijudaistickým postojem centrální vlády. Nejtíživěji mělo židy zasáhnout nařízení familiantského zákona. Karel VI. se zákazem sňatků mladších synů pokusil zastavit početní nárůst židovského obyvatelstva v českých zemích. Prusko-rakouské války v 18. století poznamenaly Libochovice několikerými průtahy vojsk a kvartýry, výpalným atd. K tomu všemu museli židé roku 1748 čelit obvinění z kolaborace s nepřítelem, za což měli být vypovězeni z českých zemí. V této době se ke svým libochovickým souvěrcům nastěhovalo několik židů pražských, jejichž židovské ghetto bylo toho roku skutečně vyklíženo. Po odvolání vypovídacího reskriptu však královna uvalila na židy nové zvýšení daní, které se dramaticky projevilo na výši kontribuce, kterou židé museli ve druhé polovině 18. století odvádět královské komoře. Výše této kontribuce více jak dvojnásobně překračovala vrchnostenské dávky.

Podle zkoumaných pramenů byla příčinou občasných sporů mezi židovskými a křesťanskými obyvateli Libochovic vzájemná konkurence. Křesťanské cechy nebyly sto vzdorovat židovským řemeslníkům a obchodníkům, kterým ze strany vrchnosti široká volnost pro jejich aktivity umožnila provozovat řemesla, obchodovat mimo rámec cechovních pravidel a pořádků. Židé totiž prodávali levněji a díky podomnímu obchodu byl široký sortiment zboží snáze dostupný i v okolních vesnicích. Soužití bylo problematické kvůli protirečení si některých cechovních výsad s privilegii, kterými disponovali židovští řemeslníci a obchodníci ze strany zeměpána i vrchnosti. Současně to bylo ale výhodné pro spotřebitele.

Zajímavé zjištění je, že vrchnost zachovávala k židům takřka vždy kladný poměr a nejednou v jejich prospěch zasáhla i na úkor svých křesťanských poddaných. Při zjednodušeném pohledu se zdá, že příznivý vztah vrchnosti souvisel s platbami, které židé odváděli do důchodu panského velkostatku. Při podrobnějším prozkoumání však zjistíme, že ochranný plat (Schutzgeld) a další dávky odváděné vrchnosti nebyly až zas tak vysoké např. ve srovnání s tím, co židé po roce 1748 odváděli královské komoře v rámci zemské kontribuce.

Kladný vztah vrchnosti k židům jistě ovlivnily nejen přímé platby, ale možná ještě více obchodní potenciál spojený navíc s dalšími nepřímými platbami. Židé svojí obchodní činností často doplňovali to, co chybělo křesťanským řemeslníkům a obchodníkům, jejichž činnost mnohdy podvazovala cechovní omezení. Židé, zdá se, navíc na panství dováželi jinak hůře dostupné zahraniční ba i zámořské zboží (tabák, koření).

Budiž ovšem zdůrazněno, že příčiny „tolerance“⁴⁹⁹ vůči židům v předmoderní době jistě nelze hledat pouze v hospodářském kalkulu vrchnosti. Dopustili bychom se ahistorického aktualizování, kdybychom v raném novověku za vším hledali jen hospodářský profit jedné či druhé strany a nepřipustili, že na rozdíl od současnosti společnost mnohem více ovlivňovala náboženská víra. Proto se domnívám, že kořeny relativně pozitivního přístupu vrchnosti k židům můžeme hledat také v postoji, který k židovství zastávala katolická církev. Židé byli sice považováni za bloudící a z tohoto důvodu ve vyhnanství žijící národ, který vzdoruje křesťanské pravdě, ale právě pro společný původ s křesťanstvím jim mělo být umožněno žít na okraji většinové společnosti v naději, že i oni, pro něž Kristus přišel především, se jednou obrátí.

---

⁴⁹⁹ V původním smyslu slova tolerance – trpět něco/někoho.

Právě tyto teologické důvody židům jako jediným nekatolíkům umožňovaly existenci ve středověkých a raně novověkých katolických státech.⁵⁰⁰ Tato „tolerance“ měla své omezení v tom, že židům neposkytovala rovné (především daňové a platební) podmínky ve srovnání s křesťanskými poddanými. Připustíme-li konečně, že i finanční profit hrál v příznivém vztahu k židům ze strany vrchností svou roli, musíme jedním dechem dodat, že předmoderní epocha neznala tak ostré rozdělení oblasti náboženství, politiky a hospodářství jako je tomu dnes.

Mnohem více než vrchnost, která byla se svými židy přeci jenom alespoň v zprostředkovaném kontaktu, začal židovské obce od poloviny 18. století velkými kontribucemi vytěžovat stát. To je zajímavé především proto, že tehdejší vláda Marie Terezie bývá považována za počátek reformy státní správy v duchu osvícenství, které je pokládáno za myšlenkový proud, který Evropu vyvedl z tmářství a pověr. Ve skutečnosti myšlenky osvícenců (např. Voltaira) vytvořily základ moderního antisemitismu.⁵⁰¹ Osvícenci tradiční křesťanskou rezervovanost vůči židovskému náboženskému učení z doby po Kristu (antijudaismus) zbavili náboženského rozměru a křesťanského přikázání lásky ke konkrétnímu člověku a rozvíjeli předsudky o židech jako barbarských ignorantech, *„lačnících pouze po penězích, oddávajícím se tajemným praktikám a pověrám, nepřátelským vůči okolí a nevděčným za prokázaná dobrodíní“*.⁵⁰²

Hlavní linie našeho výkladu končí na začátku reformy osvícenského císaře Josefa II. Přestože josefské reformy ve vztahu k židům měly k dnešnímu pojetí rovnoprávnosti daleko, znamenaly zásadní přelom v tom, že poprvé v českých dějinách byl postoj k židům určován jiným světovým názorem než církevním učením. Reformy měly nakonec za následek zásadní změny v postavení židů v tehdejší společnosti i uvnitř židovské obce. Přes některé výhody, které židům přinesly, znamenaly v konečném důsledku nejen židovskou emancipaci, ale také zánik autonomních židovských obcí, rozvolnění tradičního náboženství a nakonec sekularizaci. V průběhu následujícího 19. století vedla emancipace židů často až

---

⁵⁰⁰ Srovnej např. vládu horlivého katolíka Jiřího Popela z Lobkowicz (1570–1607), který na svém panství nestrpěl nekatolíky, ale židy toleroval, ač v této době mohl své nekatolické poddané zatížit vyššími daněmi a mít z nich hospodářský zisk. Podobně papežové trpěli v Římě židovské ghetto, ač bylo nejchudší čtvrtí Věčného města a papežům nepřinášelo žádný zisk. Srv. Thomas BRECHENMACHER: *Der Vatikan und die Juden*, München 2005.

⁵⁰¹ Marco MARSILIO: *Razzismo, un'origine illuminata* [Rasismus a jeho osvícenský původ], Vallecchi 2006.

⁵⁰² Leo PAVLÁT: Antisemitismus – nejsetrvalejší zášť v dějinách lidstva, in: *Židé. Dějiny a kultura*, Praha 1997, s. 95.

k jejich asimilaci s většinovým obyvatelstvem. Židé se přitom dostávali do složité situace, neboť museli lavírovat mezi znesvářeným českým a německým národním hnutím, a tedy mezi českou nebo německou národní identitou. Většinou německy hovořící židé se začali v Libochovicích setkávat s nepřátelskými krajním nacionalismem utvářeným postoji místního českého obyvatelstva.

Ve 2. polovině 19. století odsud židé odcházeli do obchodně vyspělejších měst a v Libochovicích jich ubývalo. Německá varianta krajního nacionalismu známá jako nacionální socialismus, která národ a jeho vůdce postavila na místo nejvyšší, stála za masovým vyvražďováním miliónů příslušníků židovského národa v koncentračních a vyhlazovacích táborech. V letech 1942–1944 padlo holocaustu za oběť také posledních padesát jedna příslušníků židovské komunity v Libochovicích.

PRAMENY A LITERATURA

Nevydané prameny

Národní archiv

fond Berní rula (BR), inv. č. 16. Litoměřicko

fond Exequatorium dominicale (ED), kart. 63, složka 6, inv. č. 629 – Libochovice, panství

fond Nová manipulace (NM), Židovské záležitosti, sign. J 7/61, k. č. 270 – 272

fond Soupisy Židů (HBS):

- Soupis pro Litoměřický kraj 1733, inv. č. 29 – 30

- Soupis z roku 1733, inv. č. 29, kart. 9.

- Soupis židů z r. 1724, kart. 4, Složka 10 a 12 – panství Libochovice.

fond Stabilní katastr (SK), indikační skica Libochovic, Litoměřicko, č. 266.

fond Stará manipulace (SM), sign. J 4 7a.

fond Tereziánský katastr (TK), fasc. 38, spisy 14/1.

fond Sbírka map a plánů, plán Libochovic z r. 1727, inv.č. 1095, sign. F/X/18

fond Židovské matriky (HBMa):

- Matrika narozených 1788-1838, inv. č. 1012

- Matrika oddaných 1790–1839, inv. č. 1014

- Matrika zemřelých 1788–1839, inv. č. 1016.

NA, fond Židovští familianti (HBF), Kniha familiantů pro Litoměřický kraj, sign. XX. II, inv. č. 88.

Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Žitenice

fond Velkostatek Libochovice:

- sign. XIII. Židé, kart. 214–220.

- sign. XII.E.c., Vinopalna, kart. 195

- Pozemková kniha č. 1a

- Pozemková kniha č. 25

- Židovská pozemková kniha I., inv. č. 150

- Židovská pozemková kniha II., inv. č. 151

- Urbář města Libochovic z r. 1675, sign. XX. Pm., kart. 474

Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích

fond Archiv města Libochovice:

- Manuál trhovských smluv od r. 1554, inv. č. 49
- Zbytek gruntovní knihy z r. 1615, inv. č. 82
- Gruntovní kniha z r. 1651, inv. č. 83
- Obnovená gruntovní kniha, inv. č. 84
- Protokol radní, inv. č. 30, evid. č. 19
- Protokol radní, inv. č. 28, AM 17
- Protokol radní, č. evid. 17
- Protokol radní, inv. č. 29., AM 18
- Kniha sedel v synagoze, mimo inventář
- spisový materiál, kart. 1, 7 a 31

fond Archiv města Libochovice (doplňk), kart. 32–35

fond Pozůstalost Arnošta Kauba, kart. 1

fond Pozůstalost Karla Křenka, kart. 1

fond Pozůstalost Antonína Jandy, kart. 1

Archiv Židovského muzea v Praze

fond Zemské židovstvo v Čechách / Landesjudenschaft Böhmen:

- fasc. LII/3, sign. Ec. Normal-Schul- Errichtung
- fasc. XXVI-XXIX

fond Židovská obec Libochovice:

- Kronika židovské školy Libochovice 1890–1898, sign. 86155
- Israel Frauenverein Libochovic, pokladní kniha 1899–1940, sign. 47753.
- Israelischer Krankenpflege-Verein Libochowitz, pokladní kniha 1880–1909, sign. 47747.
- Chevra kadiša, pokladní kniha 1910–1919, sign. 47753.

Moravský zemský archiv

- fond Rodinný archiv Ditrichštejnů, kt. 737, inv. č. 3443, fol. 14-15.

Římskokatolická farnost – děkanství Libochovice

Poznamenání všech posvátných soch na farní osadě Libochovické, uloženo ve farním archivu na děkanství.

Městského úřadu Libochovice, spisovna

Fotodokumentace synagogy

Kronika města Libochovice od roku 1860

Österreichisches Staatsarchiv Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv

fond Komerz – Böhmen, fasc. 74, kart. 1308

Vydané prameny a paměti

BONDY, Bohumil / DVORSKÝ, František (edd.): K historii Židů v Čechách, na Moravě a v Slezsku, I a II, 906–1620, Praha 1906

BOŇKOVÁ Jana (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ a kol. (edd.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793, sv. II., Praha 2003

DENZINGER Denricus / HÜNERMANN Petrus (edd.): Enchydrion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fiedi et morus – Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchliche Lehrentscheidungen, editio XXXVIII, Friburgii Brisgovie / Basileae / Romae / Vindobonae 1998

MAUR, Eduard / PÍŠOVÁ, Dagmar (edd.): Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702, in: Historická demografie 18/1994, s. 7-67, Praha 1994

PURKYNĚ, Jan Evangelista: Nitky z mého života, Praha 1987

SIMKOVIČOVÁ Jana (ed.): Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1783 Litoměřický kraj, in: Ivana EBELOVÁ (ed.): Soupis židovských familiantů v Čechách z r. 1783, Praha 2008

WOHLMUTH, Josef (ed.): Dekrete der ökumenischen Konzilien, Band 2 Konzilien des Mitterlatres, Paderborn/München/Wien/Zürich 2000

Literatura

BERÁNEK, Karel / BERÁNKOVÁ, Věra: Stará manipulace 14. stol. – 1805. Inventář, Svazek I. Praha 1973

BERGL, Josef: Judaica v archivu ministerstva vnitra v Praze, in: Sborník archivu Ministerstva vnitra republiky československé, 1933/6, s. 5-64

BRECHENMACHER, Thomas: Der Vatikan und die Juden, München 2005.

- CIMRMAN, V.: Hřbitov Israelitů v Libochovicích, in: Vlastivědný sborník Podřipska. Roudnice nad Labem 1929-1930, s. 92
- ČAPEK, Josef: Dějepisný místopis města Libochovic, Roudnice 1878
- Die jüdische Denkmäler in der Tschechoslowakei, Prag 1933
- DOKOUPIL, Lumír / FIALOVÁ, Ludmila / MAUR, Eduard / NESLÁDKOVÁ, Ludmila: Přirozená měna obyvatelstva Českých zemí v 17. a 18. století, Praha 1999.
- DOKOUPIL, Lumír / NESLÁDKOVÁ, Ludmila: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v Českých zemích na sklonku feudalismu, in: HD 11/1987, s. 141-158
- Dokumenty II. vatikánského koncilu, Kostelní Vydří 2002
- EBELOVÁ, Ivana / ŘEZNÍČEK, Michal / WOITSCHOVÁ, Klára / WOITSCH, Jiří: Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska V. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794, Praha 2007
- FIEDLER, Jiří/ EHL Pavel/ PAŘÍK Arno, Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy. Praha 1992
- FIEDLER, Jiří: Židovské památky v Čechách a na Moravě, Praha 1993
- FISHBANE, Michael A.: Judaismus, Zjevení a tradice, Praha 1996
- FRANKL, Michal a kol.: Židé v Kolíně a okolí, Kolín 2005
- FREEMA Gottlieb: Mystický výklad náhrobních reliéfů, Praha 1997
- HEŘMAN, Jan: Dokumentace židovských hřbitovů v Čechách, Památková péče 26, Praha 1966, s. 212-217
- HEŘMAN, Jan: Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě, Praha 1980
- HÖDL, Sabine / RAUSCHER, Peter / STAUDINGER, Barbara (edd.): Hofjuden und Landjuden. Jüdisches Leben in der früher Neuzeit, Berlin/Wien 2004
- HRÁSKÝ, Jan: Příspěvek k osídlení Židů v Čechách v letech 1650 a 1674, in: Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Československé republice, Praha 1938, s. 243-253
- HRUBÝ, Vladimír: Entstehung und Entwicklung der jüdischen Matriken in Böhmen, Judaica Bohemiae XVII-2, Praha 1981, s. 90-102
- IGGERS, Wilma (ed.): Die Juden in Böhmen und Mähren. Ein historisches Lesebuch, München 1986
- JANDA, Antonín: Dějiny města Budyně nad Ohří, Roudnice 1892
- JANDA, Antonín: Dějiny židů v Budyni n./O., in: Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart, Prag/Brünn 1934, s. 78-90

- Kalender für Israeliten für das Jahr 5654–5678, Wien 1894–1918
- KAŠPAROVÁ, Alena / KAMP, Michal: Židé na Havlíčkovobrodsku. I., Golčův Jeníkov, Havlíčkův Brod, Světlá nad Sázavou, Havlíčkův Brod 2008
- KAUBEK, Arnošt: Děje města Libochovic nad Ohří, Litoměřice 1874
- KESTENBERH-GLADSTEIN, Ruth: Wirtschaftsgeschichte der böhmischen Landjuden des 18. Jahrhunderts, in *Judaica Bohemiae* III/1, Praha 1967
- KŘENEK, Karel: Dějiny Židů v Libochovicích, in: *Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a přítomnosti*, Praha 1934, s. 372-377
- KUČA, Karel: Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku, 3. díl, Praha 1996, heslo Libochovice, s. 474-480
- KÜNZL, Hannelore: Jüdische Grabkunst von der Antike bis heute, Darmstadt 1999
- LANGOVÁ, Alžběta / RŮŽIČKOVÁ, Renáta: Židé v Chrudimi, Chrudim 2006
- LEDERER, Arnošt / ROZKOŠNÁ, Blanka: Z dějin Židů ve Vlachově Březí, Vlachovo Březí 2006;
- LEGNEROVÁ, Hana / KOPIČKA, Petr: Jews, Burghers and Lords. The Social and Economic Relations in the Town of Roudnice nad Labem, 1592–1619, in: *Judaica Bohemiae* XLI/2005, 2006, s. 5-43.
- Libochovice, rodné město Jana Evangelisty Purkyně, Městská rada, Výbor pro Purkyňovy oslavy a Obchodní gremium v Libochovicích, 1937
- LIPOVSKI, Radek: Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu, in: *HD31/2007*, Praha 2007, s. 21-48
- LIPSCHER, Vladimír: Zwischen Kaiser, Adel, Zünften: Die Juden im Habsburgerreich des 17. und 18. Jahrhunderts am Beispiel Böhmens und Mährens, Zürich 1983
- LOUCKÁ, Pavla: Česká lékařská terminologie, *Vesmír* 74/316, 1995/6
- MAHLER, Eduard: Handbuch der Jüdischen Chronologie, Leipzig 1916
- MARSILIO, Marco: Razzismo, un'origine illuminata [Rasismus a jeho osvícenský původ], Vallecchi 2006
- MOLDANOVÁ, Dobrava: Naše příjmení, Praha 1983
- MRÁZEK, Lubomír: Město Libochovice v boji proti okupantům 1939–1945. OV ČSPB, Litoměřice 1988
- NEWMAN, Ja'akov / SIVAN, Gavri'el: Judaismus od A do Z, Praha 1998
- NEUSNER, Jakob: Rabín mluví s Ježíšem, Praha 2007

- NEZHODOVÁ, Soňa: Židovský Mikulov, Brno 2006;
- PĚKNÝ, Tomáš: Historie Židů v Čechách a na Moravě, Praha 2001
- PETRÁŇ, Josef a kol.: Dějiny hmotné kultury II (2. díl), Praha 1997
- ROUBÍK, František: Plánky obcí v Čechách s vyznačením židovských obydlí z roku 1727, in: Časopis společnosti přátel starožitností českých 39/1931, s. 49-68.
- ROUBÍK, František: Zur Geschichte der Juden in Böhmen im Neuzeiten Jahrhundert, in: Jahrbuch der Gesellschaft für der Juden in der Čechoslovakische Republik, Prag 1935
- ROZKOŠNÁ, Blanka / JAKUBEC, Pavel: Židovské památky Čech. Historie a památky židovského osídlení Čech, Brno 2004
- RŮZHA, Jiří a kol.: Historie města Libochovice nad Ohří a okolí, CD-Rom, [vydání se připravuje]
- SADEK, Vladimír a kol.: Židovské dějiny, kultura a náboženství, Praha 1992
- SADEK, Vladimír: Grabsteine mit Figurmotivem auf dem Alten jüdischen Friedhof in Prag, Judaica Bohemiae XIV, Praha 1978, s. 75-88
- SANDER, Rudolf: Počty židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století, in: Sborník archivních prací 52/2002 – 2, s. 521-590.
- SEIBT, Ferdinand/ WLASCHEK, Rudolf K. (ed.): Die Juden in den böhmischen Ländern, Wien/München 1983
- SCHALLER, Josef František Jaroslav: Topographie des Königreichs Böhmen: darinn alle Städte, Flesken, Herrschaften, Schlösser, Landgüter, Edelsitze, Klöster, Dörfer, wie auch verfallene Schlösser und Städte unter den ehemaligen und jetzigen Benennungen samt ihren Wertwürdigkeiten beschreiben werden. Theil 5, Leitmeritzer Kreis, Prag 1783
- SCHLICH, Thomas: Die Medizin und der Wandel der jüdischen Gemeinde: Das jüdische rituelle Bad im Hygienediskurs des 19. Jahrhundert, s. 173–194, in: Robert JÜTTE / Abraham P. KUSTERMAN (edd.): Jüdische Gemeinden und Organisationsformen von der Antike bis zur Gegenwart, Wien/Köln/Weimar/Böhlau 1996
- SCHUBERT, Kurt: Židovské náboženství v proměnách věků, Zdroje, teologie, filozofie, mystika, Praha 1995
- SLONIM, Dimitrij: K historii židů v jihočeské Blatné a okolí, Blatná 2003

- SOMMER, Johann Gotfried: Das Königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt. Erste Band. Leitmeritzer Kreis, Prag 1833
- SYNAN, Edward A.: The popes and the Jews in the Middle Ages, New York 1965
- ULBRICH, Claudie: Shulamit und Margarete. Macht, Geschlecht und Religion in einer ländlichen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts, Wien/Köln/Weimar/Böhlau 1999
- ULLMANN, Sabine: Nachbarschaft und Konkurrenz. Juden und Christen in Dörfern der Markgrafschaft Burgau 1650 bis 1750, Göttingen 1999
- VOSTRÁ, Zdeňka: Židovské náhrobky jako historický pramen, bakalářské práce, Fakulta regionalistiky Univerzity Jana Ev. Purkyně Ústí nad Labem 2002
- WOITSCHOVÁ, Klára / WOITSCH, Jiří / ŘEZNÍČEK, Michal: Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle soupisu židovských rodin z roku 1793, in HD 30/2006, 31-66
- ZENTNER, Jakub: Dějiny Sokola v Libochovicích. Vydáno k 120. výročí od založení Sokola Hazmburského v Libochovicích a Třebenicích MDCCCLXXXVI – MMVI, Libochovice 2006
- Tentýž: Zánik židů v Libochovicích, Libochovice 2004
- ZENTNER, Jakub Václav: Libochovičtí židé v minulosti a současné památky na ně, Libochovice/Nymburk 2008
- Tentýž: Živobytí libochovických židů v raném novověku, in: Mlada HOLÁ a kol. (edd.): Historie 2007. Sborník prací z 13. celostátní studentské vědecké konference konané 6. a 7. prosince 2008 v Praze, Praha 2008, s. 131-163
- ŽÁČEK, Václav: K vývoji židovských jmen osobních v nové době, in: Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Československé republice, Praha 1936, s. 275-285
- Židé. Dějiny a kultura, Praha 1997
- Židovský kalendář na rok 5681 a 5682, Praha 1921

SEZNAM ZKRATEK

Obsahuje zkratky užívané jak v samotném textu, tak v textové příloze (edici soupisů).

AM	Archiv města [Libochovice], fond SOKA Litoměřice
AŽMP	Archiv židovského muzea v Praze
BR	Berní rula (fond Národního archivu)
d.	denár
č. / čč.	číslo/čísla
č. p.	číslo popisné
ČEP	Český ekumenický překlad Písma svatého
ED	Exequatorium dominicale (fond Národního archivu)
ed.	editor
edd.	editorové
fl.	floren, zlatý rýnský
fasc.	fascikl
fol.	folie, folio
HBS	Soupisy židů (fond v Národním archivu)
HBf	Židovští familianti (fond Národního archivu)
HBMa	Židovské matriky (fond Národního archivu)
inv. č.	inventární číslo
kan.	kánon, zde odstavec ve sbírce církevních zákonů a nařízení
kat.	katastr
Kr.	Kristus, zde při označení křesťanského letopočtu
kr.	krejcar
kart.	karton
L. S.	locum sigili – místo pečeti
m. p.	manu propria – vlastní rukou
NA	Národní archiv v Praze
např.	například
Nr.	numero – číslo
NM	Nová manipulace (fond Národního archivu)
obr.	obrázek
okr.	okres
pag.	pagia
pers.	personae – osoby
S.	Seite – strana
s.	strana
SJ	Societas Jesu – Tovaryšstvo Ježíšovo, řeholní řád katolické církve
SK	Stabilní katastr (fond Národního archivu)
sign.	signatura
SM	Stará manipulace (fond Národního archivu)
SOA	Státní oblastní archiv
SOKA	Státní okresní archiv
St.	sanktus – svatý
str.	strych, dutá míra odpovídající přibližně 93 litrům
sv.	svazek nebo svatý (podle významu)
sign.	signatura
t. č.	toho času
TK	Tereziánský katastr (fond Národního archivu)
Vs.	velkostatek, zde fond Velkostatek Libochovice v SOA Litoměřice

ZUSAMMENFASSUNG

Die Juden sind eine althergebrachte religiös-ethnische Gemeinschaft. Die Dokumente über ihre Herkunft und Religion, die die Grundlage ihrer Kultur bildet, stützen sich vor allem auf die biblische Überlieferung und mündliche Tradition. Die Einzigartigkeit ihrer Religion besteht im Bewusstsein um besondere Auserwählung der Juden von dem einzigen und rechten Gott. Das Christentum, das im Rahmen des Judentums dank dem Leben, der Lehre, dem Tode und der Auferstehung von Jesus Christus entstanden ist verbreitete diese Erwählung auf die ganze Menschheit. Gerade im Streit um die Göttlichkeit Christi besteht der unüberwindliche Widerspruch beider Religionen und aus diesem Widerspruch entspringt auch die unterschiedliche Stellung der Juden im christlichen Europa im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.

Im Mittelalter lebten die Juden in den böhmischen Ländern überwiegend in den Königsstädten, wo sie vom Handel lebten. Während der 100 Jahre nach den Hussitenkriegen (1420–1436) kam es zur Aussiedlung von mehreren Juden aus den Städten aufs Land infolge der Schwächung der Herrschermacht.

In diesem Zusammenhang gibt es die älteste Erwähnungen über einzelnen Juden in Libochowitz, die damals zur Herrschaft der Herren von Hasenburg zählten, aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts. In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts stellte die jüdische Gemeinde in Libochowitz etwa sieben Familien dar. Ihre Angehörigen lebten in der Stadt unter der christlichen Bevölkerung verstreut. In 1583 wurde in Libochowitz ein jüdischer Friedhof gegründet. Bis zum heutigen Tagen werden hier mehr als 500 Grabmäler aufbewahrt. Etwa 160 davon stammen aus der Zeit vor 1800.

Zur Isolierung der Juden von Christen im Rahmen der Stadt kam es wahrscheinlich in den 90. Jahren des 16. Jahrhunderts. Damals hatte Georg Popel von Lobkowicz die Herrschaft. Er bemühte sich den katholischen Glauben unter seinen Untertanen zu verstärken. Nur das jüdische Wohngebiet (sechs Häuser und Synagoge) entwickelte sich am südwestlichen Rande von Libochowitz. In den schriftlichen Quellen ist die Existenz dieser „jüdischen Stadt“ erst um ein halb Jahrhundert später belegt (1651).

Die Synagoge, die Hauptgebäude im jüdischen Viertel, die ist erst im 1651 belegt, entstand wahrscheinlich in erster Hälfte des 17. Jahrhunderts zusammen mit dem

jüdischen Viertel. Die Synagoge war ein einfaches rechteckiges Frühbarock-Gebäude, die ein bisschen wie ein Kapuzinische Kirche aussieht. Die Synagoge wurde vielmals umgebaut, trotzdem blieb ihre Gestalt unverändert. Während Preußisch-österreichisches Krieges wurde die Synagoge beschädigt. In 1761 und noch später in 1764 habe wie die weltliche so die geistliche Herrschaft, die Synagoge rekonstruieren zugelassen.

Zurück aber zur Folge der historischen Ereignisse im 17. Jahrhundert. Nachdem 1675 die hiesige Herrschaft in den Besitz der Herren von Dietrichstein gekommen war, kam es zur Entwicklung der bisher relativ kleinen Judengemeinde. Die neue Herrschaft schuf für die Juden günstige Bedingungen, was sich in ihrem zahlreichen Anstieg widerspiegelte.

In dem höchsten Aufschwung der jüdischen Gemeinde stellten die Juden in Libochowitz die ca. 15% Minderheit dar. Ein Inhaltsverzeichnis aus dem Jahre 1724 spricht über 36 jüdische Familien. In den 60. Jahren des 18. Jahrhunderts lebten in der Stadt schon 52 jüdische Familien und 106 christlichen Familien.

Die Herrschaften hatten den Juden verschiedene Erwerbe erlaubt. Deshalb wurden die Juden in häufigen Konflikte zwischen jüdischen Erwerben und christlichen Zünften von der Herrschaft beschützen. Zu den zahlreichen jüdischen Handwerken gehörten die Fleischer und Schneider. Sehr lohnend war für die Herrscher und Juden die Branntweinproduktion, so dass die Dietrichsteiner ihre Brennerei in Libochowitz oft eben den Juden vermietete. Viele Juden ernährten sich mit dem Handel als Hausierern. Sehr interessant ist, dass die Juden nicht selten in der Landwirtschaft tätig waren, obwohl sie den Boden nicht eigen durften.

Die Prosperität der Juden zum Nachteil der christlichen Zünfte führte zu den Widerstreiten zwischen der Stadt und der Judengemeinde. Diese Widerstreite wurden von den Dietrichsteinern so manches Mal zugunsten der Juden entschieden.

Im Zusammenhang mit der Wirtschafts- und Populationsentwicklung der Judengemeinde begann das jüdische Wohngebiet spätestens vom zweiten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts an die westliche Vorstadt von Libochowitz zu erweitern. In den 60. Jahren des 18. Jahrhunderts ließ sich hier ein wohlhabender jüdischer Brenner das bis heute stehende großartige Haus bauen (Nr. I/310), wo später die jüdische Schule und Selbstverwaltung residierten. Dieses so genannte Judenrathaus ist heute sehr auffällig. In der Nachbarschaft von dem Haus befand sich das ältere kleine Gebäude

von dem jüdischen Ritualbad (Mikwe), aus dem nur ein Torso blieb. In der Stadt gab es auch einen seltsamen Schlachthof und die Fleischgeschäfte. Das Gebäude des neuen Schlachthofs aus dem Anfang des 19. Jahrhunderts wurde 1872 zur jüdischen Schule umgebaut (Nr. XXVII/336).

In der Zeit der frühen Neuzeit (16.–18. Jahrhundert) durften die Juden in Libochowitz ihren Glauben im großen Ganzen ohne Hindernisse bekennen und sie hatten eigene politische, polizeiliche und gerichtliche Selbstverwaltung. Trotzdem war ihre Stellung im Vergleich mit den Christen noch lange nicht gleichberechtigt. Besonders der Staat bemühte sich die Zahl der jüdischen Bevölkerung reduzieren und die Juden wurden durch den Staat mit den besonderen Steuern belastet. Am Ende des 18. Jahrhunderts versuchten die Herrscher, besonders Joseph II., allmählich die Juden gleichberechtigt zu machen und in die Gesellschaft zu integrieren. Trotz mancher Vorteile für Juden bedeuteten diese Aufklärungsreformen schließlich den Untergang der autonomen Judengemeinden, die Lockerung der traditionellen Religion und letztens die Säkularisation.

Die Emanzipation der Juden führte im Laufe des folgenden 19. Jahrhunderts oft bis zu ihrer Assimilation mit der mehrheitlichen Bevölkerung. Dabei waren die Juden in einer komplizierten Situation, weil sie zwischen der verfeindeten tschechischen und deutschen Nationalbewegung, also zwischen der tschechischen und deutschen Nationalidentität lavieren mussten. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gab es in Libochowitz schon weniger Juden – sie wanderten in die geschäftlich entwickelteren Städte ab.

Im 20. Jahrhundert führte Nazismus, die radikale Form des deutschen Nationalismus, zu der Massenermordung von Millionen Juden in den Konzentrations- und Vernichtungslagern. Auch die letzten 50 Mitglieder der Jugendgemeinde in Libochowitz wurden in den Jahren 1942–1944 die Opfer des Holocaust. In den Jahren der Herrschaft der kommunistischen Partei (1948–1989) kam es allmählich zur Verwüstung der jüdischen Denkmäler.

SUMMARY

The Jews are an ancient religiously-ethnic community. They base the records of their origin and religion which is the basis of their culture on the biblical interpretation and oral tradition. The uniqueness of their religion lies in the awareness of exceptional selection of their nation by the only and true God. The Christianity which originated inside Judaism thanks to the life, teaching, death and resurrection of Jesus from Nazareth has expanded this selection upon all mankind. The insuperable discord between both religions lies just on the dispute of Jesus' godhood from which also the different status of the Jews in Christian medieval and early modern times' Europe comes.

The Jews lived on merchandise mostly in royal towns in the Bohemian country in the Middle age. During one century after the Hussite Wars (1420–1436) most of them were displaced from towns to the country due to the weakening monarchical power.

The oldest records from the 16th century about particular Jews of Libochovice, a town which belonged to the domain of the Counts of Házmburk in those times, come from this context. The Jewish community of Libochovice numbered about seven families in the second half of the 16th century. Its members lived straggled among the Christian population in the town. A Jewish cemetery was found in Libochovice in 1583. 500 gravestones from which 160 come from the age before the year 1800 have remained until now.

Separation of Jews and Christians developed probably in the end of the 16th century when Jiří Popel of Lobkowitz, who strived to consolidate the Catholic faith among his serves, owned the domain. Exclusively Jewish quarter (six houses and a synagogue) arose on the south-west end of Libochovice. Existence of this "Jewish town" in written documents is recorded one half century later to the year 1651.

The synagogue was the main building in the Jewish quarter, which was built probably in the first half of the 17th century, but it is recorded just after the Thirty Years' War, in 1651. The edifice of synagogue was a simple rectangular early baroque building similar to the architecture of the Capuchin churches. The house, which was used as the place of prayer and worship, and the Jewish school were twice rebuilt during the 18th century: first during the Seven Years' War in the year 1761 when they were damaged by the Prussians soldiers and for the second time after the fire in 1764.

Development of still relatively small Jewish community of Libochovice began after the year 1675 when the Counts of Dietrichstein obtained local domain.

The new overlords created convenient conditions for the Jews what could soon be seen in their quantity.

The main blossoming of the Jewish community came in the middle of the 18th century when the Jews represented about 15% minority in the Christian population of the town of Libochovice. The census of the Jewish population from 1724 took down 36 Jewish families which included 168 Jews in the town and another 17 Jews in the villages of the Dietrichsteins' domain of Libochovice.

The dukes of the House of Dietrichstein allowed the Jews to keep different crafts and trades. It was a reason why the Jews came frequently to conflicts with the Christians guilds. The Jews contributed to the domain's economy as packmen or merchants, in handicraft most frequently as butchers or tailors. The produce of spirits was very profitable for the overlords so the Dietrichsteins hired out their distillery often just to the Jews. A lot of Jews lived on the door to door trade (hausieren). Rather unexpected outcome of this thesis is that a lot of Jews was active in the agriculture although they could not own the land.

The prosperity of the Jews at the expense of the Christian guilds led to disputes between the town and the Jewish commune which the Dietrichsteins arbitrated to advantage of the Jews many times.

In relation to the economical and populational growth of the Jewish commune the Jewish quarter began to spread to the western outskirts of Libochovice until the second decade of the 18th century. One opulent Jewish distiller has built a monumental house (nr. 310) standing till today in the sixties of the 18th century, where the Jewish school and home-rule resided later. This so-called Jewish Town Hall is in a very dilapidated condition today. In neighborhood of the house was situated an older building of Jewish ritual bath "mikveh" (מִקְוֶה) from which only a ruin remained. A separate Jewish slaughterhouse and butchery were also in the town. The building of new slaughterhouse from the beginning of the 19th century was rebuilt into Jewish school in 1872 (nr. 336).

The Jews of Libochovice could practice their religion more or less freely and had their own police, political and judicial autonomy in the early modern times (16th to 18th century). Yet their status was anything but equal to the Christians. The state

especially endeavored to regulate the number of Jewish inhabitants and burdened the Jews with particular taxes. But then the rulers of the end of the 18th century, especially the emperor Joseph II, tried step by step to equalize the Jews and to let them integrate into the major society. Those Enlightenment reformations meant eventually termination of the autonomous Jewish communes, slackening of the traditional religion and lastly secularization in spite of certain advantages brought.

Emancipation of the Jews led often to their assimilation with the major society in course of the following 19th century. The Jews used to get into a delicate situation because they had to balance between disunited Czech and German national movement and thereby between Czech and German national identity. The number of the Jews of Libochovice decreased in the second half of the 19th century – they moved to towns with more developed trade.

The Nazism, extraordinary form of German nationalism, led to mass slaughter of the members of the Jewish nation in concentration and death camps in the 20th century. Also the last 50 living members of the Jewish commune of Libochovice became victims of the Holocaust in the years 1942–1944. Gradual devastation of the Jewish relics went on in the years of the rule of the Communist Party (1948–1989).